

AUDİT

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN CIXIR

2015 № 4

BU SAYIMIZDA

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA

Abbasov İ.M. i.e.d., prof., Səbzəliyev S.M. i.e.d., prof.

Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarında Azərbaycan dilində işlədilən terminlərə nəzəri və praktiki yanaşma.....3

Пиралиева Н.А. докторант

Эффективность автоматизации бухгалтерского учета в вузах.....10

BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT

Məmmədov Z.F. i.e.d., prof., Abbasbəyli M.A. dos. ph. dr.

Bank fəaliyyətində pul siyasətinin təhlili və qiymətləndirilməsi prinsiplərinin konseptual əsasları.....14

Əliyev R.M. i.ü.f.d.

Sənaye müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığının proqnozlaşdırılması.....21

Quliyev Z.Q. müəllim

Kredit sisteminin idarə olunması qanunauyğunluqları və bank nəzarətinin tətbiqi xüsusiyyətləri.....27

BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

İbrahimov İ.H. i.e.d., prof.

Aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları.....32

Mustafayeva G.M. i.ü.f.d.

İşsizlərə müavinətlərin verilməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi.....36

Азизова Э.Д. д.ф.э.н., доц., Мустафаева З.И. д.ф.э.н., доц.

Пути повышения конкурентоспособности специализированных кадров на рынке труда...42

Мустафаева Н.М. д.э.н.

Формирование национальной инновационной системы.....48

Rüstəmov P.H. i.f.d., Rəhmanov S.B.

Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları.....54

Məmmədova E.H. dos., Muradova S.R. dissertant

İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi metodları.....61

Məmmədov M.Z. dos.

Müəyyən sinif iki tərtibli diferensial operatorların spektral ayrılığı.....66

Cəfərov N.İ. i.e.n.

Müştərək müəssisələrində istehsal məsrəflərinin bəzi məsələləri.....69

Əliyev Ş.T. dos.

Milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində sənaye klasterlərinin tətbiqini şərtləndirən amillər.....73

Акперова С.С. старший преподаватель

Оценка системы маркетингового управления производственно – сбытовой деятельности предприятия в условиях рыночной экономики.....80

Rzayev V.R. dissertant

Ali təhsil müəssisələrində yerləşən karyera mərkəzlərinin dünya praktikası.....83

Hüseynli F.F. doktorant

Tədiyyə balansının qeydiyyat xüsusiyyətləri və təsnifləşdirilməsi.....89

Allahverdiyeva T.A. Ph.D. candidate

The role of transnational corporations in the development of small and medium enterprises in developing countries.....96

Ахмет Алтаслан Мехмет Нусрет оглы докторант

Экономическое обоснование капитальных вложений в строительные машины в зависимости от времени эксплуатации.....102

HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ

Sadıqov R.F. i.f.d.

Sənaye müəssisələrində strateji idarəetmə prosesinin formalaşması texnologiyası.....109

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (**Qeydiyyat № B 80**).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na salınmışdır.

Baş redaktor: i.e.d., prof. İ.M.ABBASOV

Məsul katib: i.f.d. A.V.İSGƏNDƏROVA

R e d a k s i y a h e y ə t i:

Z.Ə.SƏMƏDZADƏ i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, **A.F.MUSAYEV** i.e.d., prof., AMEA-nın müxbir üzvü, **İ.H.ALIYEV** i.e.d., prof., **Ə.P.BABAYEV** i.e.d., prof., **S.M.YAQUBOV** i.e.d., prof., **S.Y.MÜSLÜMOV** i.e.d., prof., **S.M.SƏBZƏLİYEV** i.e.d., prof., **S.M.QASIMOV** i.e.d., **İ.A.MƏMMƏDOV** i.e.n., prof., **Z.M.MƏMMƏDOVA** i.e.n., dos., **M.M.RƏSULOV** i.e.n.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
Ⓑ Biznes Universiteti, 2015

*Abbasov İ.M. i.e.d., prof.,
Bakı Biznes Universiteti
Səbzəliyev S.M. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 330:001.4

MALİYYƏ HESABATININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARINDA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏDİLƏN TERMINLƏRƏ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ YANAŞMA

Açar sözlər: Beynəlxalq Standartlar, varislik prinsipi, təsviri-analitik intizam, informasiya sistemi, maliyyə uçotu, idarəetmə uçotu, vergi uçotu, ikili yazılış, maliyyə hesabatı.

Ключевые слова: интернациональные стандарты, принципы наследия, изобретательная – аналитическая дисциплина, система информации, финансовый учёт, учёт урегулирования, двойная запись, финансовый отчёт.

Key words: international standards, heritage principles, analytic discipline, informational system, financial statements, managerial statements, tax statements, double writing, financial accounts.

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin hazırki inkişaf mərhələsində aktual məsələlərdən biri də, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları anlayışında Azərbaycan dilində işlədilən terminlərlə bağlıdır. Mühəsibat uçotu və hesabatla dair xüsusi ədəbiyyatda beynəlxalq standartların adlarına dair olduqca müxtəlif variantlara rast gəlmək mümkündür. Onları bir çox hallarda belə adlandırırlar:

- Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları;
- Uçot və hesabatın Beynəlxalq Standartları;
- Uçotun Beynəlxalq Standartları;
- Mühəsibat uçotunun Beynəlxalq Standartları;
- Mühəsibat uçotu və hesabatın Beynəlxalq Standartları;
- Beynəlxalq Mühəsibat Standartları.

Fikrimizcə, belə bir müxtəliflik birinci növbədə, həmin standartların adlarının rus və Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlıdır. Respublikamızın uçot praktikasında uzun illər ərzində müxtəlif terminlərin tərcüməsində ingilis dilindən rus dilinə və nəhayət bu dildən yəni rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə əsas kimi götürülmüsdür.

İlk dəfə 1999-cu ildə Beynəlxalq Standartlar rus dilinə tərcümə edilmiş və belə adlandırılmışdır: “Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları”, (“Международные Стандарты Финансовой Отчетности 1999” – М.: Аскери – АССА, 1999). Hərçənd ki, həmin anlayış ingilis dilində belə verilmişdir – (International Accounting Standards – İAS) “Uçotun Beynəlxalq Standartları. 2001-ci ildə Beynəlxalq Standartları hazırlayan Komitənin strukturu dəyişdirildi və standartların ingilis dilində ümumi adının dəyişdirilməsi barədə qərar çıxarıldı. Daha konkret desək, “Uçotun Beynəlxalq Standartları (International Accounting Standards – İAS) əvəzinə Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları (International Financial Reporting Standards – İFRS) adının işlədilməsi məqsəduyğun hesab edildi. Həmin ilə qədər hazırlanılan Standartlar özlərinin köhnə adları (“Uçotun Beynəlxalq Standartları” – İAS) altında saxlanıldı. Yeni yaradılan Standartlar isə belə adlandırıldı – “Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları” (İFRS).

Hazırda bütün Beynəlxalq Standartlar belə adlandırılır: “Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları” (International Financial Reporting Standards - İFRS).

Həmin Standartlar özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- “Uçotun Beynəlxalq Standartları” (International Accounting Standards – İAS). Həmin Standartlar Uçotun Beynəlxalq Standartları üzrə komitə tərəfindən hazırlanmışdır. (International Accounting Standards – Committee Foundation – İASK).

- Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları (International Financials Reporting Standards – İFRS). Bu standartlar hazırda qüvvədə olan Komitə tərəfindən hazırlanır (International Accounting Standards Committee Foundation – İASCF).

Həm əvvəlki, həm də indiki Standartlar eyni statusa və eyni təyinatla malikdirlər. Formal olaraq fərq ondan ibarətdir ki, indiki Standartların həcmi kifayət qədər genişdir, onlar daha zəngin struktura malikdir və dərk olunmaq baxımından bir qədər çətinidir.

Etiraf etmək lazımdır ki, Standartların yeni adlarında bütün hallarda varislik prinsipinə əməl olunmuşdur. Lakin, Standartların adlarındakı fərqlərin səbəblərindən danışsaq, qətiyyətlə demək olar ki, bu onların hazırlanmasında tarixi baxımdan təşəkkül tapan şəraitdən asılı olmuşdur. Daha dəqiq desək, 2000-ci ilədək Beynəlxalq Standartların hazırlanılmasında bu və ya digər obyektə münasibətdə, mövcud uçot praktikasının ümumiləşdirilməsi əsas götürülürdüsə, son illərdə maliyyə hesabatlarında verilən informasiyalara qarşı qoyulan tələblər ön plana çəkilir. Artıq konkret obyektlər bir o qədər də vacib hesab edilmir. Eyni zamanda hətta standartların təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə də konkret mühasibat köçürmələri diqqətdən kənardə qalırdı. Bütün hallarda hesabat göstəricilərinin formalaşması məntiqinə üstünlük verildi. Odur ki, bütövlükdə bu və ya digər Standartlar Maliyyə Hesabatlarının məzmununu tənzimləyir.

“Maliyyə Uçotu” və “Maliyyə Hesabatı” anlayışları ölkəmizin milli mühasibat lüğətimizdə – leksikamızda xarici dildən, xüsusən də ingilis-amerikan uçot praktikasından daxil olmuşdur. Azərbaycanın uçot praktikası üçün “Mühasibat uçotu” və “Mühasibat hesabatı” terminləri (anlayışları) daha ənənəvi hesab olunur. Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarında da Maliyyə Hesabatının traktovkası ingilis-amerikan uçot məktəbinə istinad edir. Belə bir şəraitdə biz ingilis və amerikan praktikalərinin “Maliyyə Uçotu” və “Maliyyə Hesabatı” təriflərini araşdırmağa çalışsaq.

Maliyyə Uçotu (financial accounting) daha geniş “uçot” (accounting) anlayışının bir hissəsidir. Bir sıra xarici ölkə mütəxəssisləri uçotu üç vahid anlayış kimi müəyyənləşdirir: xidmət göstərən fəaliyyət - müvafiq qərarların qəbulu üçün istifadəçiləri müəssisələr haqqında informasiyalarla təmin etmək; təsviri-analitik intizam çoxsaylı hadisələri və əməliyyatları identifikasiyasına imkan yaradılması. Belə hadisə və əməliyyatların müəyyən mənada işlənilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətinin nəticələrini təsvir etməyə imkan verir; informasiya sistemi – maraqlı istifadəçilər üçün müəssisənin fəaliyyəti haqqında informasiyanın toplanılması və işlənilməsi.

Maliyyə uçotu ilə yanaşı, uçot özündə hesabdərliyi (bookkeeping), idarəetmə uçotunu (management, managerial accounting), vergi uçotunu (tax accounting), məlumatların təhlilini (analysis) birləşdirir. Amerikan və ingilis mənbələrində uçotun əsas iki hissəsi fərqləndirilir:

- maliyyə uçotu;
- idarəetmə uçotu.

Maliyyə uçotunun başlıca məqsədi maliyyə hesabatı formasında informasiyaların hazırlanmasından ibarətdir. Bu məlumatlar birinci növbədə müəssisə ilə birbaşa əlaqəsi olan kənar istifadəçilər üçün nəzərdə tutulur.

İdarəetmə uçotundan müəssisənin fəaliyyətinin planlaşdırılması, qiymətləndirilməsi və onlara nəzarət prosesində menecerlərin informasiya tələbatını ödəmək üçün istifadə edilir.

Maliyyə və idarəetmə uçotun uçotun iki əsas hissəsi kimi fərqləndirilməsinə bir sıra

xarici ölkə alimlərinin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Bu zaman, uçot hesabdarlıqdan fərqləndirilir, təhlil isə uçotun bir hissəsi kimi traktovka olunur. Vergi uçotunun ayrılıqda mövcud olması isə ilk növbədə vergilərin hesablanması və ödənilməsi ilə əlaqədardır. Vergi uçotunun son nəticəsi vergi hesabatı ilə tamamlanır. Belə bir hesabatın formalaşması qaydaları və üsulları müxtəlif ölkələrdə biri-birindən fərqlənir. Vergilərin hesablanması qaydası xüsusi orqanlar tərəfindən tənzimlənir və bütövlükdə vergi sisteminin məqsədlərinə tabe edilmişdir. Məsələn – ABŞ-da 1988-ci ildən etibarən vergiyə cəlb olunma, və əsas vəsaitlərin təzələnməsini stimullaşdırmaq məqsədilə əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş amortizasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları ilə tənzimlənən Maliyyə Hesabatlarının formalaşması qaydasının vergiyə cəlb olunmanın qaydalarına heç bir aidiyyəti yoxdur.

İdarəetmə uçotunun adətən üç sahəsini fərqləndirmək olar. Məhsulların maya dəyərini formalaşması; fəaliyyətin planlaşdırılması, o cümlədən büdcənin tərtib edilməsi və plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət; konkret idarəetmə vəzifələri üçün xüsusi hesabatların tərtibi və xüsusi təhlilin aparılması. İdarəetmə uçotu hər bir müəssisə üçün unikaldir və dövlət tərəfindən tənzimlənməyə məruz qalmır. İdarəetmə uçotunun nəticələri istənilən faydalı formada, istənilən zəruri göstəricilərlə və istənilən dövriliklə tərtib edilən idarəetmə hesabatına çevrilir. Bu baxımdan bütün hallarda idarəetmə uçotu müstəqil fənn kimi tədris olunmaqdadır.

Məqsədlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq həmin sistemlər biri digəri ilə əlaqədardır – onlar müəssisənin fəaliyyəti haqda eyni məlumatlara əsaslanırlar. Bundan başqa bir sistemdə formalaşan açıqlanmış informasiyalar qarışıq görünüşdə digər sistemdə tətbiq edilə bilər. Məhz idarəetmə uçotu sistemində formalaşan məhsulların maya dəyəri və satılmış məhsulların miqdarı haqda açıq informasiyalar maliyyə uçotunda pul ifadəsində əks etdirilir.

Maliyyə uçotu araşdırıldıqda bir çox hallarda aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edir:

- maliyyə uçotu ikili yazılış əsasında qurulur;
- maliyyə uçotu və maliyyə hesabatı tənzimlənməyə məruz qalır (bəzi ölkələrdə onlar milli standartlar (məs. ABŞ, Azərbaycan, Qazaxıstan, və s., digərlərində isə qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir – məs. Almaniya, Rusiya Federasiyası və s.).
- maliyyə hesabatı dövrü tərtib edilir, bu zaman əsas dövr bir il sayılır;
- maliyyə uçotu aparılır və əsas maliyyə hesabatları pul ölçüsü ilə tərtib edilir;
- maliyyə uçotunun və maliyyə hesabatının obyekt bütövlükdə müəssisə hesab olunur.

Qeyd etməliyik ki, ümumi nəzarət münasibətlərinə qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisələr qrupu mövcud olduqda konsolidə edilən hesabat formalaşır. Həmin xarakterik cəhətlər deməyə imkan verir ki, maliyyə uçotu anlayışı Azərbaycanın uçot praktikasında geniş yayılan mühasibat uçotu anlayışına daxildir. Lakin məhsulların maya dəyərini kalkulyasiyası ənənəvi olaraq idarəetmə uçotuna aid edilir.

Azərbaycanın bilavasitə uçot sahəsində ixtisaslaşan alimlərdən bir neçəsi (məs. S.Müslimov, Q.Abbasov, S.Qasimov, V.Quliyev və b.) maliyyə və idarəetmə uçotu arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə özlərinin son illərdəki tədqiqatlarında xeyli fikir vermişlər. Nəzərə alsaq ki, menecerlər maliyyə hesabatından müəssisənin idarə olunması üçün istifadə edirlər, onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə uçotu və maliyyə hesabatı idarəetmə uçotu sisteminə daxildir. Başqa sözlə, idarəetmə uçotu daha geniş anlayış kimi traktovka olunur.

İngilis-amerikan uçot məktəbinin nümayəndələri maliyyə uçotu və maliyyə hesabatını müəyyən dərəcədə varisləklə müəyyənləşdirirlər. Həmin məktəbin nümayəndələrinin tədqiqatlarında maliyyə uçotunun aşağıdakı təriflərinə rast gəlmək mümkündür.

Bir qrup iqtisadçılara görə maliyyə uçotu – təşkilatların uçot yazılışları sistemindən alınan maliyyə göstəricilərinin ümumiləşdirilməsi və onların illik hesabatlar formasında dərc edilməsinin ümumiləşdirilməsi prosesidir.

Digər qrup iqtisadçılara görə maliyyə uçotu elə bir prosesdir ki, onun vasitəsilə müəssisənin maliyyə hesabatının hazırlanması başa çatır. Bu hesabatlar daxili və kənar istifadəçilərin səmərə götürməsi üçün nəzərdə tutulur.

“Uçot dedikdə, faydalı qərarların qəbulu üçün zəruri sayılan informasiyaların ölçülməsi, işlənməsi və təqdim edilməsi sistemi başa düşülür... Maliyyə uçotu elə uçot informasiyalarına aiddir ki, bunlar təşkilatın daxilində menecerlər tərəfindən istifadə edilir və təşkilata münasibətdə kənara da verilir” [9. səh. 22].

Maliyyə hesabatı aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilir.

Maliyyə hesabatı – ümumiləşdirilən maliyyə hesabatlarının formalarıdır. Onlar dövr əsasda hazırlanılır, kənar və daxili istifadəçilərin ehtiyaclarını ödəyir.

Eyni zamanda maliyyə hesabatı prinsipial vasitədir və onun köməylə maliyyə informasiyaları müəssisənin daxili və kənar istifadəçilər məlumatlandırılır. Maliyyə hesabatına hər şeydən əvvəl balans, mənfəət və zərər haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat və xüsusi kapitalın hərəkəti haqqında hesabat daxildir. Müxtəlif əlavə informasiyaları açıqlayan izahedici qeydlər maliyyə hesabatının ayrılmaz hissəsidir.

Bəzi iqtisadçılara görə maliyyə hesabatı təşkilatın əməliyyatı haqqında qərar qəbul edən şəxsləri ümumiləşdirilmiş informasiyalarla təmin edir.

Daha dəqiq desək, maliyyə hesabatı istifadəçilərin geniş dairəsinin ümumi informasiya tələbatını təmin etməyə yönəldilmişdir. Maliyyə hesabatının məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin nəticələri və pul axınları haqda informasiyalarla təmin etməkdən ibarətdir. Belə informasiyalar isə bütün hallarda iqtisadi qərar qəbul etmək üçün istifadəçilərə faydalıdır. Maliyyə hesabatının tam dəsti, özündə balans, mənfəət və zərər haqqında hesabatı, xüsusi kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatı, uçot siyasətinin təsvirini və izahedici qeydləri birləşdirir.

Maliyyə uçotu və maliyyə hesabatının yuxarıda qeyd olunan təriflərinə istinad edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə uçotu maliyyə hesabatının hazırlanması prosesidir. Maliyyə hesabatı isə ilk növbədə həmin prosesin nəticəsidir. Başqa sözlə desək, maliyyə hesabatı müəyyən hesabatlar formasında müəssisə haqqında strukturlaşdırılan informasiyalar deməkdir.

Eyni zamanda göstərilən təriflərdə fərqləndirilən iki əsas anı xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

- necə bir proses və nəticə kimi maliyyə uçotu və maliyyə hesabatının qarşılıqlı əlaqəsinin birmənalı olmaması;
- maliyyə hesabatının nəzərdə tutulan istifadəçilərinin dairəsi.

Necə bir proses və nəticə kimi maliyyə uçotu və maliyyə hesabatının qarşılıqlı əlaqəsinin birmənalı olmaması maliyyə hesabatının təriflərində dəqiq göstərilir. Praktiki olaraq bu təriflərin hər hansı birində məlumatların birbaşa maliyyə uçotu sistemindən (baxmayaraq ki, belə bir qarşılıqlı əlaqə maliyyə uçotunun təriflərində verilir) alınması göstərilir. Belə bir faydalı məlumatların verilməsi üsulu kimi maliyyə hesabatı əsas götürülür. Bu ondan irəli gəlir ki, maliyyə hesabatında xüsusən də Beynəlxalq Standartlarda əks etdirilməsi tələb olunan informasiyaların həcmi bilavasitə maliyyə uçotu sistemindən alınmayan informasiyaların həcmindən kifayət qədər çoxdur.

Eyni zamanda yaddan çıxarmaq olmaz ki, bəzi standartlar maliyyə hesabatına müəyyən qeyri-maliyyə informasiyalarının daxil olunmasını tələb edir. Məs. “Əlaqəli tərəflər haqqında informasiyaların açıqlanması” adlı 24 sayılı Beynəlxalq Standart, yaxud həmin adda 25 sayılı MMUS əlaqəli tərəflər haqqında informasiyaların hesabatda verilməsini vacib sayır. Belə tərəflərə isə ali menecerlər və onların yaxın ailə üzvləri də aiddir.

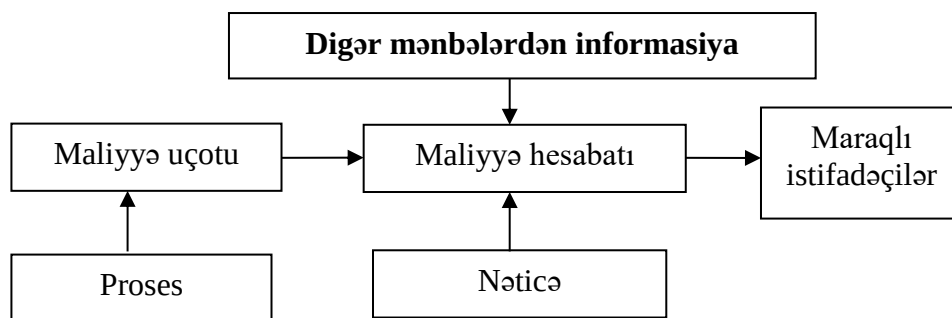
Maliyyə hesabatlarının özündə maddələrin qiymətləndirilməsi əvvəllər maliyyə uçotu

sistemində əks etdirilən ilk dəyərə deyil, hesabat dövrünün sonuna solan dəyərə aid edilir. Eyni zamanda yaddan çıxarmaq olmaz ki, bəzi standartlar maliyyə hesabatına müəyyən qeyri-maliyyə informasiyalarının daxil olunmasını tələb edir. Məs. “Əlaqəli tərəflər haqqında informasiyaların açıqlanması” adlı 24 sayılı Beynəlxalq Standart, yaxud həmin adda 25 sayılı MMUS əlaqəli tərəflər haqqında informasiyaların hesabatda verilməsini vacib sayır. Belə tərəflərə isə ali menecerlər və onların yaxın ailə üzvləri də aiddir.

Maliyyə hesabatlarının özündə maddələrin qiymətləndirilməsi əvvəllər maliyyə uçotu sistemində əks etdirilən ilk dəyərə deyil, hesabat dövrünün sonuna əməliyyatlarda əks etdirilən bazar qiymətlərinə istinad edə bilər. Məs., “Maliyyə alətləri: tanınma və qiymətləndirmə” adlı 39 sayılı Beynəlxalq Standarta yaxud eyni adlı 36 sayılı MMUS-a uyğun olaraq satılmaq üçün nəzərdə tutulan maliyyə investisiyalarını və hesabat dövrünün sonuna ədalətli dəyərle satıla bilən maliyyə investisiyalarını əlavə informasiya kimi tələb edə bilər. Maddələrin bazar qiymətləndirilməsinin açıqlanması da əlavə informasiya kimi tələb olunmaq hüququna malikdir.

Sadalanarlardan başqa bəzi maddələrin maliyyə hesabatında əks etdirilməsi üzrə beynəlxalq və milli standartların tələbləri maliyyə uçotu sistemində yazılışların təşkilinin müxtəlif variantlarından istifadəni nəzərdə tutur. Məs., “Ehtiyatlar” adlı 2 sayılı Beynəlxalq Standarta və həmin adda 8 sayılı MMUS-a uyğun olaraq əgər ehtiyatlar maya dəyərindən aşağıdırsa, onları xalis satış dəyəri ilə qiymətləndirmək tələb olunur. Bu zaman adı çəkilən standartlar belə azalmaları texniki cəhətdən necə göstərilməsini müəyyənləşdirmir. Başqa sözlə, “ehtiyatlar hesabının qalığı necə azaldılmalıdır”, yaxud “Ehtiyatlar hesabına qarşı hansı əlavə kontrhesab açılmalıdır” sualları cavabsız qalır. Belə bir münasibətlər proses və nəticə kimi maliyyə uçotunun və maliyyə hesabatının qarşılıqlı asılılığına təsir göstərmir. Lakin belə demək olar ki, nəticə (maliyyə hesabatı) prosesin (maliyyə uçotu) təşkilinin müxtəlif üsullarını nəzərdə tuta bilər.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə hesabatı özlüyündə təkcə maliyyə uçotu sistemindən alınan nəticələri deyil, eyni zamanda digər mənbələrdən (xüsusən də bazar informasiyaları) alınan informasiyaları da təcəssüm etdirir. Fikrimizcə, maliyyə uçotu və maliyyə hesabatı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni açıqlamaq üçün aşağıdakı sxemi təklif etmək olar.

Maliyyə hesabatının nəzərdə tutulduğu istifadəçilərin dairəsi də birmənalı şəkildə müəyyənləşdirilmir. Öncədən qeyd etdiyimiz müəlliflərin tədqiqatında əksər hallarda maliyyə hesabatlarından istifadəçilər qismində həm kənar istifadəçilərin, həm də müəssisənin menecerlərinin adları çəkilir. Digər tədqiqatçıların araşdırmalarında isə maliyyə hesabatının istifadəçiləri kimi yalnız müəssisəyə münasibətdə olan kənar istifadəçilər nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, birinci yanaşma daha düzgündür və bu yanaşma Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarında da öz əksini tapmışdır. Konseptual Əsaslarda maliyyə hesabatının istifadəçilərinin geniş

dairəsi fərqləndirilir. (Məs., investorlar, işçilər, borc verənlər, mal satanlar və digər ticarət kreditorları, mal alanlar, dövlət orqanları, ictimaiyyət, menecerlər). Bu zaman qeyd olunur ki, menecerlərin maliyyə hesabatında verilən informasiyalara maraqlı olmaları ilə yanaşı onlar, əlavə informasiyaların hazırlanmasına da məsuliyyət daşıyır.

Apardığımız tədqiqatı və müzakirələri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə uçotu və maliyyə hesabatını hazırlamaq üçün müəssisənin maliyyə fəaliyyəti haqqında informasiyaların toplanılması, qeydiyyatı və işlənilməsi prosesi olmaqla maraqlı tərəflərin geniş dairəsinə təqdim edilir.

Maliyyə hesabatı isə müəssisənin müəyyən dövr ərzində maliyyə uçotu sistemindən və digər mənbələrdən alınan maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətin nəticələr və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında strukturlaşdırılmış informasiyalardır. Bu informasiyalar müxtəlif istifadəçilərin, ilk növbədə iqtisadi qərarların qəbulu prosesində istifadəni özündə əks edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mühəsibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 2004.
2. “Mühəsibat uçotu haqqında Qanunun tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli fərmanı.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetin 148 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş “2005-2008-ci illərdə Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə proqram”.
4. Kommersiya təşkilatları üçün “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə 1№-li MMUS”
5. S.Səbzəliyev, V.Quliyev. İdarəetmə uçotu. Dərslik, Bakı, 2014.
6. S.Səbzəliyev, Q.Abbasov. Xidmət sahələrində mühəsibat uçotu. Bakı, 20015.
7. Ə.Sadiqov və b. “Mühəsibat uçotu”, Bakı, 2015.
8. S.Səbzəliyev. Xarici ölkələrdə mühəsibat uçotu. Bakı, 2014.
9. Управленческий учет: учебник, А.Д.Шеремет, О.Е.Николаева, С.И.Полякова; под. ред. А.Д.Шеремета – 3-е изд. переработ. и доп. – М., ИДФБЛ – ПРЕСС, 2005.

*Abbasov İ.M. i.e.d., prof.,
Bakı Biznes Universiteti
Səbzəliyev S.M. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MALİYYƏ HESABATININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARINDA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏDİLƏN TERMINLƏRƏ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ YANAŞMA

Tədqiq olunan işin məqsədi MSFO problem analizi ilə əlaqədar olan iqtisadi analizlər əsasında təkliflərin araşdırılmasıdır. Xüsusi ədəbiyyatda verilən standartların adlandırılmasının müxtəlif variantlarını tapmaq olar. Onları beynəlxalq maliyyə hesabatlarının standartları, uçotun beynəlxalq standartları, beynəlxalq uçot standartları və s. adlandırırlar. İlk növbədə fikrimizcə belə rəngarənglik verilən standartların Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixi ilə əlaqədardır.

*Аббасов И.М. д.э.н., проф.,
Бакинский Университет Бизнеса
Сабзалиев С.М. д.э.н., проф.
Азербайджанский Государственный Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

ПОДХОД К ТЕОРЕТИЧЕСКИМ И ПРАКТИЧЕСКИМ ТЕРМИНАМ В ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФИНАНСОВЫХ ОТЧЁТОВ ПО ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Целью исследуемой работы является разработка предложений на основе экономического анализа, связанная с понятием МСФО-проблема терминологии. В специальной литературе можно найти разные варианты наименования данных стандартов. Их называют международными стандартами финансовой отчетности, международными стандартами учета и отчетности, международными стандартами учета, международными учетными стандартами и т.д. В первую очередь такое разнообразие связано, на наш взгляд, с историей перевода названия данных стандартов на азербайджанский язык.

*Abbasov I.M. doc. of econ. scien., prof.,
Baku Business University
Sabzaliev S.M. doc. of econ. scien., prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THEORITICAL AND PRACTICAL APPROACH TOWARDS THE TERMS IN INTERNATIONAL STANDARDS OF FINANCIAL REPORTS USED IN AZERBAIJANI

The aim is to develop proposals on the basis of economic analysis associated with the concept of MSFO- problem of terminology. In the literature you can find different versions of the name of these standards. They are called International Financial Reporting Standards, International Standards of Accounting and Reporting and international accounting standards, etc. First of all this diversity is due, in our opinion, the history of the name translation of these standards into the Azerbaijan language.

Пиралиева Н.А. докторант
Азербайджанский Университет Кооперации

УДК - 37:34

ЭФФЕКТИВНОСТЬ АВТОМАТИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В ВУЗАХ

Açar sözlər: mühasibat uçotu, avtomatlaşdırma, ali təhsil müəssisələri.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, автоматизация, высшие учебные заведения.

Keys words: accounting, automation, higher education institutions.

В XXI веке трудно себе представить жизнь без компьютера. Это эра считается эрой машин и электроники. Мы используем электронные аппаратные средства во всех отраслях экономики, в медицине в строительстве и во многом другом. Так же он играет немаловажную роль в высших учебных заведениях. Информационные технологии позволяют создавать то что 10-15 лет тому назад считалось лишь фантастикой.

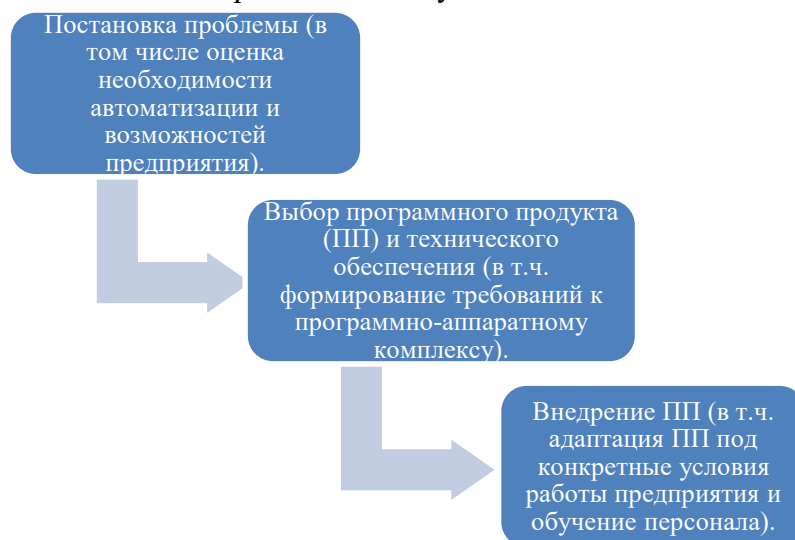
Автоматизация в Азербайджане появилась в начале 90-х годов XX века.

Благодаря развитию компьютерной техники мы можем осуществлять нашу деятельность без ошибок, которые мы делаем при использовании ручной работы, так мы можем сократить время, которое является самым важным аспектом в работе каждого работника.

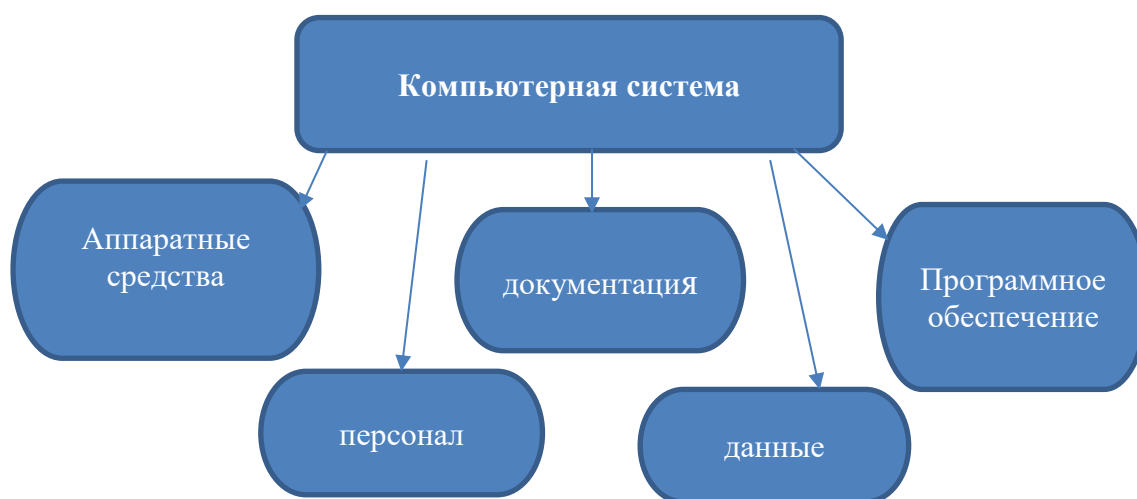
Вуз - высшее учебное заведение, где готовятся специалисты по фундаментальным и многим прикладным наукам, а так же в вузах заниматься различными иными деятельностями, целью которых является поддержка и обеспечения функционирования учебного заведения.

Так как объем информационных данных велик у высших учебных заведениях целесообразно использовать программные обеспечения для систематизированной работы. Так одним из самых первых секторов образовательного учреждения где необходимо автоматизация это бухгалтерский учет. Бухгалтерский учет представляет собой это упорядоченную систему сбора, регистрации и обобщения информации в денежном выражении об имуществе, обязательствах организаций и их движении путем сплошного непрерывного и документального учета всех хозяйственных операций.

Процесс автоматизации бухгалтерского учета можно разделить на несколько основных этапов, выполнение которых должно осуществляться последовательно[1]

Автоматизация бухгалтерского учета в вузах должен начинаться с определением «цели» - для чего создаваться автоматизация, какова необходимость автоматизации в той или иной подразделе бухгалтерского учета. Затем необходимо решить для какого вуза (бюджетного или внебюджетного) видаться автоматизация (т.к в различных видах вузов видаться различная форма бухгалтерии). Следующим шагом является выбор аппаратного средства и программное обеспечения. Программное обеспечения зависит от самого учреждения. Оно может создать как самостоятельно программу так и обратиться к специалистам. Элементы компьютерной системы включают следующие элементы:

Автоматизация в бухгалтерском учете и во всех подразделениях вуза даст возможность не только повысить эффективность работы подразделений самостоятельно но и повысить комплексное взаимоотношения между всеми отделами вуза.

Например если автоматизировать деятельность отдел кадров позволит снизить объем работы и позволит сэкономить время работника.

Автоматизация деятельности отдела кадров позволяет эффективнее выполнять функции контроля над формированием фонда оплаты труда, правомерностью установления надбавок и доплат. Возможна также не только унификация процесса формирования штатных расписаний образовательных учреждений и учебных планов, но и унификация всей системы документооборота в подведомственных учреждениях, особенно в части кадрового делопроизводства [2].

Автоматизированная система управления (АСУ) деятельностью вуза в принципе должна осуществлять основные функции управления: планирования, учет и контроль, анализ. Данные функции (АСУ) должны использоваться применительно к таким процессам деятельности вуза, как:

- управление учебным процессом;
- правление договорами и логистикой;
- правление персоналом;
- правление недвижимостью;
- бухгалтерский и налоговый учет.

Необходимым условием успешного функционирования АСУ является наличие строго регламентированного электронного документооборота между подразделениями, включающее приказы, акты, протоколы, указания, инструкции, соглашения и др.

Все перечисленные процессы сопряжены в той или иной степени с финансовой деятельностью. [3]

По нашему мнению необходимо автоматизировать такие подразделения как: учет основных средств, расчет заработной платы, начисление стипендий студентам, поступление доходов и расходов денежных средств вуза так как они являются очень объемными. Помимо этого необходимо разработать такую программу где будет проводиться быстрая сортировка данных, выборка, автоматизированная проведения операция и т.д.

Однако существуют проблемы, препятствующие быстрой и успешной реализации плана построения корпоративной интегрированной автоматизированной информационной системы управления. К основным проблемам можно отнести следующие:

- ограниченное финансирование - объем средств, выделяемых на развитие информационных технологий, фиксирован и меняется незначительно от года к году, а потребности в развитии средств информатизации растут лавинообразно;

- организационные сложности - в рамках подразделений возникают многочисленные инициативы по построению и использованию информационных ресурсов, но эта деятельность довольно плохо координируется и не всегда вписывается в общую информационную инфраструктуру вуза;

- неопределенность зон ответственности - плохая информированность и нечеткая организационная принадлежность университетских ресурсов приводят к "натуральному хозяйству" при создании информационной системы, когда одновременно существует несколько служб с дублирующими функциями [4].

- не квалифицированность кадров-во многих вузах до сих пор у работников есть проблемы с использованием компьютерной технологии и программных обеспечений.

Автоматизация бухгалтерского учета в вузе обладает многими преимуществами, с помощью которых деятельность работников становится более качественной.

Преимущества автоматизации в вузе следующие:

- повышает эффективность работы вуза в целом;
- уменьшает документооборот;
- увеличивает производительности труда;
- уменьшает трудоемкость бухгалтерского учета;
- исключает случайные и механические ошибки;
- позволяет принимать управленческие решение благодаря достоверной информации;
- Осуществляют работы нескольких специалистов одновременно

Каждый вуз должен стремиться автоматизировать все сектора в университете, так как если использовать автоматизация только в определенном отделе вуза, то для этого отдела не будет возможным взаимодействовать с остальными отделами.

Список использованной литературы

1. Введение в проблему автоматизации бухгалтерского учета в вузе, Сергей Валентинович Кузнецов, Е.С. Шур, Университетское управление. 1998. № 1(4). С. 45-48.
2. Автоматизация деятельности отдела кадров важное направление учета в вузах Горюнова В. Г., 2008, Вестник Брянской государственной сельскохозяйственной академии-журнал).
3. Автоматизация бухгалтерского учета в вузе, Рассоленко И.А., Вологодские чтения, 2009.
4. Функции служб управления экономическими процессами в вузах, Д.А.Беляев зам. гл. бухгалтера, Сыктывкарский Государственный Университет-19.04.2005).

*Pirəliyeva N.A. doktorant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

X Ü L A S Ə

ALİ TƏHSİL MÜƏSSƏLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN AVTOMATLAŞDIRMANIN SƏMƏRƏLİYİ

Kompüter erasının həyatımıza daxil olması XXI əsrin ən mühüm hadisələrindən biridir. Avtomatlaşdırmada hal-hazırda bütün sahələrdə aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Təhsil sferasında avtomatlaşdırma elmi-tədqiqat işlərində və tədris prosesində mühüm rol oynayır. Amma ilk növbədə bu ali məktəblərdə mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasına aiddir. Məqalədə avtomatlaşdırmanın əhəmiyyəti və eləcə də ali məktəblərdə mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının həyata keçirilməsinə maneçilik törədən problemlər təhlil olunmuşdur.

*Пиралиева Н.А. докторант
Азербайджанский Университет Кооперации*

P E 3 I O M E

ЭФФЕКТИВНОСТЬ АВТОМАТИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В ВУЗАХ

Внедрение компьютерной эры в нашу жизнь является одним из самых значимых событий XXI века. В настоящее время одним из актуальных вопросов во всех сферах считается автоматизация. В сфере образования автоматизация играет важную роль в научных исследованиях и в процессе обучения. Но в первую очередь это касается автоматизации бухгалтерского учета в вузах. В статье описаны важность автоматизации так же проблемы препятствующие реализации автоматизации в бухгалтерском учете в вузах.

*Piraliyeva N.A. Ph.D. candidate
Azerbaijan Cooperation University*

S U M M A R Y

EFFICIENCY AUTOMATION OF ACCOUNTING AR UNIVERSITIES

The introduction of the computer era in our lives is one of the most significant events of the XXI century. Currently, one of the pressing issues in all areas of automation is considered. In education, the automation plays an important role in research and in teaching. However, first of all it concerns the automation of accounting in higher education. The article describes the importance of automation in the same issues impeding implementation of the automation of accounting in higher education.

*Məmmədov Z.F. i.e.d., prof.,
AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi
Abbasbəyli M.A. dos. ph. dr.*

UOT - 336.71

BANK FƏALİYYƏTİNDƏ PUL SİYASƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİNİN KOMSEPTUAL ƏSASLARI

Açar sözlər: Mərkəzi Bank, Mərkəzi Bankın əməliyyatları, pul siyasəti, maliyyə sabitliyi, faiz siyasəti.

Ключевые слова: центральный банк, операции Центрального банка, монетарная политика, финансовая стабильность, процентная политика.

Key words: central bank, central bank operations, monetary policy, financial stability, interest rate policy.

Mərkəzi Bank - pul və valyuta siyasətinin müəyyənəşdirilməsi və həyata keçirilməsi, ödəniş sisteminin tənzimlənməsi və inkişafı, bank nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlətin beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi kimi mühüm strateji dövlət əhəmiyyətli funksiyaları həyata keçirir.

Bir qayda olaraq mərkəzi banklar pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üzrə maliyyə alətlərindən istifadə edərək bankların fəaliyyətinə təsir edir. Mərkəzi bank sərbəst bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əməliyyatı vasitəsilə bankların likvidliyinə və bazarda pul miqdarındakı dəyişikliyə yol açar. Bankların likvidliyində meydana gələn dəyişmələr isə öz növbəsində kredit və fond həcminə təsir edir.

Respublikamızın timsalı Mərkəzi Bankı öz fəaliyyətini inflyasiyanın aşağı təkrəqəmli səviyyəsində saxlanılması, manatın məzənnəsinin və bank sektorunda maliyyə sabitliyinin qorunması, bankların iqtisadi inkişafda rolunun artırılmasına yönəldir. Qlobal iqtisadi mühitdən irəli gələn risklərə baxmayaraq, bütün bu məqsədlərə nail olunmuşdur.

Mərkəzi Bank öz məqsədlərinə nail olmaq üçün yerli və xarici kredit təşkilatları ilə aşağıdakı əməliyyatları aparmaq hüququna malikdir:

- çekləri, vekselləri, qiymətli metalları və qiymətli daşları, habelə bunlardan hazırlanmış məmulatı almaq, satmaq və saxlamaq;

- xarici valyutanı, habelə xarici valyutada təqdim etdikləri ödəniş sənədlərini və öhdəliklərini almaq və satmaq;

- qarantiyalar və zəmanətlər vermək;

- bank hesabları, o cümlədən depozit hesabları açmaq;

- hesablama, kassa, depozit əməliyyatları aparmaq, qiymətli kağızların və başqa sərvətlərin saxlanması və idarə olunması üçün onları qəbul etmək;

- hər hansı valyutada çekləri və vekselləri ödənişə təqdim etmək;

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hallarda beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş digər bank əməliyyatlarını həyata keçirmək.

Mərkəzi Bank bank əməliyyatlarının aparılması üçün haqq tutmaq hüququna malikdir. Mərkəzi Bank öz əməkdaşlarına, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda fondlara bank xidmətləri göstərə bilər. Hesablama və kliring (prosessinq) əməliyyatlarının dəstəklən-

məsi məqsədlə Mərkəzi Bank həmin əməliyyatları həyata keçirən təşkilatlara bank hesabları açmağa bilər. Mərkəzi Bank xarici dövlətlərin hökumətlərinə, mərkəzi banklarına və pul siyasətini tənzimləyən orqanlarına, habelə Mərkəzi Bankın və ya Azərbaycan Respublikasının üzv olmaları beynəlxalq təşkilatlara bank xidmətləri göstərə bilər. Mərkəzi Bank etibarlı emitentlər tərəfindən buraxılmış likvidli borc qiymətli kağızlarını almaq hüququna malikdir. Mərkəzi Bank qanunvericiliklə qadağan olunmayan mülki-hüquqi əqdləri bağlaya bilər.

Mərkəzi Bank eyni zamanda fəaliyyətlərində də müvafiq məhdudiyyətlər vardır. Məsələn Mərkəzi Bank qanunda nəzərdə tutulmuş şəxslərdən başqa, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə bank əməliyyatları aparmaq; istehsal, ticarət, sığorta və bu Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malik deyildir.

Mərkəzi Bankın əsas funksiyalarından biri ölkədə pul siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Mərkəzi banklar pul siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində müəyyən etdikləri hədəf və məqsədlərə çatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Ancaq bu vasitələrin təsirləri isə ölkədən ölkəyə və ən əsası da ölkələrin iqtisadi səviyyələrinə və struktur özəlliklərinə bağlı olaraq önəmli fərqliliklər göstərməkdədir.

Pul siyasəti iqtisadi siyasətin əsas elementlərindən biridir. Onun strateji məqsədi dövlət orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir. Pul siyasəti strategiyasının hazırlanması iki mərhələdən son və cari məqsədin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədlərin hamısı monetar orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Pul siyasətinin son məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin əsasında inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması və ÜDM-in artımı durur. Bildiyimiz kimi, dövlət orqanlarının əsas məqsədi müəyyən olmuş siyasi iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə sabitliyin əldə olunması və bu sabitliyin uzun müddət qorunmasıdır. Ümumi iqtisadi sabitlik hər şeydən əvvəl əsas makroiqtisadi göstəricilərin müəyyən vəziyyətini nəzərdə tutur. Bunlara əsasən istehsalın sabit artımı, sabit qiymətlər, işçi qüvvəsinin tam məşğulluğu, tədiyyə balansının strukturunda müsbət saldoğa nail olmaqdır. Ancaq bu kimi sadalanan nəticələrə nail olmaq üçün monetaristlər belə hesab edirlər ki, bütün bunlara nail olmaq üçün bazar elementləri sərbəst fəaliyyət göstərməlidirlər. İnhisarçı meyllərin həm dövlət, həm də xüsusi sektorda inkişafı rəqabətin öz rolunu yerinə yetirməsinə imkan vermir.

Pul siyasətinin strategiyası kimi məqsədləri də aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: fəaliyyət sərhədlərinə görə; pul siyasətini daxili və xarici olaraq iki istiqamətə bölmək olar. Fəaliyyət vaxtına görə (taktiki və aralıq) də pul siyasətinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Taktiki məqsəd dedikdə, pul orqanlarının açıq bazarda ardıcıl əməliyyatlar aparması vəzifələri nəzərdə tutulur. Aralıq məqsəd isə, müəyyən vaxt intervalında iqtisadi dəyişiklərin tənzim edilməsi vəzifələrini ifadə edir. Aralıq məqsədlərə istehsalın nominal həcmi, faiz dərəcəsi, pul kütləsinin artım tempi, qiymət səviyyəsi aiddir.

Pul siyasətinin aralıq məqsədlərindən biri də pul kütləsinin artırılmasıdır. Pul kütləsinin dəyişdirilməsi istehsalın həcminə təsir edir. Lakin bu təsirin hansı səviyyədə olması iqtisadçılar arasında mübahisələrə səbəb olur. Pul kütləsinin artırılması nominal istehsal həcmi artırır. Faiz dərəcəsi ilə pul dövriyyə sürəti arasında asılılıq olduğuna görə Mərkəzi bank daim tədaviyə ehtiyac duyan pul kütləsinin korrektə etməlidir. Müasir pul nəzəriyyələri pulun dövriyyə sürətinə stabil deyil, dəyişkən səviyyə kimi baxır.

Ümumiyyətlə, pulun dövriyyə sürətinə iki amil faiz norması və inflyasiya səviyyəsi təsir göstərir. Pul siyasətinin aralıq məqsədlərindən biri də qiymət səviyyəsinin nəzarətdə saxla-

nılmasıdır. Qiymət səviyyəsinin qalxması bütün iqtisadi proseslərə təsir edir. Ona görə də dövlət orqanlarının həyata keçirdikləri iqtisadi siyasətdə bu göstərici əhəmiyyətli yer tutur. Qiymət səviyyəsi müəyyən nöqtədən aşağı düşdükdə Mərkəzi Bank bank sistemində əlavə ehtiyatlar verməklə məcmu tələbi artırır. Qiymət səviyyəsi müəyyən edilmiş nöqtədən yuxarı qalxdıqda əksinə tədbirlər həyata keçirilir. Pul siyasətinin daimi eyni səviyyədə saxlanılmasının çatışmayan tərəfləri vardır. Bu onunla əlaqədardır ki, bu prosesdə təklifdə ola biləcək şokların nəticələri iqtisadi sistemə mənfi təsir edir. Təklifdə ola biləcək şok zamanı Mərkəzi Bank pul kütləsini sıxmaqla qiymət səviyyəsini eyni saxlamağa çalışır. Bu isə iqtisadi sistemin inkişafının qarşısını alır.

Pul siyasətinin aralıq məqsədlərindən biri də faiz dərəcələrinin iqtisadi aktivliyi stimullaşdıracaq səviyyədə olmasını tənzim etməkdən ibarətdir. Pul siyasəti vasitəsi ilə Mərkəzi Banklar faiz dərəcələrinə təsir edir və onların müəyyən həddən artıq olmasını qarşısını alır. Mərkəzi Bank birbaşa faiz dərəcəsinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkanında deyildir. Dolayı metodlar vasitəsi ilə faiz dərəcəsini tənzim etmək üçün Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə istifadə edir. Digər tərəfdən açıq bazarda əməliyyatların aparılması faiz dərəcəsinin səviyyəsinə təsir edə bilər. Faiz dərəcəsinin aşağı və ya yüksək olması iqtisadi fəallığa, investisiya mühitinə çox güclü təsir edir.

Pul siyasətini həyata keçirərkən Mərkəzi banklar iki istiqamətdə birbaşa tənzimləyici gücündən və ya dolayı olaraq pul bazarına müdaxilə etmək şərti ilə hərəkət edə bilər.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı Pul siyasətini aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirilir:

- açıq bazarda əməliyyatların aparılması;
- faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;
- kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi;
- depozit əməliyyatlarının aparılması;
- bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması;
- beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş pul siyasətinin digər alətləri.

Açıq bazar əməliyyatı (ABƏ). Açıq bazar əməliyyatı, finans aktivlərinin Mərkəzi Bank tərəfindən birinci və ikinci bazarda birbaşa və ya tərs depo əməliyyatlarında istifadə edilən maliyyə aktivləri içərisində başlıca yeri cari xəzinə borcları və dövlət istiqraz sənədləri tutur. Açıq bazar əməliyyatı Mərkəzi Bankın tədaviyədəki pul kütləsini azaltmaq və ya çoxaltmaq üçün xəzinə bono və istiqrazlar, özəl sektora aid bəzi istiqraz və sənədləri ilə konkret və ya keçici bir müddət üçün alqı-satqı əməliyyatıdır.

Sərbəst bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində bankların likvidlərindəki və bazardakı pul miqdarında dəyişikliyə yol açır. Bankların likvidində meydana gələn dəyişmələr kredit açar və fond həcminə və kredit siyasətinə təsir edə bilər. Bundan başqa, açıq bazar əməliyyatları bazardakı faiz dərəcəsinə təsir edir. Mərkəzi Bank qiymətli kağızları satın alarkən bazara likvid çıxdığından faiz dərəcələri aşağı düşəcək, qiymətli kağızın qiyməti artacaqdır. Digər tərəfdən Mərkəzi Bank bazara qiymətli kağız satarkən, bazardakı likvid azalacaq, faiz dərəcələri yüksələcək, qiymətli kağızların qiyməti aşağı düşəcəkdir.

Mərkəzi Bankı uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bankı uçot dərəcəsini müəyyənləşdirərkən ölkədəki mövcud makroiqtisadi durumu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır. Mərkəzi Bankı öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən maliyyələşdirilmə və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda

tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini dərc etdirir. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verə bilər. Ehtiyatlar depozitlərin faizi nisbətində müəyyən edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Tələb olunan ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması qaydası Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir. Məcburi ehtiyatlar təmin edilmədikdə Mərkəzi Bank ehtiyatı təmin etməyən kredit təşkilatına və onun inzibatçılarna qarşı Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh tədbirlərini tətbiq edə bilər.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman verilən kreditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qarantıyaları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunmalıdır. Belə kreditlər 6 aydan çox olmayan müddətə verilir və həmin müddətə uzadıla bilər. Yenidən maliyyələşdirilmənin forma, qayda və şərtlərini Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti müəyyən edir. Kreditlər yalnız milli valyutada (manatla) kredit təşkilatlarının baş idarələrinə verilir.

Mərkəzi Bank özünün müəyyən etdiyi şərtlərlə və qarşılıqlı razılaşma əsasında kredit təşkilatlarından depozitlər cəlb edə bilər. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə istisna hallarda qanunvericiliyə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankı kredit təşkilatları tərəfindən aparılan ayrı-ayrı əməliyyatları müvəqqəti məhdudlaşdır, o cümlədən onların əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin aşağı və yuxarı hədlərini müəyyənləşdirə bilər.

Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verə bilər. Məcburi ehtiyatlar Mərkəzi Bank tərəfindən pul siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə olunan əsas alətlərdən biri olaraq pul kütləsini və bank sisteminin likvidliyini tənzimləyən mexanizmdir. Ehtiyatlar depozitlərin faizi nisbətində müəyyən edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Tələb olunan ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması qaydası Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir.

Məcburi ehtiyatlar təmin edilmədikdə, Mərkəzi Bank ehtiyatı təmin etməyən kredit təşkilatına və onun inzibatçılarna qarşı Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh tədbirlərini tətbiq edə bilər.

Məcburi ehtiyatlar depozitlərin valyutasında (manat və xarici valyuta) Mərkəzi Bankda bankın müvafiq müxbir hesablarında saxlanılır.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman verilən kreditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qarantıyaları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunmalıdır.

Yenidən maliyyələşdirilmənin forma, qayda və şərtlərini Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti müəyyən edir. Kreditlər kredit təşkilatlarının baş idarələrinə verilir.

Depozit əməliyyatları Mərkəzi Bank özünün müəyyən etdiyi şərtlərlə və qarşılıqlı razılaşma əsasında kredit təşkilatlarından depozitlər cəlb edə və onlarda depozitlər yerləşdirə bilər.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə istisna hallarda, qanunvericiliyə müvafiq olaraq, Mərkəzi Bank kredit təşkilatları tərəfindən aparılan ayrı-ayrı əməliyyatları müvəqqəti məhdudlaşdır, o cümlədən onların əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin aşağı və yuxarı hədlərini müəyyənləşdirə bilər.

Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq Mərkəzi Bank 2007-ci ildən etibarən pul siyasətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması çərçivəsində "faiz dərəcələri

dəhlizi” yanaşmasının tətbiqini nəzərdə tutur. Yeridilən pul siyasətinin reallaşması mexanizmlərinin mütərəqqi formalarından olan faiz dəhlizinin tətbiqi yeni əməliyyat strukturunu nəzərdə tutmaqla Mərkəzi Bank iqtisadiyyatda pulun dəyərinə təsir etmək imkanlarının genişləndirəcəkdir [3].

Sistemli bank böhranın başlanğıcı ümumilikdə bank sektorunda müstəsna rolu olan bir və ya bir neçə bankın ödəmə qabiliyyətində ciddi problemlərin yaranması ilə bağlı ola bilər. Bu cür bankların dağılması “domino effekti”ni təhrik edə və bununla da sistemli böhran yara-da bilər.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində bank böhranları qanunauyğun haldır və ona xas olan immanent disproporsiyalar və ziddiyyətlərlə şərtləndirilir. Bu çərçivədə bank sektorundakı böhranların səbəblərini araşdıran elmi-tədqiqat işləri son illər artmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, dünya maliyyə böhranı (2008) Amerikanın daşınmaz əmlak bazasında möhtəkirlikdən başlanmışdır. Bundan başqa, törəmə maliyyə alətlərinin yaranma səbəblərindən biri risklərdən qorunmaq olsa da, onların spekulativ məqsədlə istifadəsi sürətlə artmışdır. İpoteka “köpüyü” partlayaraq, bütün dünyada bank sektorundakı böhrana təkan vermişdir ki, bu da öz növbəsində, dünyanın bütün dövlətlərinin iqtisadiyyatında real sektorda resesiyyə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında güvən amilinin itməsinə və kütləvi təşvişinin yayılmasına gətirib çıxardı. Amerikanın bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinə yayıldı.

ABŞ iqtisadiyyatda dərinləşən tənəzzül meylləri qlobal iqtisadi artıma mənfi təsir edən mühüm amillərdən biridir. ABŞ iqtisadiyyatında tələbin zəifləməsi Avropanın ixracyönümlü iqtisadiyyata malik ölkələrində iqtisadi fəallığa ciddi ziyan vurmuşdur. 2008-ci ildə Avro zonada real iqtisadi artım 0,8% və ya əvvəlki ildən 1,8% bəndi az təşkil etmişdir.

Kredit standartlarının şərtləndirilməsi və daşınmaz əmlak bazasında böhran investisiya qoyuluşlarına ciddi mənfi təsir göstərmişdir. Maliyyə böhranının təsirləri dünya maliyyə bazarında baş verən dəyişikliklər neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması bir sıra ölkələrdə iri bankların və şirkətlərin müflisləşməsi, kütləvi işsizliyə, dünya iqtisadiyyatının durğunluq dövrünü yaşamasına və nəticə etibarilə qlobal iqtisadiyyatın tənəzzül dövrünə keçməsinə səbəb olmuşdur.

Böhranın qarşısını almaq və onun təsirini minimallaşdırmaq üçün antiböhran tədbirləri görülür, dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən istehsalı bərpa etmək və bankları risklərdən qorumaq üçün maliyyə yardımları göstərilir.

Qlobal maliyyə böhranına baxmayaraq, 2008-ci ildə Mərkəz Bankının pul siyasəti ölkədə makroiqtisadi dayanıqlığın qorunmasında aktiv rol oynamışdır [4].

Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirmə əməliyyatları aktivləşdirilmiş və 2009-cu ilin 7 ayında Azərbaycan Mərkəzi Bankında kredit portfeli 3,5 dəfə artmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 iyul 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə Mərkəzi Bankın pul siyasəti və bank sisteminin tənzimlənməsi sahəsindəki siyasətinin çevikliyini artıran “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr qüvvəyə minmişdir. Dəyişikliklərə görə Mərkəzi Bank artıq daha uzun müddətə və müxtəlif valyutalarda banklara kreditlər, o cümlədən subordinasiya kreditləri verə bilər. Eyni zamanda Mərkəzi Bank real sektorun dəstəklənməsi məqsədilə dövlət zəmanəti əsasında bankları kreditləşdirmək hüququna malikdir. Yeni qanunverici bazanı əsas götürərək Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı 28 iyul 2009-cu il tarixində “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən banklara kreditlərin verilməsi qaydaları” təsdiq olunmuşdur.

Bu sənəddə pul siyasətinin həyata keçirilməsi, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, kapital adekvatlığı probleminin tənzimlənməsi, habelə dövlət əhəmiyyətli layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə müxtəlif müddətlərə kreditlərin verilməsi qaydaları öz əksini tapmışdır. Daxili maliyyə bazarlarının inkişafının dəstəklənməsi istiqamətində Mərkəzi Bankın iştirakı ilə Mü-təşəkkil Banklararası Kredit Bazarında təminat sistemi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı məzənnə siyasətini makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi, habelə qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin qorunması hədəfləri nəzərə alınmaqla həyata keçirir.

Mərkəzi Bank pul siyasətinin strateji çərçivəsini 2016-cı ildə də təkmilləşdirməkdə davam edəcəkdir. Apardığımız təhlildən və qiymətləndirmələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Mərkəzi Bankının 20 il ərzində həyata keçirdiyi maliyyə sabitliyi siyasəti bank sisteminin maliyyə dayanıqlığının qorunmasına və maliyyə vasitəçiliyinin genişlənməsinə yönəlmişdir. Həyata keçirilmiş siyasət nəticəsində bankların kapitalizasiyası üzrə “yol xəritəsi” uğurla icra edilmiş, bank sektorunun rəqabət qabiliyyəti yüksəlmiş və maliyyə dərinliyi artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurla həyata keçirdiyi iqtisadi artım və iqtisadi şaxələnmə siyasətinə, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında öz əksini tapmış strateji inkişaf prioritetlərinə uyğun olaraq Mərkəzi Bank 2016-cı ildə də ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında fəal iştirak etməlidir.

Qarşıda duran ən əsas məqsəd 2016-cü ildə manatın məzənnəsinin sabitliyi təmin etməkdir. Məzənnə siyasəti qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin qorunması kontekstində tədiyyə balansının vəziyyəti nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Hesab edirik ki, Mərkəzi Bank Pul siyasətinin əsas istiqamətlərini hazırlamadan öncə, xarici və daxili iqtisadi mühit, maliyyə bazarlarının durumu və pul siyasətinin ötürücülük qabiliyyətinin xüsusiyyətlərini təhlilini hərtərəfli qiymətləndirmə apardıqdan sonra nəzərə almalıdır.

Mərkəzi Bank valyuta ehtiyatlarını idarə edərkən təhlükəsizlik və likvidlik prinsiplərinə sadıqlıq nümayiş etməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17 aprel 2007-ci il, 9 oktyabr 2007-ci il, 6 noyabr 2007-ci il, 26 may 2009-cu il, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələr).

2. Мамедов З.Ф. Основные тенденции развития денежно – кредитной системы Азербайджана // Центральная Евразия: национальные валюты. Стокгольм: Изд. Дом «CA Press», 2008. – 79- 103.

3. Мамедов З.Ф. Банковский сектор Азербайджана: анализ и оценка, // Научные труды. Академии управления при Президенте Республики Беларусь. 2014. - Часть I. с.

4. Рустамов. Э.С. Глобальный кризис и антикризисная политика Центрального банка Азербайджана // Деньги и кредит.- 1/2010.

*Məmmədov Z.F. i.e.d., prof.,
AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi
Abbasbəyli M.A. dos.ph.dr.*

X Ü L A S Ə

BANK FƏALİYYƏTİNDƏ PUL SİYASƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Azərbaycanda bank sisteminin sabit və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə Mərkəzi Bankın rolunu və əhəmiyyətini izah etməkdir. Məqalədə - Mərkəzi Bankın fəaliyyəti haqqında hesabatlılığı, Mərkəzi Bankın əməliyyatları, Azərbaycan Mərkəzi Bankının məqsəd və funksiyaları, pul siyasəti və Azərbaycan Mərkəz Bankının pul siyasətinin prioritet istiqamətləri təhlil edilir və qiymətləndirmə aparılır.

*Мамедов З.Ф. д.э.н., проф.,
Старший Научный Работник Института Экономики НАНА
Аббасбейли М.А. доц., д.ф.*

P E 3 I O M E

МОНЕТАРНАЯ ПОЛИТИКА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКА И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРИНЦИПОВ ОЦЕНИВАНИЯ

Цель статьи - пояснение роли и значения Центрального Банка в обеспечении стабильной и безопасной деятельности банковской системы в Азербайджане. В статье проводится анализ и оценка отчета о деятельности Центрального Банка, операций Центрального Банка, целей и функций, денежной политики Центрального Банка Азербайджана, приоритетных направлений денежной политики Центрального Банка Азербайджана.

*Mammadov Z.F. Ph.D. of economic sciences, prof.,
A head scientific worker of the Institute of Economy of ANAS
Abbasbeyli M.A. assis. prof.*

S U M M A R Y

ANALYSES OF FISCAL POLICY AND CONCEPTUAL BASES OF EVALUATION IN BANKING ACTIVITY

The aim of the article is explanation of the role and importance of the Central Bank in providing the stable and safe activity of the bank system in Azerbaijan. Reporting about activity of the Central Bank, operations of the Central Bank, aim and functions of the Central Bank of Azerbaijan, monetary policy and priority directions of the monetary policy of the Central Bank of Azerbaijan are analyzed and assessment is conducted in the article.

*Əliyev R.M. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 658.5; 658.012.2

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MALİYYƏ DAYANIQLILIĞININ PROQNOZLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: maliyyə dayanıqlılığı, proqnozlaşdırma, modelləşmə, xalis mənfəət.

Ключевые слова: финансовая стабильность, прогнозирование, моделирование, чистая прибыль.

Key words: financial stability, forecasting, modeling, net profit.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənaye müəssisələrində maliyyə dayanıqlılığının proqnozlaşdırılması mühüm elementi kimi çıxış edir. Sənaye müəssisələrində proqnozlaşdırılması təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətidir. Onun nəticəsi isə maliyyə planlarının tərtibidir. Hər bir planda sənaye müəssisələrində müəyyən dövrə gəlir və xərclər, bütün maliyyə və kredit sisteminin həlqələri ilə ödəniş və hesablaşmalar üzrə qarşılıqlı əlaqələr müəyyən edilir.

İlk öncə proqnozlaşdırma sözünün mənasına nəzər yetirək. Proqnozlaşdırma sözünün yunancadan tərcüməsi, “proqhasis” sözündən götürülmüş və “gələcəyin biliyi” mənasını bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, iki min il bundan əvvəl Hippokrat “Proqnozlaşdırma” adlı əsər yazmışdır. Öz əsərində proqnozlaşdırmanın mövcud olmayan, lakin əldə edilməsi mümkün hesab edilən nəticələrin qabaqcadan xəbər verilməsini bildirmişdir.

Gələcəyi görmək, söyləmək zərurəti bütün dövrlərdə sahibkarları düşündürmüşdür. Müasir dövrdə proqnozlaşdırmaya daha çox tələbat vardır. Qədim dövrlərdən fərqli olaraq hal-hazırda proqnozlaşdırma intuisiyaya görə deyil qanunauyğunluqlar əsasında həyata keçirilir. Burada əsas nəticəsi kimi elektron hesablama maşınlarının tətbiq olunması, riyazi və məntiqi qaydalara ciddi riayət edilməsi və mövcud informasiyanın yenidən işlənməsini göstərmək olar. Buna görə də müasir proqnozlaşdırma elmini biliklər sisteminə aid etmək.

Maliyyə proqnozlaşdırılmasında iqtisadi inkişafın bu və ya digər mərhələsində həyata keçirilən maliyyə siyasətinin tələbləri əsas götürülür. Bu halda plan tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün pul vəsaitinin həcmi və onun mənbələri müəyyən edilir, gəlirlərin artırılması və xərclərə qənaət aşkar edilir, mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar arasında vəsaitin bölgüsünün optimal nisbətləri müəyyən edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir sənaye müəssisəsinin əsas strategiyası uzun müddətli öz fəaliyyətini təmin etməkdir. Hər bir sahibkar öz maliyyə dayanıqlılığını düzgün təşkil etməyə çalışır. Bu səbəbdən sənaye müəssisələrində maliyyə dayanıqlılığının proqnozlaşdırılması vasitəsilə aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur:

- pul fondlarının yaradılması mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- maliyyə ehtiyatlarının istifadə olunma istiqamətləri;
- maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi;
- gəlir və xərclərin balanslaşdırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, proqnozlaşdırma hər bir sənaye müəssisəsinin fəaliyyətinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Bu əsasən aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

1. Tələbin proqnozlaşdırılması. Bu proqnoz öz növbəsində aşağıdakı proqnozlaşdırma tədbirlərini özündə əks etdirir:

- daxili bazar tələbi;

- əhalinin sayı;
- tədiyyə qabiliyyətli tələb;
- istehsal istehlakı;
- dövlət tədarükü;
- ixrac və s.

2. Təklifin proqnozlaşdırılması:

- istehsalın həcmi;
- ehtiyatlar;

3. Qiymətlərin proqnozlaşdırılması. Bu zaman aşağıdakıların proqnozlaşdırılmasını nəzərə alınmalıdır:

- tələb və təklif arasında nisbət;
- rəqabət;
- maya dəyəri;
- dövlətin qiymət siyasəti;
- valyuta məzənnəsində dəyişikliklər və s.

Bazarın düzgün proqnozlaşdırılmasına qiymət sisteminin strukturu öz əhəmiyyətli təsirini göstərir. Sənaye müəssisələrinin sosial-iqtisadi inkişafının strateji planlaşdırılmasının və tənzimlənməsinin effektivliyinin əsas şərti onların fəaliyyətini həyata keçirən dəqiq orqanlar sisteminin olmasıdır.

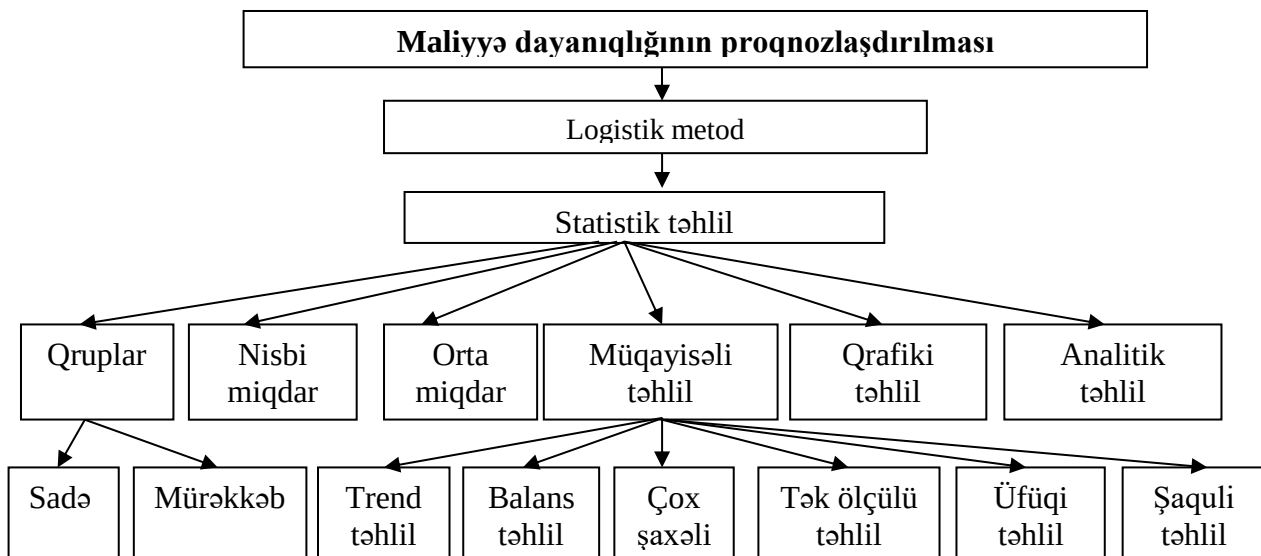
Sənaye müəssisələrində maliyyə dayanıqlığının göstəricilərinin proqnoz hesablamaları müxtəlif metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilir. Onlardan ən əhəmiyyətlisi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ekstrapolyasiya;
- logistik;
- riyazi-iqtisadi metod.

Ekstrapolyasiya metodunda maliyyə göstəriciləri onların dinamikasını aşkar etmək əsasında müəyyən edilir, hesablamada hesabat dövrünün göstəricilərindən istifadə olunur.

Logistik metod müəyyən edilmiş norma və normativlərdən istifadəyə əsaslanır. Buna sxem şəklində aşağıdakı formada nəzər yetirək.

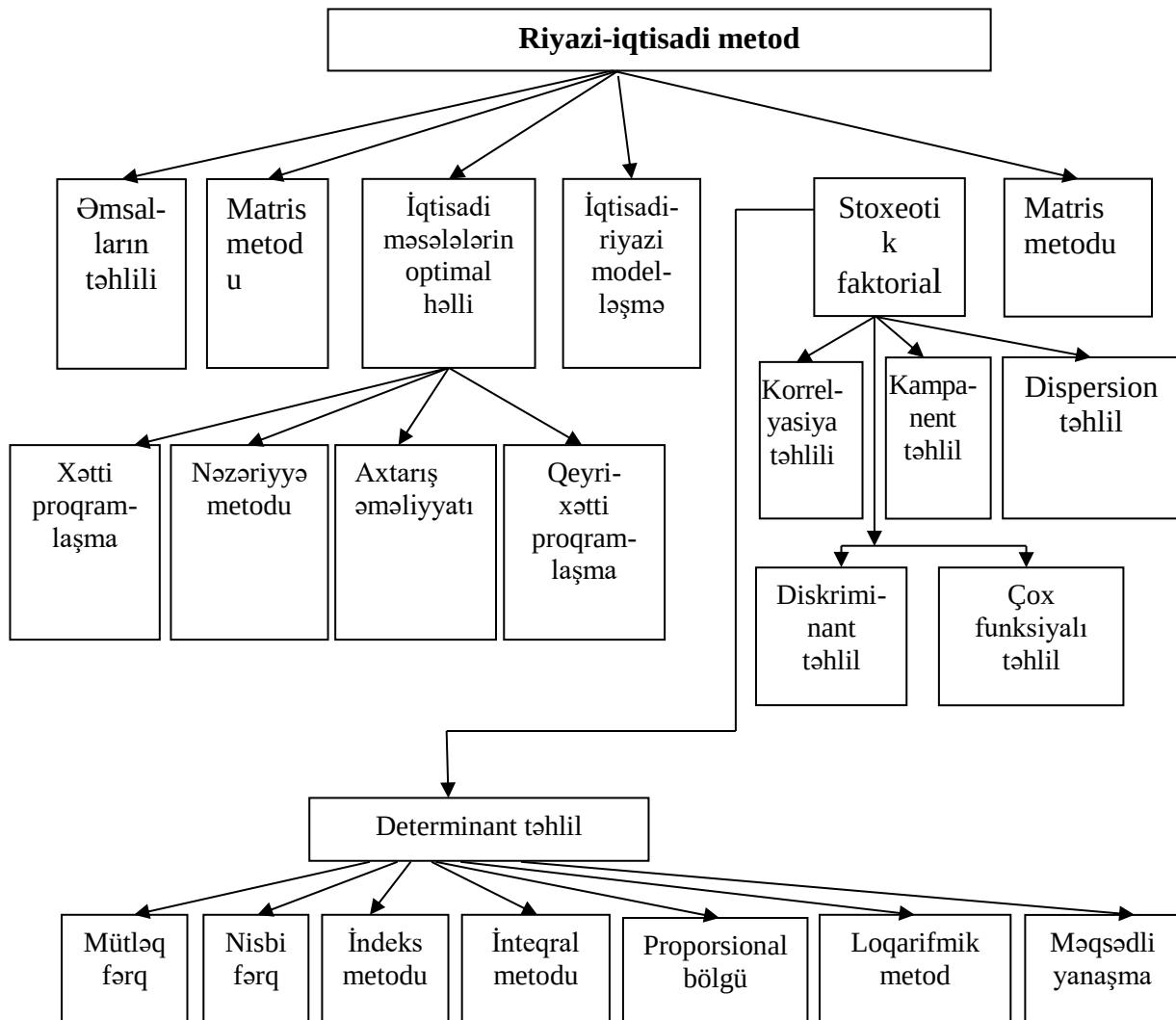
Sxem 1.

Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə dayanıqlığının geniş yayılmış proqnoz metodu riyazi modelləşdirilməsi metodudur. Belə ki, dünya təcrübəsi göstərir ki, ölçülə bilən iqtisadiyyat ən doğru seçilmiş yoldur.

Riyazi modelləşmə metodu real iqtisadi-sosial proseslərdə maliyyə modelinin qurulmasından ibarətdir. Buna misal olaraq sxem 2-yə baxaq.

Sxem 2.

Maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri ilə birlikdə onların istifadəsi istiqamətlərini uyğunlaşdırmaq, maliyyə planının bütün bölmələrini öz aralarında ələqələndirmək üçün balans metodu tətbiq edilir.

Maddi istehsal sahələrində planlaşdırma zamanı geniş forma ilə birlikdə gəlir və xərclər balansı – ixtisar edilmiş forma da (kiçik və orta müəssisələr üçün) maliyyə planı tərtib edilir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, müasir iqtisadi şəraitdə hər bir sənaye müəssisəsi sərəncamda qalan xalis mənfəətini özü müəyyənləşdirir. Sahibkar xalis mənfəəti öz fəaliyyətinə uyğun həyata keçirə bilər. Sənaye müəssisəsi maliyyə dayanıqlığını həyata keçirərkən əsas strateji hədəf fəaliyyət zamanı məşğul subyektlərdə mənfəətin mənbələrinin və məsrəflərin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Maliyyə dayanıqlığının proqnozlaşdırılması adətən rüblük, 1 illik və 5 illik hazırlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir sahibkarın məqsədi bazarda öz fəaliyyətini uzunmüddətli tə-

min etməkdən ibarətdir. Bu səbəbdən sənaye müəssisələrində uzun müddətli strateji maliyyə planları da işlənib hazırlanır. Buna müvafiq olaraq perspektiv, cari və operativ planlar mövcuddur.

Maliyyə planlaşdırılmasının müasir praktikasında fərqlənən digər mühüm cəhət illik planların və operativ göstəricilərin eyniyyət təşkil etməsidir. Daha doğrusunu desək illik planlar vaxta görə də daha qısa müddətli planlara bölünür.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən maliyyə dayanıqlığının proqnozlaşdırması uzun müddətə idarəetmə obyektinin maliyyə vəziyyətinin dəyişdirilməsinə işlənib hazırlanmasına yönəldilmişdir. Proqnozlaşdırmanın xüsusiyyəti maliyyə göstəricilərinin və idarəetmə obyektinin inkişafının variantlarını müəyyən edən parametrlərin işlənib hazırlanmasında alternativlikdən ibarətdir.

Maliyyə dayanıqlığının proqnozlaşdırılması gələcəkdə sənaye müəssisələrinin mümkün maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsində, müəyyən xərcləri maliyyələşdirərkən sənaye müəssisələrinin zəruri sabitliyini təmin etmək üçün maliyyə sahəsindəki strategiyanın əsas istiqamətlərini işləyib hazırlamaqda ifadə olunur. Belə proqnoz hər şeydən əvvəl müəssisənin özü üçün əhəmiyyətlidir.

Təbii bir hadisədir ki, sənaye müəssisələrinin davam edən fəaliyyəti kapital cəlb edilməsinə və müflisləşmənin qarşısının alınmasına yönəldilmişdir. Azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət satış həcmində çoxaldılmasına, xərclərin aşağı salınmasına, məhsulun keyfiyyətinin təmin edilməsinə, istehsal fəaliyyətinin diversifikasiyasına təhrik edir. Bu isə öz növbəsində daima kapital axınına və maliyyə dayanıqlığına tələb edir. Məhz bu səbəbdən də maliyyə dayanıqlığının proqnozlaşdırılması zərurəti meydana çıxır.

Bununla yanaşı proqnoz anlayışından maliyyə planının tərtibi üçün zəruri olan hesablamaları, məsələn, məhsul həcmində reallaşdırılması proqnozunu, xərclərin miqdarı proqnozunu və s. hesablamaq üçün də istifadə edilir. Bu hesablamalara müəyyən çeviklik verir, dəyişən şəraitdən asılı olaraq düzəlişlər etməyə imkan verir.

Müəssisənin maliyyə vəsaitinin perspektiv proqnozu iqtisadi informasiyanın xarici istifadəçiləri üçün də əhəmiyyətə malikdir. Bunların sırasına kreditlərin vaxtında qaytarılmasında maraqlı olan banklar daxildir. Bu banklar ssuda borcu olan müəssisələri kreditləşmə prosesində maliyyə resursları ilə təmin edir. Ona görə də bu bankların müştərilərin cari maliyyə hesabları ilə tanış olmaq icazələri və təhlil, proqnozlaşdırma aparmaq imkanları vardır. Qərb ölkələrinin təcrübəsinə əsasən demək olar ki, banklarla müəssisələrin müflisləşməsinə proqnozlaşdırmaq üzrə əhəmiyyətli işlər yerinə yetirilir.

Maliyyə proqnozlaşdırılması dəqiq plan üçün münasib hesab edilən illik və perspektiv maliyyə planlaşdırılması üçün əsas yaradır.

Nəzərə alsaq ki, müasir iqtisadiyyatın ən başlıca məsələsi ölçmə metodunun geniş tətbiq edilməsidir. Bu baxımdan da sənaye müəssisələrində maliyyə dayanıqlığının idarə edilməsinin mühüm bir hissəsi iqtisadi-riyazi metodların və elektron-hesablama texnikasının istifadəsinə əsaslanan idarəetmənin avtomatlaşdırılmış sistemidir. İdarəetmənin avtomatlaşdırılmış sistemi maliyyə orqanları strukturunun ayrılmaz hissəsi olub, maliyyəni idarə edilməsinin mühüm strukturudur və maliyyənin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin idarə edilməsi sistemində avtomatlaşdırmanın tətbiq edilməsi idarəetmənin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması imkanlarını və maliyyə orqanlarının işinin səmərəliliyini xeyli artırır.

Çoxsaylı mülkiyyət formasına, əmtəə istehsalçıların rəqabətinə, inkişaf etmiş maliyyə sisteminə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı iqtisadi və maliyyə informasiyasının böyük axınına yaraşır. Bütün bunlar informasiyanın toplanması, saxlanması və istifadəsinin təşkili sistemi kimi informatika sahəsinə istiqamətlənmək səriştəsini tələb edir.

Maliyyə dayanıqlığının iqtisadi və riyazi metodu, elektron-hesablama texnikasının, texniki təşkil və müasir rabitə vasitələrinin məcmusudur. O, uçot, planlaşdırma və iqtisadiyyatın bütün sahələrinin idarə edilməsi üçün informasiyaların toplanması və işlənməsinin ümumdövlət avtomatlaşdırılmış sisteminin ali sistemi kimi çıxış edir.

Hər bir sənaye müəssisəsinin qarşısında duran əsas məsələ maliyyə dayanıqlığının düzgün qiymətləndirilməsi və uzun müddətli proqnozlaşdırılmasından ibarətdir. Maliyyə dayanıqlığının proqnozlaşdırılması sənaye müəssisəsinin əsas kapitalı və cəlb olunmuş vəsaitlərinin fəaliyyətini xarakterizə edir. Dediymiz bu məsələlərin düzgün tənzimlənməməsi sənaye müəssisəsinin müflis olmasına gətirib çıxardır. Maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsinin proqnozlaşdırılması aşağıdakı göstəriciləri özündə əks etdirir:

1. Müəssisənin maliyyə dayanıqlığı əmsalı.
2. Maliyyə əlaqələri.
3. Maliyyə asılılıq əmsalı.
4. Gəlirlilik əmsalı.
5. Daimi maliyyə xərcləri.

Bu cür əmsallar balansın passivləri üzrə proqnozlaşdırılmasını özündə əks etdirir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, balansda passivlərin proqnozlaşdırılması ödəmələrin müddətinə əsasən həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatının qanunlarına uyğun olaraq sənaye müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığının proqnozlaşdırılmasının qiymətləndirilməsində digər göstəricilərin nəzərə alınması zəruri şərtlərdəndir. Belə ki, balansda aktivlərin proqnozlaşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Balansda aktivlərin proqnozlaşdırılması likvidlik dərəcəsinə əsasən qruplaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda söylənilərə əsasən hər bir sənaye müəssisəsində maliyyə dayanıqlığının proqnozlaşdırılması zamanı balansın aktiv və passiv hissələri uzlaşdırılmalıdır. Balansın tam likvidliyi o vaxt təmin olur ki, aktivlər passivlər üstələsin. Yəni Aktiv > Passivlər.

Sənaye müəssisələrinin maliyyə hesabatlarına nəzər yetirsək aktivlərin pula çevrilmə imkanı əks etdirən iqtisadi termin likvidlik kimi müəyyən olduğunu görürük. Likvidlik, sadəcə maddi dəyərləri pula çevirmək baxımından nəzəri imkan deyil, o həm də bunu cəld, rahat və maksimal dərəcədə faydalı şəkildə həyata keçirməkdir. Bu nisbi parametrlərdən asılı olaraq likvidliyin nisbi kəmiyyətini müəyyən edirlər. Yaxşı likvidlik göstəricisi və qeyri likvidlik kifayət qədər şərti xarakter daşıyır.

Bildiyimiz kimi hər bir sənaye müəssisəsinin əsas məqsədi pul yatırımlarının, investisiyaların geri qaytması (yəni öz pulunu çıxardaraq, gəlir gətirməsi) həmin sənaye müəssisəsinin likvidliyi adlandırmaq üçün tutarlı əsas verir. Əgər sənaye müəssisəsinin gəlirləri az olarsa onda bu variant az likvidliyi, gəliri yüksək (öz xərclərini artıqlaması ilə çıxara bilən) olduqda isə yüksək likvidliyi balansın göstəricisidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Yahudov X.M. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, "Çıraq", 2005, 504 s.
2. Ələkbərov A.Y. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənaye istehsalının təkmilləşdirilməsi və təkrar xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi. Bakı, "Elm", 1995, 156 s.
3. Azərbaycan qəzeti. 10 yanvar 2014-cü il.
4. Əliyev R.M. İqtisadiyyat və Audit aylıq elmi-praktik jurnal, № 3, Bakı, "Azərbaycan", 2007, s. 64.
5. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri. 2001, s. 441.
6. banker.az/likvidlik-n.

*Əliyev R.M. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MALİYYƏ DAYANIQLIĞININ PROQNOZLAŞDIRILMASI

Məqalədə əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında sənayenin müasir vəziyyətini və sənaye müəssisələrinin fəaliyyətini təhlil etməkdən ibarətdir. Maliyyə dayanıqlığının metodologiyasına nəzər yetirilmişdir. Sənaye müəssisələrində maliyyə dayanıqlığının proqnozlaşdırılmasının optimal yolları tədqiq edilmişdir.

*Алиев Р.М. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 Ю М Е

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ОБЪЕКТОВ

Основная цель статьи и текущего состояния отрасли в Азербайджане является для анализа производительности промышленных предприятий. Была отображена методология финансовая устойчивость. Были исследованы оптимальные способы прогнозирования финансовой устойчивости промышленных предприятий.

*Aliyev R.M. doc. of philos. in econ. scien.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE FORECASTING FINANCIAL SUSTAINABILITY OF INDUSTRIAL FACILITIES

The main purpose of the article and the current state of the industry in Azerbaijan is to analyze the performance of industrial enterprises. Financial stability has been at methodology. Optimal ways of forecasting the financial stability of the industrial enterprises have been investigated.

*Quliyev Z.Q. müəllim
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 336.74; 336.71; 336.77

KREDİT SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASI QANUNAUYĞUNLUQLARI VƏ BANK NƏZARƏTİNİN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: pul tədavülü, kredit fondu, mübadilə məzənnəsi, bank nəzarəti, qeyri-bank kredit təşkilatı, risklərin təhlili, ssuda əməliyyatları, auditor riski, kredit riski, nəzarət mühiti, monitoring.

Ключевые слова: денежный оборот, кредитный фонд, обменный курс, банковский контроль, небанковская кредитная организация, анализ рисков, операции по ссудам, аудиторские риски, кредитные риски, атмосфера контроля, мониторинг.

Key words: money supply, credit fund, exchange rate, banking supervision, non-bank credit organization, risk analysis, loan operations, the risk of an audit, credit risk, control environment, monitoring.

Müasir şəraitdə müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması ilə əlaqədar yeni kredit sisteminin formalaşmasında və bu sistemə daxil olan bütün bankların və kredit təşkilatlarının fəaliyyətində əsaslı dönüş yarandı. Bu sistemə daim fəaliyyətdə olan və öz funksiyalarını yerinə yetirən bank və bank institutlarının məcmusu daxil oldu. Məhz bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının mühüm infrastrukturunu kimi kredit sisteminin strukturu elə qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə, kredit resurslarının hərəkəti və tənzimlənməsi tarazlaşdırılmış formada baş versin.

Ölkəmizdə qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu bank qanunvericiliyini bazar iqtisadiyyatının müasir tələblərinə uyğunlaşdırmışdır. Bu qanuna müvafiq olaraq “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı Azərbaycan Respublikasının mərkəzi Bankıdır, onun vəzifə, funksiya və səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunla müəyyənləşdirilir. Milli Bank dövlət mülkiyyətindədir, onun nizamnamə kapitalı və digər əmlakı başqasına verilə bilməz”. Milli Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürmək deyil, öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyini təmin etməkdir. Hazırda ölkəmizin kredit sistemi iki pilləli sistemdir və bura Milli Bank, kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatları daxildir [1].

Kredit sisteminin birinci pilləsini Azərbaycan Respublikasının mərkəzi bankı olan Milli Bank təşkil edir. Milli Bank ölkəyə məxsus olan pul tədavülünü, onun hərəkətini tənzim edir və pulun miqdarına nəzarət etməklə yanaşı, müəssisələrin, firmaların, şirkətlərin sərbəst pul vəsaitlərini, büdcənin mədaxil hissəsini, əhalinin əmanətlərini özünə cəlb edərək kredit fondu yaradır, onun hesabına iqtisadiyyatın kreditləşməsinə həyata keçirir, eyni zamanda bütövlükdə kredit sisteminin fəaliyyətini idarə edir. Milli Bankın bütün fəaliyyəti və apardığı pul-kredit siyasəti hökumətlə razılaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə hökumət nümayəndəsi məşvərətçi səsə onun bütün iclaslarında iştirak etməli, iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə ilk növbədə istehsal üçün nəzərdə tutulan pul-kredit imkanlarından səmərəli və məqsədəuyğun surətdə istifadə etməli və digər kommersiya banklarının bu sahədəki fəaliyyətinə nəzarət hüququna malik olmalıdır. Milli Bank müstəqildir və öz fəaliyyəti barədə yalnız Azərbaycan Respublikasının prezidenti-nə hesabat verir. Qanunla Milli Bankın İdarə Heyətinə verilmiş geniş səlahiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir: pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərini hazırlamaq; manatın başqa valyutalarla mübadilə məzənnəsinin təyin olunması qaydasını müəyyənləşdirmək; bankın illik hesabatlarını hazırlamaq və təqdim etmək; Milli Bankın xərclər smetasını təsdiq etmək; Milli Bankın dövlət orqanlarına verdiyi bütün kreditləri təsdiq etmək; bank əməliyyatlarının aparılması üçün lisenziya verilməsi və geri alınması barədə qərar qəbul etmək; bank sistemində xarici kapitalın iştirakı şərtlərini müəyyənləşdirmək; bankın səlahiyyətlərinə aid normativ aktları təsdiq etmək.

Bankların idarə olunmasında xarici bank kapitalının respublikaya gəlməsi də xüsusi rol oynayır. Yerli bankların rəqabətqabiliyyətinin real vəziyyətini nəzərə alaraq Milli Bank bank kapitalının respublikaya gəlməsini limitləşdirmə prinsipi əsasında həyata keçirir.

Bank fəaliyyətinin strukturunun prinsipial əsaslarından biri də bank nəzarətidir. Bank nəzarəti sahəsində həyata keçirilmiş ən vacib islahatlar əvvəllər Milli Bankın müxtəlif alt struktur bölmələri arasında paylanmış bank nəzarəti funksiyalarının vahid təşkilatı bölmədə cəmləşdirilməsi olmuşdur. Bu tədbir nəzarət proseslərinin tam əlaqləndirilməsinə və birləşdirilməsinə əsas yaratmışdır. Bank sektoruna nəzarətin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun normativ sənədlərin hazırlanması, bu nəzarəti həyata keçirən mütəxəssislərin peşə hazırlığının artırılması sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Bank nəzarəti dövlət banklarının sağlamlaşdırılması, özəl bankların restrukturizasiyası, habelə, qeyri-bank kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət istiqamətində həyata keçirilir.

Bir qayda olaraq mülkiyyətçilər arasında bankın idarə olunmasında iştirak üçün real imkanları olan özəl təşkilatlar və ayrı-ayrı fiziki şəxslər bankların fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün son qərarlar qəbul edilməsi hüququnu dövlətdə saxlayır. Adətən xüsusi dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirməyən banklar üçün kapitalın qarışıq forması tam dövlət mülkiyyəti ilə müqayisədə daha yetkin və daha məqsəduyğun sayılır. Hətta xüsusi funksiyaları yerinə yetirən banklar da öz fəaliyyətlərində şəffaflığa üstünlük verirlər. İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunun mərkəzi bankları mülkiyyətin qarışıq formasından istifadə edir, lakin özəl mülkiyyət sahibləri olan səhmdarlar emissiya banklarının idarə edilməsindən kənarlaşdırırlar. Kommersiya banklarının kapitalında özəl səhmdarların iştirak etməsi heç də onların bankın idarə olunmasında iştirakına təminat vermir. Buna nail olmaq üçün dövlət bankın səs hüququ verməyən səhmlərini buraxır. İtaliyada dövlət Əmanət banklarının ictimai xarakterini saxlamaq üçün məhz bu vasitəyə əl atmışdır. Bu cür kommersiya banklarının kapitalında iştirak edən kənar səhmdar üçün həmişə risk mövcuddur. Bəzi hallarda kommersiya banklarının lokal məqsəd və vəzifələri dövlətin maraqları ilə üst-üstə düşməyə bilər. Bu zaman vəziyyəti tənzimləmək üçün dövlət səhmdarlara sərf etməyən qərarlar qəbul edə bilər.

Banklarda dövlətin iştirakı heç də operativ fəaliyyətin direktiv idarə edilməsi kimi başa düşülməməlidir. Kredit təşkilatlarının müstəqillik dərəcəsi onların fəaliyyətinin ümumi istiqamətlərinin dövlət tərəfindən müəyyən edilməsindən başlayaraq direktiv idarə olunmasına qədərki çərçivədədir. Bankın idarə olunması sərbəst surətdə həyata keçirilir, onun rəhbərləri hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş dövlət əhəmiyyətli məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün vasitə və üsulların seçimində müstəqildir. Bununla yanaşı, bankların üzərində dövlət tərəfindən həyata keçirilən xarici nəzarət saxlanılır və dövlət buna ehtiyac duyduqda onu həyata keçirir. Banklar üzərində dövlət nəzarətinin olması bankın kontingentləri və müştəriləri üçün mühüm bir problemi həll edir, mövcud riskləri azaldır. Dövlət hakimiyyət orqanları bankların operativ fəaliyyətini tənzimləmək üçün onların aktiv və passiv əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyən edir, idarəetmə qərarları qəbul edilərkən öz təsiri vasitəsilə inkişafın bazar rəqabəti əsasını təhrif edir, bankların fəaliyyət istiqamətlərini direktiv üsullarla tənzimləyir.

Adətən bu kimi tədbirlər bankların idarə olunmasına çox ciddi maneələr yaradır, idarəetmə çevikliyini, özünü tənzimləmə və özünü sağlama qabiliyyətini zəiflədir. Belə idarəetmə ayrı-ayrı hallarda İspaniyanın bank sistemində özünü göstərmiş, Hindistanın və Çinin bank sistemlərində isə hələ də mövcuddur. Bank sisteminin idarə olunmasında dövlət iştirakının məqsəd və formaları, mahiyyəti və səmərəliliyini təhlil edərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: bank sistemində dövlət iştirakı iqtisadi inkişafın səviyyəsini xarakterizə edən əlamət sayılmaz; bank sistemində dövlət iştirakı heç də həmişə mənfəət amil deyildir; bank sistemində dövlətin səmərəli iştirakı bu sistemin inkişafında sabitləşdirici rol oynaya bilər; bank sistemində dövlət iştirakını forma və mənası bu iştirakın məqsədilə müəyyən edilir;

Bütövlükdə kredit sisteminin inkişafı, o cümlədən iqtisadiyyatın real sektoru ilə bankların əməkdaşlığı idarəetmə metodlarının daim təkmilləşdirilməsi olmadan qeyri-mümkündür.

İdarəetmə sistemində başlıca elementlərdən biri kimi sözsüz ki, nəzarət çıxış edir. Kredit təşkilatları arasında rəqabətin artımı şəraitində dövlət təşkilatları, xüsusi şirkətlər, kreditor və əmanətçilərin maraqlarının qorunduğu bir vaxtda bankların mənfəətlə işləməsinin təmin olunması heç də asan məsələ deyildir. Nəzarət, bank qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün fəaliyyət qanunauyğunluğunu təmin etmək məqsədi daşıyır. Banklara münasibətdə nəzarət, xarici və daxili ola bilər. Nəzarətin bir neçə formasını ayırmaq mümkündür: mərkəzi bank tərəfindən həyata keçirilən nəzarət; xüsusişədirilmiş təşkilat tərəfindən həyata keçirilən xarici audit; səhmdarlar tərəfindən daxili nəzarət; bank rəhbərliyi tərəfindən formalaşdırılan daxili nəzarət. Eyni zamanda bank fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri də nəzarətə məruz qala bilər: bankda korporativ idarəetmənin vəziyyəti; qanunvericilik tələblərinə əməl olunması; bank tərəfindən kreditor və əmanətçilərin maraqlarının qorunması; bankın mühasibat hesabatının düzgünlüyü, doğruluğu və dəqiqliyi; bank fəaliyyətinin səmərəliliyi və gəlirliliyi; bankda daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti.

Yeni kredit münasibətləri bankların iqtisadiyyatın real sektoru ilə daha sıx əlaqəsini tələb edir. Burada üstün istiqamətlərdən biri, daha çox risklə müşayiət olunan müştərilərə verilən ssudalar və onlara təklif edilən digər bank məhsullarıdır. Banklar müştərilərin biznesində baş verə biləcək risklərinin əsas hissəsini öz üzərinə götürmüş olurlar. Banklarda risklərin idarə olunması işində heç də həmişə istənilən nəticəni əldə etməyə imkan yaranmır. Bu da bank əməliyyatları üzərində nəzarətin müxtəlif formalarının, ilk növbədə auditin təkmilləşdirilməsi zəruriliyini diktə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının idarə olunması sistemində auditin, xüsusilə daxili auditin funksiyaları və rolunun artırılması məqsədilə aşağıdakı vəzifələrin həlli vacib hesab edilir: bankların fəaliyyəti üzərində nəzarət formalarının müqayisəli təhlili; daxili auditdə yerli və xarici təcrübənin tətbiq olunması; ssuda əməliyyatlarının və risklərin təhlili; ssuda əməliyyatlarının daxili və xarici auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi; ssuda əməliyyatlarının uçotda əks olunması üzrə yerli və beynəlxalq standartların tələblərinin müqayisəli təhlili.

Milli Bankın nəzarətinin əsas məqsədi bank sisteminin sabitliyinin təmin edilməsi, kreditor və əmanətçilərin maraqlarının qorunması, həmçinin banklar tərəfindən qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmasıdır. Nəzarətin əsas alətini lisenziyalaşdırma işi təşkil edir. Bank əməliyyatlarının aparılmasından ötrü, lisenziyanın alınması üçün bir sıra tələblərə əməl olunmalıdır. Nəzarətin vacib alətlərindən biri kimi kapitalın kifayətlilik əmsalı, likvidlik, kredit riski, məcburi ehtiyat normaları çıxış edir və nəzarətin səmərəliliyinin təmin olunması məqsədilə kredit təşkilatları haqqında məlumatların toplanılması və təhlili sistemini təşkil edir [5]. Kredit təşkilatları Milli Banka maliyyə hesabatlarını, məcburi ehtiyatların faktiki vəziyyəti haqqında və müştərilərin əməliyyatları haqqında məlumatları təqdim edirlər. Hesabat məlumatları əsasında bank fəaliyyətinin monitorinqi yaranmış problemlərin aşkar olunması və onların aradan qaldırılması üzrə vaxtında tədbirlərin görülməsinə şərait yaradır. Xarici audit bank sistemi infrastrukturunun bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər və maliyyə möhkəmliliyinin qorunması funksiyasını yerinə yetirir. Auditin məqsədi mühasibat hesabatının dəqiqliyi haqqında fikir bildirmək və mühasibat uçotunun hesablar planına müvafiq qaydada aparılmasını müəyyənləşdirməkdir. Xarici auditə digər audit xidmətlərinin göstərilməsi, o cümlədən mühasibat uçotunun qoyuluş, bərpası və aparılması; maliyyə hesabatlarının tərtibi; vergi məsləhətləri; maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili; idarəetmə məsləhətləri də aid edilir.

Kommersiya banklarının illik mühasibat balansı müstəqil auditor rəyi ilə təsdiq olunmalıdır. Bankların bütün əməliyyatlarının hərtərəfli auditinə nəinki iqtisadi cəhətdən qeyri-səmərəli olardı, hətta praktiki baxımdan belə qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən auditorlar seçmə üsulla bank fəaliyyətini yoxlayır və bütün əhəmiyyətli aspektlərdə hesabatların dürüstlüyü haqqında öz fikir və rəylərini ifadə edirlər. Xarici auditin təftişdən başlıca metodoloji fərqi də bundan ibarətdir, yəni auditor riski altında o başa düşülməlidir ki, əgər hesabatlarda ciddi səhvlər varsa, bu zaman auditor bu fakta özünün qeyri-adekvat fikrini dərhal ifadə edir. Auditor riski

ən əvvəl uçot sənədlərində qeyri-dəqiq əks olunmuş bank əməliyyatlarının riski qiymətləndirilir, daha sonra mühasibat uçotu sistemi və daxili nəzarət tərəfindən səhvlərin qarşısını vaxtında ala bilməməsi riski müəyyənləşdirir. Nəticədə mühasibat uçotunda auditorun özü tərəfindən səhvin aşkar olunmaması riskinin miqdarı haqqında nəticə əldə edilir. Auditorlar olduqca məhdud bir sahədə bankın idarə olunması və daxili nəzarət sisteminin keyfiyyətini təhlil edib qiymətləndirirlər. Bu onlara aşkara çıxarılmamış riskin miqdarını müəyyən etməyə imkan yaradır.

Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sistemi və daxili audit xüsusi rol oynayır. Daxili nəzarətin səmərəli sistemi bankın idarə olunmasının vacib komponentidir. Daxili nəzarət prosesində direktorlar şurası, rəhbərlik və eləcə də bankın heyəti iştirak edirlər. Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunması, bank tərəfindən qanunvericilik və tənzimləyici orqanların tələblərinə əməl edilməsi, habelə daxili siyasətin və strategiyanın gözlənilməsi, bankın adından müvəkkil şəxslər tərəfindən sövdələşmələrin icrasının təmin olunması, aktivlərin qorunması və öhdəliklərə nəzarət, maliyyə və idarəetmə informasiyanın doğruluğu, dəqiqliyi və tamlığının təmin olunması daxili nəzarətin əsas vəzifələrindəndir. Bu nəzarət sistemi özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir: nəzarət qaydaları, informasiya mübadiləsi, nəzarət mühiti, monitorinq və nöqsanların aradan qaldırılması.

Bank bölmələri tərəfindən daxili auditin obyektivliyinin və qərəzsizliyinin təmin olunması heç də bu işə məsləhətçilərin cəlb olunmasını istisna etmir. Belə ki, daxili auditin inkişafı üzrə bank rəhbərliyinə və bölmələrin heyətlərinə məsləhətlər verilməsi yoxlamanın ən qənaətlı üsullarından biri hesab edilir. Daxili auditin həyata keçirilməsində aşağıdakı vəzifələr vacibdir: risk-menecment qaydalarının tətbiqi təcrübəsinin öyrənilməsi; maliyyə informasiya sistemlərinin fəaliyyətinin nəticələrinin icmalı; xüsusi tədqiqatların aparılması; bölmələrin fəaliyyəti və bank əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi; risklərin kompensasiya olunmasından ötrü kapitalın kifayətliliyinin müəyyənləşdirilməsi; daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Daxili auditin prinsipləri fasiləsizlik, müstəqillik, obyektivlik və qərəzsizlik, səriştəlik, komplekslikdir. Aparılan yoxlama materialları əsasında daxili audit bölməsi nöqsanların siyahısını hazırlayır, əməliyyatların aparılma texnologiyasını reqlamentləşdirən bankdaxili sənədlərin işlənib hazırlanması haqqında təkliflər irəli sürür və səhvlərin siyahısı bankın bütün bölmələri və filiallarının nəzərinə çatdırılır. Çünki, geniş filial şəbəkəli banklarda daxili auditin öz xüsusiyyətləri vardır. Bu zaman bankın baş ofisinin yoxlanılması xüsusilə vacibdir. Məhz burada təlimati-metodik materiallar, əməliyyatların aparılma texnologiyası, mühasibat uçotunun qaydaları və s. sınaqdan keçirildikdən sonra filiallara çatdırılır. Bu tələbə riayət olunmaması səhvlərin kütləvi artması ilə nəticələnə bilər.

Fikrimizcə, direktorlar şurası yanında bankın idarə olunmasında iştirak etməyən şəxslərdən daimi audit komitəsinin yaradılması daxili audit sisteminin formalaşmasında bir çox problemləri həll etmiş olardı. Bu şuranın audit komitəsinin üzvlərinin təyin olunması qaydalarını, hüquq və vəzifələrini müəyyən etməsi və audit komitəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə onun iclaslarında bankın idarə heyətinin sədrinin, daxili və xarici auditorların iştirakı daha faydalı sayılır.

Kredit sisteminin idarə olunmasında əsasən aşağıdakı istiqamətlər müəyyən edilmişdir: özəl bankların rekapitalizasiyası və bütövlükdə bank infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi. Burada məqsəd real sektorun kapitallaşma səviyyəsini yüksəltmək, resurs və depozit mənbələrini gücləndirmək, iri riskli layihələri qəbul edib həyata keçirməkdir. Milli Bank qanunla ona verilən bütün səlahiyyətləri qoruyub saxlamalı və nəzərdə tutulmuş istiqamətlərin həyata keçirilməsinə diqqət etməlidir: pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərini hazırlamaq, manatın başqa valyutalarla mübadilə məzənnəsinin təyin olunması qaydasını müəyyənləşdirmək, xərclər smetasını, habelə, cari ildə sərf edilmiş və smetada nəzərdə tutulmamış xərcləri yenidən nəzərdən keçirib təsdiq etmək və illik hesabatı hazırlamaq, normativ aktları və digər məcburi göstərişləri təsdiq etmək, dövlət orqanlarına verdiyi bütün kreditləri təsdiq etmək, bank əməliyyatlarının aparılması üçün lisenziya verilməsi və geri alınması barədə qərar qəbul etmək və bank sistemində xarici kapitalın iştirakı şərtlərini müəyyənləşdirmək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 10 dekabr 2004.
2. “Banklarda daxili nəzarətin və daxili auditin təşkili barədə qaydalar” (Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 29 dekabr 1999-cu il tarixli qərarı).
3. Лаврушин О.И. Банковское дело. Изд. 7, М., 2008. 766 с.
4. Шамхалов Ф. И. Государство и экономика: основы взаимодействия: 2000-382 с.
5. Финансы. Денежное обращение. Кредит. Учебник для вузов / Под. Ред. Проф. Г.Б.Полякова, М., 2001, 512 с.

*Quliyev Z.Q. müəllim
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

KREDİT SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASI QANUNAUYĞUNLUQLARI VƏ BANK NƏZARƏTİNİN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə kredit sistemində bank nəzarətinin tətbiq edilməsindən danışılır. Milli Bankın respublikadakı kredit sistemində oynadığı rol və əsas funksiyası araşdırılır. Dövlətin bank sistemindəki iştirakının məqsədi, üslubları, mahiyyəti təhlil edilir. Həmçinin daxili auditin yerinə yetirilməsinin əsas məsələləri və prinsipləri nəzərdən keçirilir. Kredit sisteminə daxil olan təşkilatlar üzərində aparılan nəzarətin təkmilləşdirilməsi məqsəduyğun hesab olunur.

*Гулиев З.Г. преподаватель
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ЗАКОНОМЕРНОСТИ УПРАВЛЕНИЕ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ И ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЕ БАНКОВСКОГО КОНТРОЛЯ.

В этой статье речь идет о применении банковского контроля в кредитной системе. Исследуется основная роль и функции Национального Банка в кредитной системе республики. Анализируется цель, формы и сущность участия государства в управлении банковской системой. Также осматриваются основные вопросы и принципы осуществление внутреннего аудита. Считается целесообразным усовершенствование контроля в деятельности организаций входящих в кредитную систему.

*Guliyev Z.G. teacher
Baku Business Institute*

S U M M A R Y

MANAGEMENT OF THE CREDIT SYSTEM REGULATIONS AND BANK CONTROL APPLIED SPECIFICATIONS

The article is about the applying of bank control to credit system. The role and the main function of the National Bank in Azerbaijan Republic are researched. The purpose of participation of the Government in the bank system, its methods styles and main points are investigated (analyzed). Besides, the main missions of the fulfillment of the internal audit and its principles are taken into consideration. The improving of the control on organizations included into the credit system is considered to be reasonable.

*İbrahimov İ.H. i.e.d., prof.
Əməkdar Kənd Təsərrüfatı İşçisi
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 631.16; 338.43

AQRAR SFERADA İSTEHSALIN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: səmərəliliyin yüksəldilməsi amilləri, amillər kompleksi, amillərin əlaqə və təsiri, səmərəliliyin yüksəldilməsi istiqamətləri.

Ключевые слова: факторы повышения эффективности, комплекс факторов, взаимосвязь и влияние факторов, направление повышения эффективности.

Key words: factors of enhancing efficiency, complex factors, mutual connection, influence of factors, instructions of enhancing efficiency.

Məlum olduğu kimi, aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə bir çox amillər təsir göstərir. Bu amillər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılığı malikdir. Yəni, bu və ya digər amillərin istehsalın inkişafına və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə təsir edir, həm də digər amillərin təsir səviyyəsinin artıb-azalmasına səbəb olur. Ona görə də istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi amilləri aqrar sferanın spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır. Həmin amilləri aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

- təbii amillər;
- texniki-texnoloji amillər;
- təşkilati amillər;
- sosial amillər;
- iqtisadi amillər;
- siyasi amillər və s.

Təbii amillərə torpağın münbitliyi, torpağın quruluşu, keyfiyyəti, ərazinin relyefi, temperatur, işıq radiasiyası, bitkinin növü, heyvanların cins tərkibi, mayalanma, qida maddələri ilə normal təminat, ekoloji şərait, su ilə təminat və s. daxildir. Bu amillər istehsalın səmərəliliyinə təsir edən əsas amillərdir.

Texniki-texnoloji amillər kənd təsərrüfatında istehsal və xidmət proseslərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində tətbiq edilən texnika və texnologiyalardan asılı olaraq texnoloji amillərin təsiri dəyişir. Sahibkarların əsas və dövriyyə fondları ilə təminatı, istehsalın texniki və texnoloji hazırlıq səviyyəsi, iş və istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi səviyyəsi, sağım və texnoloji avadanlıqların vəziyyəti, emal texnologiyası və s. amillərdən asılı olaraq bitkiçilik və heyvandarlıqda məhsuldarlıq, məhsulun həcmi, keyfiyyəti, məhsulun maya dəyəri, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və s. göstəricilərin səviyyəsi fərqlənir. Bu göstəricilərin səviyyəsi ilə əlaqədar istehsalın iqtisadi səmərəliliyi də dəyişir.

Aqrar sferada istehsalın səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri təşkilati amillərdir. Bu amillərə müxtəlif səviyyəli idarə etmə strukturları (respublika, rayon və yerli səviyyədə), onların funksiyaları, idarəetmə xərcləri, özəl təsərrüfat qurumlarının (ailə kəndli təsərrüfatları, səhmdar cəmiyyətləri, kooperativlər, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsi təsərrüfatlar və s.) funksiya və təşkilat strukturları istehsalın səmərəliliyinə təsir edir. Təşkilati amillərə istehsalın və əməyin elmi təşkili, istehsalın quruluşu, istehsalın yerləşdirilməsi və ixtisaslaşdırması, məhsulun yığılması, daşınması, saxlanması, texniki xidmətin təşkili, məhsulun keyfiyyətinə nəzarətin təşkili, marketinqin təşkili və s. daxil edilə bilər.

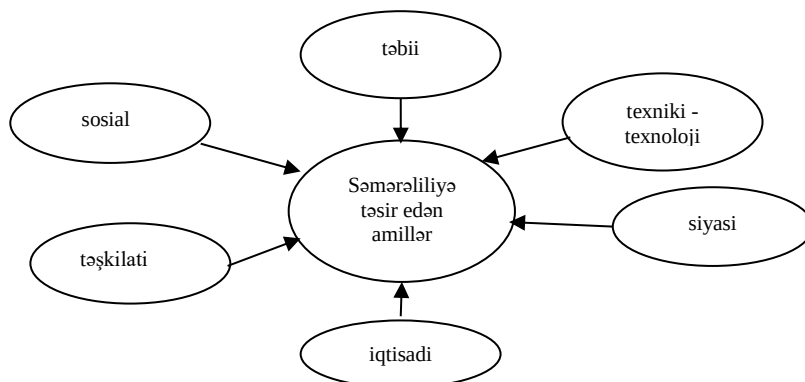
İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri sosial amillərdir. Bu amillərə

kəndin sosial inkişafı, əhalinin sosial müdafiəsi, kəndin sosial infrastrukturunun inkişafı, əhalinin mədəni-məişət şəraiti, idman, tibb, sağlamlıq, rabitə, təhsil, kadr hazırlığı, qazlaşdırma, elektrifikasiya xidməti və s. daxildir. Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas şərtlərindən biri əhalinin sosial müdafiəsi və kəndin sosial inkişafı olduğu üçün bu məsələ dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas istiqaməti hesab edilir.

Aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin əsas şərtlərindən biri iqtisadi amillərdir. İqtisadi amillərə istehsalın səmərəliliyini təmin edən torpaq, maddi və texniki sərvətlər, su, texnoloji avadanlıqlar və s. istifadə edilməsini əks etdirən ehtiyatlar və onları hərəkətə gətirən iqtisadi təsir amilləri daxildir. Həmin ehtiyatlardan kompleks istifadə səviyyəsi və iqtisadi münasibətlərin formalaşması iqtisadi səmərəliliyin təminatını şərtləndirir. Deməli, kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi və istehsalın iqtisadi səmərəliliyi iqtisadi mexanizmin ünsürləri ilə (qiymət, maliyyə - kredit, vergi, idarəetmə, planlaşdırma, sığorta, investisiya, stimullaşdırma, maddi məsuliyyət və s.) tənzimlənir.

Aqrar sferada istehsalın həcmi və səmərəliliyinə siyasi amillər də təsir göstərir. İlk növbədə ermənilərin 1988-ci ildən Azərbaycanın torpaqlarına ədalətsiz müdaxilələri və 1992-ci ildən Dağlıq Qarabağ, Şuşa, Laçın, 1993-cü ildən daha 6 rayonun işğal olunması respublikamızda aqrar istehsalın həcmə azalmasına və səmərəliliyinin aşağı düşməsinə böyük təsir göstərmişdir. 1991-1993-cü illərdə hakimiyyət uğrunda mübarizə siyasi sabitliyin pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu isə nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına və səmərəliliyinə mənfi təsir göstərmişdir.

Aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən əsas amillər kompleksini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

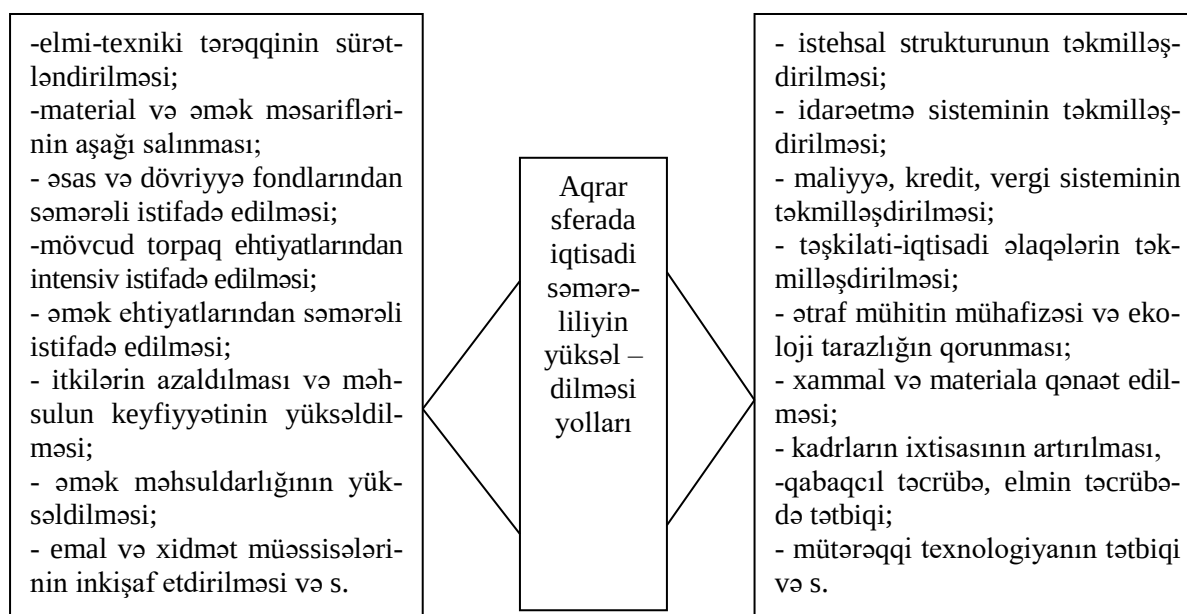

Sxem 1. İqtisadi səmərəliliyə təsir edən amillər

Aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün göstərilən amillər kompleksinin nəzərə alınması olduqca vacibdir. Bu amillər istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müxtəlif dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də nəzərə almaq lazımdır ki, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri hər bir sahə və məhsul üzrə göstərilən amillərin əlaqə və təsiri ilə formalaşır və fərqlənir. Deməli, səmərəliliyin istiqamətləri həmin amillərin təsirindən asılıdır və onun düzgün müəyyənəndirilməsi və nəzərə alınması olduqca vacibdir. Məsələn, suvarma təmin olunmadığı, yaxud torpağın münbitliyi, temperatur əlverişli olmadığı halda, həmçinin vergi, kredit, qiymət amili istehsalçının marağını təmin etmədiyi halda məhsul istehsalı azalır, bu isə tələb-təklif amilinin roluna mənfi təsir göstərir. Yəni, bu və ya digər amil istehsalın inkişafına və iqtisadi səmərəliliyin səviyyəsinin yüksəlməsinə və ya azalmasına səbəb olur. Ona görə də aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları konkret şərait, istehsal sahəsi və amillər üzrə fərqlənir. Aqrar sferada istehsalın intensivləşdirilməsi, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsul vahidi istehsalına material və əmək məsariflərinin azaldılması, hər hektar sahədən və hər baş mal-qaradan əldə edilən məhsulun satışı və xidmətlərin səviyyəsinin yük-

səldilməsi, aqrar sferada iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri hesab edilir. Göstərilənlərlə yanaşı, mövcud torpaq, əmək və maliyyə vəsaitlərindən, ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və məhsul istehsalı, daşınması, saxlanması və emalı vaxtı itkilərin azaldılması istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindəndir. Aqrar sferada istehsalın idarə olunmasında mütərəqqi metodların tətbiqi və iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas ehtiyat mənbələrindən biridir.

Aqrar sferada məhsul istehsalının artırılması və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi əsasında torpaqdan, maddi-texniki və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsidir. Elmi-texniki tərəqqi ehtiyatlardan səmərəli istifadə və struktur təkmilləşdirilməsinə əsaslanır, intensivləşdirmənin tərkib hissəsi olmaqla, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm amilidir. İntensivləşdirmə və səmərəlilik istehsalın müxtəlif cəhətlərini səciyyələndirir. İntensivləşdirmə iqtisadi artımın keyfiyyət amili olmaqla yeni texnika və texnologiyaya əsaslanır. İntensivləşdirmə istehsalın səmərəli təşkili əsasında inkişaf prosesini xarakterizə edir. Səmərəlilik isə fəaliyyətin proseslərin az xərclərlə yüksək yekunu, iqtisadi nəticələrə nail olmaqla ifadə olunur.

Sxem 2. Aqrar sferada iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi yolları

Aqrar sferada iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas ehtiyat mənbələri olan əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsal xərclərinin aşağı salınması, itkilərin azaldılması və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri və göstəriciləri barədə bu fəsildə növbəti paragraflarda ətraflı verilir. Torpaqdan, əmək ehtiyatlarından maddi-texniki ehtiyatlardan istifadə, istehsal strukturunun və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji tarazlıq, mövcud vəziyyət, iqtisadi inkişafa təsiri və s. məsələlər müasir dövrdə qarşıda duran əsas vəzifələr kimi baxılır. Mühüm vəzifələrdən biri sahibkarların məhsul istehsalını artırmaqla yanaşı, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək, buna intensiv inkişafın həyata keçirilməsi, istehsal, maddi-texniki və əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə etməklə nail olmaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsalın artırılması üçün istifadə edilən maddi-texniki ehtiyatların qiymətlərinin yüksək olması, məhsulun baha başa gəlməsinə, səmərəliliyin aşağı düşməsinə səbəb olur. Ona görə də məhsul istehsalının maya dəyərinin aşağı olması üçün istehsal-iqtisadi əlaqələr və iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi, xammal və materiallardan səmərəli istifadə edilməsi, israfçılığın qarşısının alınması bir çox tədbirlər kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İ.H.İbrahimov Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı, 2002. s. 220.
2. E.A.Quliyev Aqrar iqtisadiyyat. Bakı, 2015. s. 320.
3. Q.H.Həsənov Sahibkarlığın inkişafı və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi. Bakı, 2011. s. 288.

*İbrahimov İ.H. i.e.d., prof.
Əməkdar Kənd Təsərrüfatı İşçisi
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

AQRAR SFERADA İSTEHSALIN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Məqalədə aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillər tədqiq olunur. Həmin amillər altı qrup üzrə təsnifatlaşdırılır və onların mahiyyəti açıqlanır.

Qeyd olunur ki, aqrar sferada mövcud ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə olunması üçün istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillərin nəzərə alınmasına kompleks yanaşılmalıdır.

*Ибрагимов И.Г. д.э.н., проф.
Заслуженный Работник сельского Хозяйства
Бакинский Университет Бизнеса*

P E Z Y O M E

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ В АГРАРНОЙ СФЕРЕ

В статье исследуются факторы, влияющие на экономическую эффективность производства в аграрной сфере. Эти факторы классифицируются по шести группам и раскрывается их сущность. Отмечается, что для более эффективного использования существующих резервов необходим комплексный подход к учету факторов, влияющих на экономическую эффективность производства в аграрной сфере.

*Ibrahimov I.H. doc. of econ. scien., prof.
Honored Worker of Agriculture
Baku Business University*

S U M M A R Y

WAYS OF RISING ECONOMIC EFFICIENCY OF PRODUCTION IN AGRICULTURAL SPHERE

The article investigates the factors which affect the economic efficiency of production in the agricultural sphere. Those factors are classified according to six groups and their essence is clarified. However, the article notes that there should be a complex approach on the taking into consideration the factors which affect the economic efficiency of the production in order to use available resources with an effective way in the agricultural sphere.

*Mustafayeva G.M. i.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT- 331.5; 331.561.57

İŞSİZLƏRƏ MÜAVİNƏTLƏRİN VERİLMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: işsizlik, məşğulluq, müavinət, əmək bazarı, tənzimləmə, əmək münasibətləri, sosial yardım, sosial təminat.

Ключевые слова: безработица, занятость, льготы, рыночная экономика, регулирование, рыночные отношения, социальная помощь, социальное обеспечение

Key words: unemployment, employment, privileges, market economy, regulation, market relations, social help, social security.

Müasir dövrdə əmək bazarının formalaşması yalnız işsizliyin leqallaşdırılması ilə məhdudlaşmır, o həmçinin təsərrüfatın səmərəliliyini yüksəldir, işçi qüvvəsinin cəlb edilməsindəki münasibətləri yaxşılaşdırır. Həmçinin, məlumdur ki, işsizlik ikinci ən böyük (yoxsulluqdan sonra) sosial gərginlik mənbəyidir. Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi qabaqlayıcı tədbirlər sayəsində o bütün dünyanı bürüyən global maliyyə böhranından az itkilərlə çıxıb bilmişdir. Lakin, bununla belə, müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizə təşrif gətirmiş minlərlə qaçqınların və işğal olunmuş ərazilərdən gələn məcburi köçkünlərin məşğulluq problemləri hələ də gündəmdədir.

2016-cı ilədək hökumət əmək bazarının monitorinqi prosesini gücləndirmək, əmək bazarının mövcud vəziyyətinin, məşğulluq və işsizlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üzrə müvafiq tədqiqatlar aparmaq, əmək miqrasiyası sahəsində idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək, ünvanlı dövlət sosial yardımı və sosial müavinətlər sistemini, sığorta-pensiya sistemini təkmilləşdirmək niyyətindədir.

Digər bir istiqamət məşğulluq və işsizlik sahəsində monitorinqin təkmilləşdirilməsini, bu işə vətəndaş cəmiyyətinin müvafiq strukturlarının cəlb edilməsi, peşə təhsili almaq imkanlarının, məcburi köçkünlərin yaşayış səviyyəsinin monitorinqi nəzərdə tutulur. Hesab edirik ki, bu istiqamətdə işsizlərə verilən müavinətlərin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi ölkəmizdə əmək bazarının tənzimlənməsi üzrə təkmilləşmələrə səbəb olacaqdır.

Sosial proqramlar üzrə xərclər.

Ötən əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Avropa İttifaqı ölkələrində gənc işsizlərin sayı ciddi şəkildə azalmışdır. Bu uğur çoxsaylı yeni iş yerlərinin yaradılması, gənclərin işsizliyi ilə mübarizədə xüsusi tədbirlərin görülməsi və 25 yaşdan daha gənc olan əhali qrupunun çəkisinin demografik səbəblərdən azalması hesabına əldə edilmişdir. Dövlət xərclərinin təqribən 40%-i (Avropa İttifaqının ÜDM-nun 1%-dən bir az çox) çoxsaylı insanların əmək fəaliyyətinə cəlb olunması ilə bağlı tədbirlərə xərclənilir.

Qeyd olunan xərclərin təxminən yarısı gənclərin yenidən tədrisi, sosial proqramlarına xərclənilir, yerdə qalan vəsait isə məşğulluğun subsidiyalaşdırılmasına, əlillik müavinətlərin ödənilməsinə və məşğulluq xidmətinin saxlanılmasına yönəldilmişdir. Müxtəlif Aİ ölkələri xərclərin həcminə görə fərqlənir. Məsələn, Lüksemburqda, Danimarkada və Niderlandda bir qeydiyyatdan keçmiş işsizə passiv tədbirlər çərçivəsində orta hesabla ildə 18.000-27.000 avro, İrlandiya və İspaniyada 5.000 avrodan çox, Yunanıstanda və Portuqaliyada 1500-3000

avro həcmində vəsait xərclənilir. Xərclərin məbləğində müşahidə olunan dəyişikliklər müxtəlif səbəblərlə izah olunur. Məsələn, Fransada passiv tədbirlərlə bağlı xərclər pensiyaya vaxtından əvvəl çıxmaq təklifinin ləğv olunması səbəbindən azaldılıb, Almaniya da isə, xüsusən də Şərqi Almaniya da bu xərclər əksinə olaraq artırılmışdır.

Aktiv tədbirlərə gəldikdə isə, bir işsizə xərclənən vəsaitin məbləği də Avropa ölkələri üzrə ciddi fərqlənir: Lüksemburq, Danimarka və Niderlandda xərclər orta Avropa İttifaqı səviyyəsindən qat-qat çoxdur, cənub ölkələrinin əksəriyyətində isə bu rəqəm daha aşağıdır. Məsələn, işsizlərin sayı çox olduğu İspaniyada aktiv tədbirlərə çox az vəsait ayrılır, işsizlik səviyyəsi nisbətən aşağı olan İrlandiyada isə, aktiv tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün orta Avropa səviyyəsindən dəfələrlə çox xərclənilir. Avropa üzrə işsizlərin təliminə və dövlət məşğulluq xidmətinin saxlanılmasına yönəldilən xərclərin orta məbləği ildə 2.000 avroya çatmışdır. Bu cür xərclərin ən yüksək həddi Almaniya da müşahidə olunmuşdur (5.500 avro) [4, səh.60].

Aİ üzvlərində işsizlərin sosial təminatı sahəsində fərqlər olsa da, bu ölkələrin sosial təminat sistemlərinə ümumi cəhətlər də xasdır. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, bütün ölkələrdə işsizlik müavinəti və işsizlərə subsidiyalar (maddi təminat) ödənilir. Müavinətin həcmi öncədən alınan əmək haqqından və sığorta ödənişlərinin ödənilməsi müddətindən asılıdır. Subsidiyalar isə, sığorta müavinəti haqqı olmayan və ya öncə ödənilən müavinətin kəsilməsi halında verilir. Müavinət alanların ailələrində qəyyumlar olduğu halda, müavinətin məbləği adətən artır. Pensiyadan qabaq yaşda olan şəxslər üçün bütün ölkələrdə müavinətin məbləği və ödəniş müddəti ilə bağlı imtiyazlar mövcuddur. Bəzi ölkələrdə isə müəssisələrin ləğvi halında da sərbəstləşən işçilər üçün işsizlik müavinətləri nəzərdə tutulur.

İkincisi, Aİ ölkələrində işsizlər nəinki tam işsizlikdən, hətta natamam məşğulluqdan əziyyət çəkən məşğul əhaliyə də yardım göstərilir.

Üçüncüsü, müavinətlərin ödənişi maddi işçilərin və işəgötürənlərin ödədiyi cari sığorta ödənişləri, habelə ümumi vergilərin cəmləşdiyi sosial yardım fondlarından ayrımlar hesabına həyata keçirilir.

Əmək bazarının tənzimlənməsində Rusiya təcrübəsi.

1990-cı illərin iqtisadi islahatları əmək bazarını və əhəlinin məşğulluğu sahəsində gedən prosesləri keyfiyyət baxımından köklü dəyişdirmişdir. Əmək bazarında institutsional yeniliklər prinsipial cəhətdən yeni fəaliyyətlərin və peşələrin yaranmasına təkan vermişdir ki, bu yeniliklər mümkün gəlir mənbələrinin yeni strukturunun formalaşmasına təsir göstərmişdir. Əmək bazarında radikal dəyişikliklərin əsas səbəbi əlbəttə ki, özəl mülkiyyət institutunun təşəkkül tapması idi. Özəl mülkiyyət institutunun tətbiqi aşağıda göstərilən nəticələrə gətirib çıxarmışdır:

- iqtisadiyyatın özəl sektorunun yaranması və inkişaf etməsi, özəl sektorda maddi əməyin istifadəsi və özəl sektora maddi işçilərin cəlb olunması;

- mahiyyətə yeni gəlir mənbələrinin (sahibkarlıqdan yaranan gəlirin, mülkiyyətin istifadəsindən əmələ gələn gəlirlərin) formalaşması [3, səh.31].

Rusiya Federasiyasının əmək bazarında müşahidə olunan ümumi böhran özünü, ilk növbədə, işçi qüvvəsinin qeyri-məşğulluğunda, aşkar və gizli işsizlik səviyyəsinin artımında büruzə verirdi. Gizli məşğulluğun qeydiyyatı alınması və etiraf olunması sosial münasibətlər sahəsində prinsipə yeni bazar münasibətlərinin əsaslı reallıqlarını xarakterizə edən əsas sosial-iqtisadi faktordur. Transformasiya mühitində olan digər Şərqi Avropa ölkələrinin əmək bazarlarından fərqli olaraq, Rusiyanın əmək bazarı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Qiymətləndirmə formasından asılı olmayaraq, aşkar işsizliyin səviyyəsi istehsal səviyyəsinin azalmasına mütənasib olmamışdır. Rusiyanın əmək bazarında həyəcan doğuran amillərdən biri də iş-

sizlərin əsasən fəal əməkqabiliyyətli yaşda (30-49 yaş arası) olmalarıdır. 20 yaşınadək gənclər arasında işsizlik səviyyəsi müvafiq yaş qrupunun iqtisadi fəal əhalinin 28%-dən çoxdur, 20-24 yaş qrupu üçün isə bu göstərici 14%-ə bərabərdir [1, səh.13]. Qeydə alınmış işsizlərin təqribən 40%-i ali və orta ixtisaslaşdırılmış təhsillidirlər. İşsizlik səviyyəsinin regional fərqləri də böyükdür: Rusiyanın ən yaxşı inkişaf etmiş regionlarında bu göstərici 0,9%-2% həcmində tərəddüd edirdisə, problemli regionlarda işsizlik səviyyəsi 6-7%-dan çox olaraq qalırdı [2, səh.21].

Rusiya əmək bazarının digər özünəməxsus amillərindən biri də latent (gizli) cərəyan edən proseslərin açıq, aşkar proseslərə nisbətən daha güclü təsir etməsidir. Gizli işsizlik fenomenini qismən əmək bazarında keçirilən siyasətlə izah etmək olar. Əmək bazarı üzrə həyata keçirilən siyasətin əsas məqsədi artıq işçi qüvvəsinin çoxsaylı nümayəndələrinin iş yerlərini eyni anda tərk etməməsinə yönəlmişdir.

İşsizlərə görə verilən müavinətlərin Fransa təcrübəsi.

Bu ölkədə işsizlərə yardımla bağlı əsas milli sistemlər aşağıdakı kimi təsvir olunur: müavinət almaq hüququ işsizlikdən sığortalanan, özündən asılı olmayaraq işini itirən, məşğulluq xidmətində qeydiyyatdan keçən və iş axtaran şəxsə verilir. Bu hüquq 60 yaşına qədər və 60 yaşından yuxarı şəxslərə şamil olunur, o şərtlə ki, onlara ahıllıqla bağlı pensiya almaq hüququ verilmir. Bununla əlaqədar müavinətin 3 növü vardır:

1. Ümumi.
2. İxtisar olunmuş.
3. Sosial (ümumi və ya ixtisar olunmuş müavinətlərinin ödəniş müddəti sona çatdıqda ödənilir).

Ümumi müavinət almaq hüququ son on iki ay ərzində sığorta stajı 6 aydan az olmayan və ya son iyirmi dörd ay ərzində sığorta stajı on iki aydan az olmayan şəxslərə verilir. Bu müavinət iki hissədən ibarətdir: baza dərəcəsi (əmək haqqı səviyyəsindən asılı deyil) və əlavə məbləğ (işsiz olmadan öncə son 12 ay ərzində vergilər tutulmayan orta əmək haqqının 40.4%-ni təşkil edir) [8].

İşsizlik müavinətinin məbləği işsizlikdən əvvəl olan əmək haqqının 54,7%-dən 75%-dək tərəddüd edir. Ödənilən müavinətin tam minimum məbləği də mövcuddur. İşsizlik müavinətinin ödəmə müddəti sığorta stajından asılı olaraq 3 həftədən 27 həftəyədək davam edir. 57,5 yaşa çatan, sığorta stajı 10 ildən az olmayanlar və bir il ərzində işsizlik müavinətini almayan şəxslərə yaşa görə pensiya hüququnu əldə edənəcən işsizliyə görə müavinət almaq hüququ verilir.

İxtisar olunmuşlar sırasından müavinət yalnız sığorta stajı 3 ildən artıq olan, lakin sığorta ödənişlərini ildə altı aydan az ödəyən şəxslərə verilir. Bu müavinət iki hissədən ibarətdir. İxtisar olunmuş işsizlik müavinətinin məcmu məbləği təyin olunmuş minimum məbləğdən daha aşağı ola bilməz, habelə, əvvəlki on iki ay ərzində alınan orta əmək haqqının 56,25%-dən çox ola bilməz. Müavinət üç ay ərzində ödənilir və bu müddət uzaldıla bilməz [5, səh.1341].

İşsizlərə sosial yardım proqramları çərçivəsində də müavinətlər ödənilir. Bu müavinət sığorta məbləğinin alınması müddəti bitən şəxslərə verilir. Sığorta məbləğinin alınması hüququ olmayan şəxslərə yalnız müəyyən şərtlərlə (dul və boşanmış qadınlara, qəyyumluğunda azyaşlı uşağı olan qadınlara, islah-əmək müəssisələrindən tərxis olunanlara, qaçqınlara və s.) müavinət ödənilir.

Müəssisələrinin müvəqqəti bağlanması halında və ya ixtisar olunmuş iş həftəsi şəraitinə keçirilən şəxslərə minimum əmək haqqının 65%-i verilə bilər. Əmək fəaliyyətində ardıcıl olaraq 4 həftə fasiləsi olanlara ümumi müavinət verilir.

İşsiz vətəndaşın öldüyü halda 120 günlük birdəfəlik işsizlik müavinəti, habelə 45 günlük işsizlik müavinətinə bərabər olan hər azyaşlı uşağa müavinət verilir.

İşsizlik müavinətin ödənilməsi nəinki sosial, həmçinin əmək qanunvericiliyində də nəzərdə tutulur. İşsizlərin haqları Əmək Məcəlləsində öz əksini tapmışdı. İşsizliklə bağlı sığorta işlərinə iki təşkilat: Sənaye və Ticarətdə işlə təmin olunması işləri üzrə Assosiasiya, Sənaye və Ticarətdə işlə təmin olunması üzrə Milli Həmkarlararası İttifaq məşğul olur.

İşsizlərə görə verilən müavinətlərin Böyük Britaniya təcrübəsi.

Bu ölkədə sosial təminat xətti ilə ödənilən müavinətlərin biri də işsizlik müavinətidir, bu müavinət vətəndaş işsiz olduqdan sonra, dördüncü günündən sonra təyin edilir. Müavinətin ödəndiyi müddətin uzunluğu bir ildən çox ola bilməz. Əmək fəaliyyətində fasilə 8 həftə çox olmamaq şərti ilə işsizlik müddətləri cəmlənir. Bu zaman işsizlər qarşısında son 26 həftədə ən azı 13 həftə və həftədə 16 saatdan az olmamaq şərti ilə işləmək tələbi irəli sürülür [4].

İşsizlik müavinəti almaq üçün müavinətin alınması ilə bağlı ərizənin təqdim olunmasından öncə iki il ərzində ən azı bir il sığorta ödənişlərini ödəmək lazımdır.

İşsizlik müavinətinin ödənilməsi ilə bağlı proqramlar regional və yerli orqanlarına malik olan Məşğulluq Nazirliyinin nəzdindədir. Qeyd olunan orqanlar müavinətlərinin ayrılıb-ayrılmaması məsələlərinə baxırlar. Qanunvericiliyə əsasən, Sosial Təminat Naziri son il ərzində müşahidə olunan qiymət artımından asılı olaraq hər il müavinətlərin məbləğinə yenidən baxmalıdır.

İşsizlərə verilən müavinətlərin Almaniya təcrübəsi.

Müvəqqəti qeyri-məşğul əhali və ya tam iş həftəsi ərzində həftədə 18 saatdan az işləyən şəxslər işsiz kateqoriyasına aid olunurlar. Əmək birjasında qeydiyyatda olan və qeydiyyatdan əvvəl 360 ödənilən iş günü ərzində sığorta ayırmalarını ödəyən şəxslərə müavinət almaq hüququ verilir. Silahlı qüvvələrdən tərxis olunanlar üçün onların keçdiyi hərbi xidmətinin müddəti yuxarıda qeyd olunan staja salınır.

İşsizlik müavinətinin maksimal həddi vətəndaşın işin itirilməsinə qədər əldə etdiyi xalis gəlirin 63%-i təşkil edir. Ailədə uşaqlar olduğu halda müavinətin məbləği artırıla bilər. Əmək stajından asılı olaraq işsizlik müavinətin ödənilməsi müddəti 17 həftədən 52 həftəyədək davam edə bilər. Həmçinin, pensiya qabağı yaşda olan əhali üçün müavinətin ödənilməsi müddəti 104 həftəyədək uzaldıla bilər. Bundan sonrakı dövrdə sosial yardımın alınması mümkündür, lakin bu halda müavinətin məbləği əvvəlki əmək haqqından asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Uşaqları olmayan əhali üçün bu göstərici əmək haqqının 56%-ə bərabərdir [6, səh.73].

Ümumiyyətlə, sosial yardım ərizəçinin digər əsaslı gəlirləri olmadığı halda müddətsiz əsaslarda da göstərilə bilər. Həftədə 18 saatdan az işləyənlərə verilən işsizlik müavinəti də məbləğinə görə fərqlənir və 6 aydan çox olmamaqla ödənilə bilər. İşsizlərə əmək birjasının xidmətlərindən pulsuz istifadə etmək və ödənişsiz əsaslarda peşə təhsili almaq hüquqları verilir [9].

Sosial təminata yönəldilən xərclərin üçdə ikisi sığorta ayırmaların hesabına formalaşır. Sığorta ayırmaları həm işçi, həm də işəgötürən tərəfindən eyni məbləğdə ödənilir. Aztəminatlı işçilərin sığorta ayırmalarının məbləği tamamilən işəgötürən tərəfindən ödənilir. Sosial təminat xərcləri həmçinin dövlət subsidiyaları hesabına formalaşdırılır.

İşsizlərə verilən müavinətin İtaliya təcrübəsi.

Bu ölkədə işsizlərə əmək müavinəti ödənilir. Əmək müavinətini almaq hüququ olmayanlara sosial yardım göstərilir. Sığorta məbləğinin alınması hüququ sığorta stajı 2 ildən az olmaması və sığorta ayırmaların son iki ildə ən azı 52 həftə ərzində ödənilməsi şərti ilə verilir. Yardım almaq üçün ən azı 5 həftə ərzində sığortalanmaq lazımdır. Məktəb məzunları daxil olmaqla, heç vaxt əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayanlar sığorta məbləğini və ya işsizlik müavinətini almaq hüququndan məhrumdurlar [5, səh.1344].

İqtisadiyyatın sektorundan asılı olaraq, sığorta məbləği 120, 180 və 360 gün ərzində ödənilə bilər. İşsizliklə bağlı yardım 90 gün ərzində göstərilir, lakin bu müddət 180 günədək

uzaldıla bilər. Müavinətin məbləği əvvəlki əmək haqqının dördüdə birini təşkil edir. Sosial müavinət müəssisə bağlandıqda və ya ştatların ixtisarı ilə bağlı səbəbdən ödənilə bilər, bu zaman onun məbləği əvvəlki əmək haqqının üçdə ikisini təşkil edir, 180 gün ərzində ödənilir və sığorta ayırmalarının ödənilməsinin minimal stajı 13 həftə ilə məhdudlaşdırılır. İşçinin ixtisar olunmuş iş həftəsinə keçirildiyi halında, o qayğı ilə əhatə proqramları üzrə müavinət ala bilər. Belə müavinətin məbləği əmək haqqının 80%-ni təşkil edir. Adətən bu cür müavinətin ödənilmə müddəti 6 aydan çox olmur, amma bəzi hallarda 3 ildən artıq ola bilər. Müəssisənin ləğvi və iş kollektivinin kütləvi ixtisarı zamanı ərizəçi 24 ayadək yuxarıda qeyd olunan müavinəti ala bilər, əgər yaşı 60-dan çoxdur 36 ayadək uzaldıla bilər [5, səh.1345].

İşsizliklə bağlı sosial təminat proqramları tənəzzüldən əziyyət çəkən ölkələrin iqtisadiyyatına avtomatik sabitləşmə səviyyəsinə çıxmaq imkanları verir. İşsizlik səviyyəsi yuxarı olduğu zaman işi itirmiş şəxslər aldıkları müavinət hesabına öz alıcılıq qabiliyyətini müəyyən səviyyədə saxlaya bilərlər. Məşğulluq proqramının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində onun maliyyə təminatı əsas rol oynayır. Bu baxımdan təminatın davamlılığı, proqram tədbirlərinin real layihələrinin həyata keçirilməsi üçün büdcədən ayrılan zəruri vəsaitlərin həcmindən və onun səmərəli istifadəsindən asılıdır.

Müavinətlərin verilməsi üzrə xərclər 3 proqnoz variantı üzrə (minimal (I), mülayim (II) və maksimal (III) hesablanması məqsədmüvafiqdir. Çünki, bütün ərazi üzrə rayondakı əmək bazarının proqnozlaşdırılması metodikasına hər konkret iqtisadi və regional fərqliliklər üzrə xarakterik olan xüsusiyyətlər mühüm rola malikdir. Həmçinin, büdcədən ayrılan vəsaitlərin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə qeyri-məşğul əhəlinin özünüməşğulluq fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi üçün alternativ proqramların sınaqdan çıxarılmasına da ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Капелюшников Р.И. Российский рынок труда: адаптация без реструктуризации. – М.: ГУ ВШЭ. 2001.
2. Устинова К.А. эффективный рынок труда как одна из составляющих конкурентоспособности страны и региона. Журнал. Проблемы современной экономики № 2 / 2011.
3. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Социальные эффекты и структура безработицы в России // Социол. исслед. 2000. №1.
4. Bazen S. The Impact of Regulation of Low Wages on Inequality and Labour Market Adjustment // Oxford Review of Economic Policy. Vol. 16 (2000).
5. Botero J., Djankov S., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Schleifer A. The Regulation of Labor // Quarterly Journal of Economics. 2004. November.
6. Siebert W.S. Notes on Labour Market Flexibility: Questions for a New Economy // Urban and Regional Prosperity in a Globalist New Economy / Ed. by R. Cheng, R. Meadows, R. Sudgen. Cheltenham: Edward Elgar, 2003.
7. Card D., Freeman R. What Have Two Decades of British Economic Reform Delivered? Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2002 (= NBER Working Paper № 8801).
8. <http://polit.ru/article/2006/12/22/siebert/>.
9. http://vasilieva.narod.ru/ptpu/11_1_03.htm.

*Mustafayeva G.M. i.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

İŞSİZLƏRƏ MÜAVİNƏTLƏRİN VERİLMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Təqdim olunmuş məqalədə əmək bazarının tənzimlənməsi problemləri araşdırılır. Xüsusən də beynəlxalq təcrübə öyrənilir və onun üstün cəhətlərinin tətbiqi imkanları qiymətləndirilir. Bu sahədə qabaqcıl ölkələrin təcrübələri öyrənilməklə onlarda üstün tərəflər müəyyən edilmişdir. Məqalədə Rusiya, Fransa, B.Britaniya, Almaniya və İtaliyanın təcrübələrinə baxılmışdır.

*Мустафаева Г.М. д.ф.э.н.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 I O M E

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА В ПРЕДОСТАВЛЕНИИ ЛЬГОТ ДЛЯ БЕЗРАБОТНЫХ

В представленной статье исследуются проблемы регулирования рыночной экономики. В основном исследуется международная практика и оценивается возможность применения его основных особенностей. На основе исследования практики развитых стран в данной области, были выявлены основные стороны. В работе были рассмотрены методы России, Франции, Великобритании, Германии и Италии.

*Mustafayeva G.M. doc. of philos. in econ. scien.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

RESEARCH OF THE INTERNATIONAL EXPERIENCE IN GRANTING PRIVILEGES FOR THE UNEMPLOYED

In the presented article problems of regulation of market economy are investigated. The international practice is generally investigated and possibility of use of its main features is estimated. On the basis of research of practice of the developed countries in the field, the main parties were revealed. In work methods of Russia, France, Great Britain, Germany and Italy were considered.

*Азизова Э.Д. д.ф.э.н., доц.
Мустафаева З.И. д.ф.э.н., доц.*

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

УДК - 331.5

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ КАДРОВ НА РЫНКЕ ТРУДА

Açar sözlər: əmək bazarı, ixtisaslaşdırılmış personal, rəqabətqabiliyyətlilik, formalaşma, ixtisas, peşə təhsili, dövlət dəstəyi.

Ключевые слова: рынок труда, специализированные кадры, конкурентоспособность, формирование, квалификация, профессиональное обучение, государственная поддержка.

Key words: labour market, specialized staff, competitiveness, formation, qualification, professional education, public support.

Рынок труда как составная часть рыночной экономики является сложным комплексным механизмом. Наиболее существенное влияние на рынок труда оказывают кадры, которые порою не соответствуют требованиям современного рынка труда. Как известно, эффект любых изменений на предприятии, будь то внедрение новых технологий или прогрессивные организационно-экономические преобразования, может быть достигнут только при соответствующем подкреплении людскими ресурсами. Люди представляют конкурентное богатство предприятия, которое надо развивать вместе с другими ресурсами, чтобы достичь стратегических целей.

Несмотря на положительные тенденции на азербайджанском рынке труда, все еще остаются проблемы, которые надо решать.

Одной из важных проблем является проблема формирования конкурентоспособности кадров на рынке труда с учетом спроса.

Отметим, что наибольшим спросом у работодателей пользуются высококвалифицированные рабочие. Значительный спрос сохранился и на специалистов высшего уровня с соответствующим опытом работы и высоким уровнем квалификации. Совсем иначе обстоит дело со структурой предложения рабочей силы.

Сравнивая данные спроса и предложения на рабочую силу, можно отметить несоответствие спроса и предложения на рынке труда в профессионально-квалификационном разрезе.

В такой ситуации актуализируется проблема конкурентоспособности кадров на рынке труда и определения путей ее повышения.

Рассмотрим меры, которые оказывают прямое или косвенное влияние на повышение конкурентоспособности специализированных кадров на рынке труда.

Говоря о расширении возможностей для повышения конкурентоспособности такой категории населения как молодежь, следует отметить, что в Законе Азербайджана «О занятости населения» предусмотрено следующее: студенты высших и учащиеся профессионально-технических учебных заведений, которые получили квалификацию по образовательно-квалификационному уровню «квалифицированный рабочий», «младший специалист», «бакалавр», «специалист» и продолжают обучение по следующему образовательно-квалификационному уровню, имеют право проходить стажировку на

предприятиях, в учреждениях и организациях независимо от формы собственности, вида деятельности и хозяйствования, у физических лиц, применяющие наемный труд, на условиях, определенных договором о стажировке, или на условиях срочного трудового договора.

Целью такой стажировки является приобретение представителями вышеупомянутой категории населения опыта по выполнению профессиональных задач и обязанностей, совершенствование профессиональных знаний, умений и навыков. При этом, его срок не может превышать шести месяцев.

Важно то, что работодатель обязан вносить в трудовую книжку запись о прохождении стажировки молодым человеком и выплачивать заработную плату в размере не менее минимальной заработной платы (в случае прохождения стажировки на условиях срочного трудового договора). Если стажер выполняет профессиональные задачи и обязанности, возложенные на него в соответствии с договором, на него также распространяются все права и льготы, установленные для работников, занимающих соответствующие аналогичные должности (рабочие места) [1].

Необходимо отметить, что результаты социологических исследований показывают, что хотя современная молодежь имеет в большинстве своем высокую самооценку и стремится к высоким результатам, она не представляет себе требований профессии, соответствия ей своих возможностей и умений, а также спроса на рынке труда [4].

Субъектом профориентационного влияния являются социальные институты, формами влияния – все формы профориентационного воздействия, объектом – личность молодого человека, которая в современных условиях должна обладать качеством конкурентоспособности.

На наш взгляд, особый интерес представляет опыт Украины, который можно применять у нас в стране. Закон Украины «О занятости населения» особое внимание уделять расширению возможностей для повышения конкурентоспособности граждан старше 45 лет. Так, предусмотрено, что представители этой категории лиц, которые имеют страховой стаж не менее 15 лет, имеют право (до достижения пенсионного возраста) на одноразовое получение ваучера для повышения их конкурентоспособности путем переподготовки, специализации, повышения квалификации по профессиям и специальностям для приоритетных видов экономической деятельности. Выбор профессии (специальности) из утвержденного перечня, формы и места обучения осуществляется самим гражданином. Стоимость ваучера устанавливается в пределах стоимости обучения, но не может превышать десятикратный размер прожиточного минимума для трудоспособных лиц [2].

Еще одно из направлений повышения конкурентоспособности – организация общественных и временных работ. Выполнение таких работ безработными позволяет восстанавливать трудовые навыки, проявлять себя как квалифицированный работник и претендовать на постоянное место работы, а также получать легальный заработок в период поиска работы.

Виды общественных работ определяются местными государственными администрациями, исполнительными комитетами сельских, поселковых, городских советов по следующим критериям:

- носят временный характер и для их организации не могут быть использованы постоянные рабочие места и вакансии;
- могут выполняться на условиях неполного рабочего дня;
- имеют экономическую, социальную и экологическую пользу для региона;

- дают возможность временного трудоустройства безработных, не требующих дополнительной специальной, образовательной и квалификационной подготовки.

Временные работы организуются работодателем для замещения временно отсутствующих работников или для выполнения сезонных работ [3].

Особого внимания с позиции повышения конкурентоспособности граждан на рынке труда заслуживают такие мероприятия активной политики занятости как профессиональная ориентация и профессиональное обучение.

Профессиональная ориентация – комплекс мероприятий, направленных на активизацию процесса профессионального самоопределения и реализации способности к труду, выявления способностей, интересов, возможностей и других факторов, влияющих на выбор профессии или изменения вида трудовой деятельности гражданина.

Профессиональная ориентация осуществляется учебными заведениями, учреждениями здравоохранения, реабилитационными учреждениями, медико-социальными экспертными комиссиями, центрами занятости и др.

Если граждане обратились в центр занятости, им предоставляются услуги:

- профессионального информирования (предоставление информации о состоянии рынка труда, содержании и перспективах развития современных профессий и требованиях к лицу, формах и условиях овладения профессиями, возможности профессионально-квалификационного и карьерного роста и т.д.);

- профессионального консультирования, направленного на оптимизацию профессионального самоопределения личности на основе выявления ее индивидуально-психологических характеристик, особенностей жизненных ситуаций, профессиональных интересов, склонностей, состояния здоровья и с учетом потребности рынка труда;

- проведение профессионального отбора, который заключается в установлении соответствия лица требованиям, определенным для конкретных видов профессиональной деятельности и должностей.

Профессиональное обучение как способ повышения конкурентоспособности граждан – это приобретение и усовершенствование профессиональных знаний, умений и навыков лицом в соответствии с его призванием и способностями, что обеспечивает соответствующий уровень профессиональной квалификации для профессиональной деятельности и конкурентоспособности на рынке труда. Система такого обучения включает:

- лиц, которые проходят первичную профессиональную подготовку в учебных заведениях и других учреждениях, осуществляющих подготовку квалифицированных рабочих и специалистов;

- работников, которые проходят первичную профессиональную подготовку, переподготовку и повышение квалификации в течение трудовой деятельности;

- безработных, ищущих работу и требующих первичной профессиональной подготовки, переподготовки или повышения квалификации.

Профессиональное обучение зарегистрированных безработных (т.е. тех лиц, которые получили статус безработного в центре занятости) направлено на получение или совершенствование профессиональных знаний, умений и навыков с целью повышения конкурентоспособности на рынке труда. Оно организуется центрами занятости на заказ работодателя или для самозанятости, предпринимательской деятельности граждан, осуществляется в профессионально-технических и высших учебных заведениях или на предприятиях, в учреждениях и организациях. Работодатели – заказчики кадров участвуют в определении содержания обучения, квалификационной аттестации безработ-

ных, предоставляют рабочие места для их производственного обучения, производственной практики или стажировки.

Проблема несоответствия спроса на рабочую силу и ее предложения в профессионально-квалификационном разрезе требует реализации ряда мер со стороны государственных органов и негосударственных структур, направленных, прежде всего на повышение конкурентоспособности кадров на рынке труда. Также необходимо принять ряд нормативно-правовых актов подзаконного характера, которые регулировали бы вопросы обучения и трудоустройства различных категорий незанятого населения (молодежи, лиц старшего возраста), признания результатов неформального обучения и др.

Результаты анализа возможных путей повышения конкурентоспособности специализированных кадров с учетом спроса рынка труда и в соответствии с Законом Азербайджана «О занятости населения» свидетельствуют о следующем. Такие меры активной политики занятости, как создание дополнительных и новых рабочих мест, предоставление информационных и профориентационных услуг, содействие в трудоустройстве граждан, организация профессионального обучения, помощь в открытии своего дела, содействие самозанятости граждан и предпринимательской деятельности, организация временных и общественных работ, являются приоритетными по сравнению с мерами, которые не повышают конкурентоспособности граждан на рынке труда, а лишь временно позволяют обеспечивать их основные жизненные потребности (например, выплата денежной помощи).

Анализируя государственную политику в этой сфере, следует отметить, что избран курс на поддержку тех категорий населения, которые, как показывает ситуация на рынке труда, требуют дополнительной поддержки и содействия в повышении их конкурентоспособности. Это, прежде всего, молодые люди, не имеющие опыта работы, люди старше 45-50 лет и др. Для этих категорий разработаны отдельные механизмы государственной поддержки.

В то же время результативная реализация всех указанных мероприятий представляется возможной лишь в условиях становления и успешного развития конкурентоспособной национальной экономики, роста и совершенствования производства, поддержки национального работодателя, привлечения инвестиций через создание благоприятного инвестиционного климата, совершенствования механизмов налогообложения и т.п.

Существующая на данное время ситуация на рынке труда требует от молодых специалистов не только достаточного уровня профессионализма, но и определенного рода ответственности, психологической готовности к сложностям, возникающим в процессе профессиональной деятельности. Данное условие выдвигает на первый план необходимость постоянного самосовершенствования в профессиональном и личностном плане. Одного обладания знаниями становится недостаточно, важно умение управлять ими, формировать соответствующее информационное поле. Необходимой составляющей конкурентоспособности специалиста является обоснованность профессионального выбора. Обоснованный выбор профессии является необходимым результатом профориентационного воздействия социальных институтов. Отсутствие обоснованности негативно отражается и на личностных качествах будущего специалиста, деформируя качества конкурентоспособной личности: снижает или искажает потребность в самореализации, отражается на деловых качествах (трудолюбие, дисциплинированность), организационно-волевых (активность, целеустремленность) и т.д. Естественным следствием выступает негативное влияние на усвоение профессионально важных знаний.

Поскольку любой специалист на рынке труда является своего рода «товаром», в

качестве метода формирования его конкурентоспособности можно рассматривать составление программы самомаркетинга, предполагающей выполнение ряда последовательных действий. В первую очередь – это проведение самооценки, соотнесение потребностей и желаний с уровнем собственного профессионализма, определение собственных профессиональных интересов – желаемая должность, место работы и т.д. Далее следует изучение содержания профессиональной деятельности, например, в процессе получения соответствующего образования.

Показатели конкурентоспособности специалиста имеют не только чисто теоретическое, но и сугубо прикладное значение, в полной мере раскрывая потенциал специалистов для дальнейшего повышения профессиональной квалификации, успешности, а значит, и конкурентоспособности. Они, то есть эти показатели должны быть основополагающим элементом в процессе разработки методики оценки конкурентоспособности специалиста и корректироваться в зависимости от специфики профессий и целей, которые ставит перед собой организация, проводя оценку работника.

Таким образом, для формирования конкурентоспособных специализированных кадров, способных поддержать устойчивый экономический рост и развитие человеческого капитала в стране, злободневность приобретает поиск решений относительно того, как должны строиться взаимоотношения между системой образования и рынком труда.

Необходимо совершенствовать всю систему профессионального образования в сфере подготовки конкурентоспособных специализированных кадров с учетом структурных изменений, связанных с экономическим ростом и требованиями рынка труда.

Оптимальное сочетание профессионализма и универсализма может обеспечивать личности конкурентоспособность на рынке труда.

Список использованной литературы

1. Закон Азербайджанской Республики «О занятости населения».
2. Закон Украины «О занятости населения».
3. Савченко Н.В. Пути повышения конкурентоспособности граждан на рынке труда. Баку, 2012.
4. Сотникова С.И. Проблемы повышения конкурентоспособности трудовых ресурсов. Бийск, 2012.

*Əzizova E.C. i.ü.f.d., dos.,
Mustafayeva Z.İ. i.ü.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

İXTİSASLI KADRLARIN ƏMƏK BAZARINDA RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Məqalədə əmək bazarında ixtisaslı kadrların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması məsələsinə baxılmışdır. Məqalədə kadrların rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına dolayı və birbaşa təsirin yolları irəli sürülmüşdür. Burada dövlətin bu sahədə yürütdüyü siyasət və dəstəyi, eləcə də ixtisaslı kadrların rəqabət qabiliyyətliliyinə xüsusi diqqət yetirilir. Aparılan tədqiqatın nəticəsində kadrların rəqabətqabiliyyətliliyinin artması üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

*Азизова Э.Д. д.ф.э.н., доц.,
Мустафаева З.И. д.ф.э.н., доц.
Азербайджанский Государственный Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ КАДРОВ НА РЫНКЕ ТРУДА

В статье рассматривается проблема конкурентоспособности специализированных кадров на рынке труда. Представлены меры, оказывающие прямое или косвенное влияние на повышение конкурентоспособности кадров. Особое внимание уделяется государственной политики и поддержки в этой сфере, а также необходимой составляющей конкурентоспособности специалиста. По результатам проведенного исследования предлагаются рекомендации по повышению конкурентоспособности кадров.

*Azizova E.C. doc. of philos. in econ. scien., assis. prof.,
Mustafayeva Z.I. doc. of philos. in econ. scien., assis. prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

WAYS OF INCREASING COMPETITIVENESS OF SPECIALIZED STAFF IN LABOUR MARKET

The article deals with the problem of competitiveness of specialized staff in labour market. It presents the ways of direct and indirect impact on increase of competitiveness of staff. It pays special attention to state policy and public support in this sphere, as well as the competitiveness of specialists. As a result of the research it gives recommendations for increasing the competitiveness of staff.

*Мустафаева Н.М. д.э.н.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

УДК - 330.341.4; 330.342; 338.33

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ

Açar sözlər: innovasiyalı inkişaf, innovasiya potensialı, innovasiya prosesi, innovasiya resursu, milli innovasiya sistemi, iqtisadiyyatın strukturu, milli iqtisadiyyat, rəqabətqabiliyyətlik.

Ключевые слова: инновационное развитие, инновационный потенциал, инновационный процесс, инновационный ресурс, национальная система нововведений, национальная инновационная система, структура экономики, конкурентоспособность национальной экономики.

Key words: innovative development, innovation potential, innovation process, innovative resource, the national system of innovation, national innovation system, structure of the economy, the competitiveness of the national economy.

В современный период многие страны связывают свои перспективы на долгосрочный устойчивый рост с переходом на инновационный путь развития, характеризующийся более широким использованием в экономике в целом и в отраслевом разрезе новейших достижений науки, техники, информационных технологий, новых материалов, ресурсосберегающих методов создания национального дохода. Экономически очевидно, что инновационное развитие обеспечивает высокую добавленную стоимость продукции. Со становлением инновационного пути развития экономика страны становится менее зависимой от ценового влияния и значительно более устойчивой к кризисным процессам. В этой связи становление уже начавшегося, формирующегося инновационного пути развития весьма актуально для республики в настоящее время. Инновационность развития страны указывает на её способность к саморегулированию, самообновляемости, быстрой приспособляемости к изменяющимся научным, экономическим, социальным тенденциям. Прошедший мирохозяйственный опыт показывает, что устойчивое, конкурентоспособное, длительное развитие всё в большей мере зависит не от ресурсных возможностей, а от инновационных достижений.

Перехода к инновационному развитию

Необходимость устойчивого инновационного развития экономики обуславливается сложившейся ситуацией в мире. Расширение внутренней и международной торговли, интеграция республики в глобальный мировой рынок предполагает последовательное прохождение стадий воспроизводства с применением инновационных принципов хозяйствования. В современный период экономика республики находится на стадии перехода к инновационному развитию, подразумевающему распространение инновационного процесса во времени и в пространстве. Известно, что различие условий экономической жизнедеятельности предобуславливает различный уровень инновационного развития. К ним относятся особенности природно-ресурсного потенциала, геополитическое положение, структура экономики и др.

В трактовке инновационного потенциала можно выделить несколько основных подходов, к которым относятся: 1. совокупность различных видов ресурсов, необходимых для осуществления инновационной деятельности; 2. способность системы к трансформации в новое состояние для удовлетворения разноуровневых потребностей; 3. структура, объединяющая три составляющие потенциала - ресурсную, внутреннюю и результативную, существующие во взаимодействии и взаимообусловленности; 4. Возможность создания новшеств, осуществления инноваций [1, с.16-17].

На количественный и качественный особенности инновационного потенциала влияют колебания экономического цикла, в основе которых лежат потребности в замене части основного капитала. Последовательность смены фаз экономического цикла определяется структурой накопления основного капитала. Экономически объективной предпосылкой обновления капитала является окупаемость ресурсов. Способность национальной экономики технологически и коммерчески использовать научно-технические знания является характеристикой их инновационного потенциала. Степень и масштаб использования инновационного потенциала оценивает положение страны в мировом хозяйстве, а также определяет направленность будущего развития. Инновационная деятельность традиционно связана с высоким уровнем риска, так, по статистическим данным только 10% всех внедряемых разработок имеет коммерческий успех [4, с.882]. Непосредственно с инновационным процессом связан процесс модернизации. Прежде всего, каждая страна развивается в соответствии с общими экономическими закономерностями, ибо нарушение их негативно сказывается на результатах социально-экономической динамики отдельной страны. Специфика же экономического развития должна учитывать следующие факторы: наличие природных ресурсов, климатические условия, величину национального богатства, демографическую структуру страны, протяженность государственных границ, географическое расположение, национальный менталитет, политический строй. Важнейшей характеристикой национальной экономической системы является её конкурентоспособность. При выборе ориентации экономической деятельности учитываются следующие факторы: близость природных ресурсов, стоимость их добычи и переработки, выгодное экономико-географическое положение, величина потребительского спроса, стоимость тарифов на коммунальные услуги, величина налоговых выплат, состояние и степень развитости транспортной инфраструктуры. Национальная инновационная система представляет собой совокупность экономических субъектов-институтов, производящих новые знания, правовых, финансовых, социальных институтов, общественных норм, участвующих в создании новых знаний, их хранении, распространении, трансформации в новые технологии, продукты и услуги, потребляемые обществом [2, с.145-146]. Переход на инновационный путь развития – ключевая проблема современной экономики страны. Современные национальные инновационные системы рыночного типа базируются на либерально-инновационных принципах, включающих следующие: открытость национальной экономики, законодательное закрепление права частной собственности и на результаты интеллектуальной деятельности, равноправие хозяйственных субъектов, законодательное обеспечение конкурентной среды. В настоящее время Азербайджанская Республика проходит первые этапы формирования национальной инновационной системы, поскольку структурная перестройка только формируется, о чем говорит сохранение сырьевой тенденции и высокая доля топливно-сырьевой отрасли в отраслевом и внутрипромышленном секторе. Надо отметить, что первые шаги по созданию современной национальной инновационной системы в республике уже предприняты, имея в виду инвестиционную направленность в развитии ненефтяного сектора экономики. Сложность проблемы заключается в том, что формирование инновационной системы рыночного типа должно происходить в период еще не завершенных рыночных преобразований. Необходимо учесть, что за период рыночных реформ произошло резкое снижение научно-технического потенциала: общий объем научно-технических работ, численность научного персонала, абсолютная и относительная величина расходов на научно-исследовательские разработки. Обобщающим показателем результатов инновационной деятельности служит объем инновационной продукции в общем объеме выпущенной продукции. Недостаточная результативность инновационной деятельности определяется показателями экспорта. В то же время в структуре национальных экономик развитых стран преобладают высокотехнологические отрасли, характеризующиеся низкой материалоемкостью, хотя

и очень высокой долей затрат на НИОКР в добавленной стоимости, а также отрасли сферы услуг. Особенность технологии этих отраслей состоит в том, что они базируются на широком использовании результатов интеллектуального труда, в этих странах развитие инноваций и качества человеческого капитала является главной целью инвестиционной политики.

В долгосрочном плане инновационный характер развития будет продолжаться. Развитие глобальных процессов в сфере НИОКР непосредственно повлияет на состояние национальных систем нововведений – НСН - и может привести в ближайшей перспективе к их значительной трансформации. Концепция НСН и их роли в процессах технологического и экономического развития стала формироваться учеными разных стран с конца 80-х годов прошлого столетия. В центре внимания этой концепции находятся национальные особенности организации инновационного процесса в разных странах, функции общественных и частных институтов, формы взаимодействия этих институтов на различных стадиях нововведений. В соответствии с этой концепцией ключевую роль в реализации технологических изменений играют факторы, имеющие национальную специфику [3, с.19]. Эти факторы выражают исторический опыт, культуру, традиции, размер государства, его геополитическое положение, национальные интересы, сложившуюся систему образования, масштабы экономики, структуру рынка, взаимоотношения экономических субъектов друг с другом и с государственными структурами. Инновационный потенциал промышленных фирм и их конкурентоспособность зависит в первую очередь от их поддержки на национальном уровне. Соответственно, продолжится на национальном и международном уровне процесс сближения науки и промышленности. Углубление сотрудничества приведет к тому, что все больше научно-исследовательских работ станет носить открытый характер. Современное меняющееся общество требует ориентации на модернизацию, сочетающей объединение общечеловеческих и национальных принципов социально-экономического развития. Этой тенденции придерживаются развитые страны. Американский экономист, лауреат Нобелевской премии Р.Солоу показал, что технологические изменения увеличивают производительность капитала и позволяют при прежнем объеме ресурсов выпускать больше продукции высшего качества. Расчеты Р.Солоу, Д.Хендрикса, Э.Денисона, П.Самуэльсона показали, что в XX веке прирост ВВП в развитых странах благодаря инновациям стал величиной, относительно независимой от таких показателей, как увеличение численности работников, расходов сырья, капитальных затрат [3, с.20]. В настоящее время 90% прироста производительности труда определяется НТП, а не ростом капиталовооруженности. Именно такое положение позволило малым странам, не имеющим богатых природных ресурсов, выйти на передовые позиции по темпам экономического роста и повышения качества жизни. В 90-х годах, когда разрушился старый хозяйственный механизм, а новые рыночные отношения еще не были сформированы, произошло резкое снижение инновационной активности во всех сферах экономической жизнедеятельности. Во всем постсоциалистическом пространстве резко снизились расходы на научно-исследовательские работы. Расходы на науку в Азербайджане также резко снизились, составляя на сегодняшний день 0,2% от ВВП 0,6% от расходов государственного бюджета, что в 2,5 раза меньше соответствующих расходов по странам СНГ. Эти расходы в Японии и США составляют -3%, в странах ЕЭС-2,5 % в странах Центральной и Восточной Европы-2%. Основным конкурентным преимуществом в современном мире является не обладание дешевыми ресурсами, а наличие значительного научно-исследовательского, образовательского потенциала. Экономика республики по-прежнему функционирует за счет экспортно-сырьевой модели экономического роста, что к сокращению национальных ресурсов и подрывает стимулы к инновационному развитию. Несмотря на это в условиях глобализации инновационный путь развития для республики является безальтернативным.

Несмотря на наличие природных ресурсов экономически очевидным становится утверждение, что нефтегазовые доходы уже не способны выступать в качестве основного источника экономического роста. Поэтому необходима структурная перестройка экономики, трансформация социально-экономических отношений, становление общественной системы нового типа. В условиях растущей глобализации мирового хозяйства и поиска новой парадигмы важнейшим условием прогрессивного роста является становление инновационного пути развития. В экономическом росте традиционные ресурсоемкие отрасли принимают убывающее значение при возрастании роли наукоемких, высокотехнологичных отраслей с высокой долей добавленной стоимости. Помимо того в условиях ограниченности природных и финансовых ресурсов селективная поддержка отдельных отраслей становится малоэффективной экономической политикой. Необходимо мобилизовать ресурсы для достижения общенациональной цели и в зависимости от уровня экономического развития, прежде всего, необходимо уделять внимание нововведениям, инновационным параметрам, конкурентоспособным производствам с высокой долей добавленной стоимости.

Динамика основных показателей, характеризующих инновационный потенциал экономики Азербайджана [5].

Показатели	2005	2010	2011	2012	2013
ВВП в% к пред. г.	126,4	105,0	100,1	102,2	105,8
Промыш. прод	133,5	102,6	95,0	97,7	101,8
Инвест. в осн. капит.	117,2	121,2	127,3	118,5	115,1
Добыч. пром.%	67,4	78,9	80,5	78,8	77,2
Обраб. пром%	25,9	15,9	14,3	15,3	16,5
Добыча нефти. млн. тон	22,2	50,2	45,6	43,4	43,4
Добыча газа, млн. куб. м.	5732	16673	16361	17242	17895
Иностр. инвест%	68,7	46,9	40,2	40,0	37,6
Внутр. инвест.%	31,3	53,1	59,8	60,0	62,4
вт.ч.в нефт. пр.	77,7	35,8	39,3	41,6	46,8
Пр-во машин и оборуд. % пром.	0,4	0,6	0,5	0,5	0,8
Произ. компьт. эл	0,09	0,2	0,2	0,2	0,3
Промеж. прод %	42,8	31,5	30,3	30,2	33,4
Валов. доб. ст. %	57,2	68,5	69,7	67,8	66,6
Расх наук % к ВВП	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
в % к ГБ	1,3	0,8	0,7	0,7	0,6
Безрбот. %	7,3	5,6	5,4	5,2	5,0
Индекс розн. цен	109,6	105,7	107,0	101,1	102,4
Экспорт к пред. г	120,2	125,3	88,7	86,2	105,1

Как показывает анализ таблицы, динамика основных показателей находится в непосредственной зависимости друг от друга, которая определяется изменениями в производстве промышленной продукции, добывающей промышленности, основного ресурсного потенциала, тенденциями инвестиционных вложений, внешнеэкономической деятельности. Эти показатели предопределяют потенциал инновационной деятельности. Динамика показателей инновационной деятельности, таких, как доля обрабатывающей промышленности, расходы на научно-исследовательские работы, производство наукоемкой продукции значительно отстают от соответствующих показателей развитых стран, несмотря на имеющие место в последние годы определенное улучшение инвестиционной структуры республики. По мере вовлечения в мировое экономическое пространство все более возрастает необходимость в инновационной ориентации экономики республики. Инновационная ориентация значительно увеличивает способность экономики для обеспечения экономической безопасности. А среди показателей, характери-

зующих экономическую безопасность выделяются следующие: темпы роста ВВП, инвестиции в основной капитал, доля затрат на науку, доля машиностроительной продукции в общем объеме промышленного производства, доля инновационной продукции в общем объеме промышленности, структура экспорта с наличием или отсутствием в нем инновационной продукции. Все эти перечисленные показатели за период трансформации в республике имели резкую тенденцию к снижению и по настоящее время сохраняется их незначительная величина. Так, доля обрабатывающей промышленности снизилась до 15-16%, в том числе доля машиностроения до 0,8%, металлургии до 0,9%, производство нефтяной продукции до 7,6%, пищевой продукции до 1,7%, легкой промышленности до 0,4%, но производство компьютеров составило 0,3%. Надо отметить, что промышленность состоит из наиболее разнообразных отраслей, и именно в ней происходит преобразование различных видов ресурсов, сырья, энергии и материалов в различные товароматериальные продукты. Валовая добавленная стоимость выражает фактическое количество произведенной продукции, а доля машиностроения в ВДС отражает уровень инновационности национальной экономики. В то же время снижение доли отраслей пищевой и легкой промышленности, низкая доля услуг в ВВП характеризует степень социальной ориентированности национальной экономики.

Современные национальные системы основываются на следующих принципах развития страны: открытость национальной экономики и ее интеграция в глобальное мировое хозяйство; законодательное закрепление прав частной собственности и на интеллектуальную деятельность; равноправие хозяйствующих субъектов; законодательное обеспечение конкурентной среды. Основными конкурентными преимуществами азербайджанской экономики являются: традиционно растущая величина трудовых ресурсов и их относительно высокий уровень образования; наличие академических институтов, Вузов и научных организаций; большие запасы природных ресурсов. К числу отраслей, конкурентоспособных на мировом рынке, относится топливно-сырьевые нефть - и газодобыча. Необходимо продолжение коренной реструктуризации производства, т.е. переход от сырьевой ориентации промышленности с доминированием топливного производства (около 80% всей промышленности) к преобладанию обрабатывающих отраслей и прежде всего машиностроения с использованием достижений современного высокотехнологического производства, внедрением информационных технологий во всех сферах общественного производства. В тоже время реструктуризация тесно связана с технологической институциональной модернизацией промышленности. В свою очередь модернизация невозможна без тесной интеграции с исследовательскими организациями и инновационными структурами. Для обеспечения перехода экономики к значительно более продвинутой, современной стадии экономического развития необходимо осуществить перевод на инновационный путь роста, с освоением в промышленности современных технологий и выпуском новых машин и оборудования. Основным условием создания предпосылок устойчивого, конкурентоспособного, социально-ориентированного развития национальной экономики является существенное повышение научной и инновационной деятельности, формирование новой экономики.

В современных условиях развитие глобальных процессов в сфере научно-исследовательских разработок неизбежно повлияет на состояние национальных систем нововведений и будущем может привести к их значительной трансформации. Концепция национальных систем нововведений стала формироваться в конце XX столетия и в центре ее внимания находятся национальные особенности организации инновационного процесса в разных странах, функции отдельных общественных и частных институтов, а также формы их взаимодействия на различных стадиях осуществления технологических нововведений. В соответствии с концепцией национальной системы нововведений ключевую роль в реализации технологических изменений играют факторы, выражающие национальную специфику.

Список использованной литературы

1. Дынкина А.А. «Контурь инновационного развития мировой экономики» Москва, 2000 г.
2. Барышева А.В. «Инновации» Москва, 2010 г.
3. Хрищев Е.И. «Инновационный менеджмент», Кишинев, 2001 г.
4. Молчан А.С. «Инновационный потенциал региональной экономической системы: условия формирования и факторы развития». Ж-л «Экономика и предпринимательство», Москва, 2014 г., № 4.
5. Статистические показатели Азербайджана Аз.гос. ком. стат. Баку, 2014 г.

*Mustafayeva N.M. i.e.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

Təqdim olunmuş məqalədə innovasiya problemlər məsələlərinə baxılmışdır. Qeyd edilir ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafının yeni tələblərindən biri də innovasiyanın təbii bəzi. İnnovasiya iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətli məhsulların hazırlanmasında mühüm rol malikdir. Məqalədə həmçinin göstərilir ki, respublikada innovasiyalı inkişafa təkan verən investisiya strukturu da təkmilləşməkdədir.

*Мустафаева Н.М. д.э.н.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 I O M E

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ

В настоящее время к национальным экономикам предъявляются новые требования, касающиеся их конкурентоспособности и инновационного пути роста. В перспективе повышающаяся открытость национальных экономик требует придерживания принципа замены импортоориентированной структуры на экспортоориентированную. Приведенный в статье анализ показывает на необходимость перевода уже улучшающейся инвестиционной структуры в республике на формирование и рост инновационной тенденции развития.

*Mustafaeva N.M. doc. of econ. scien.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

FORMING OF THE SYSTEM OF NATIONAL INNOVATION

Innovation have been considered problems problem in the represented article. Are informed that one new demands of the development in the modern time of the national economy is the application of the innovation. Innovation has important role in the preparing in the economy of the rivaling products. In the article and is shown that structure of investment given impetus to improve (perfect) innovation development in the republic.

*Rüstəmov P.H. i.f.d., Rəhmanov S.B.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 005.74

TƏŞKİLATDAXİLİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: təşkilatdaxili idarəetmə, təşkilatdaxili quruluş, təşkilatın daxili və xarici mühiti.

Ключевые слова: организационный менеджмент, организационные структуры, внутренняя и внешняя среда организации.

Key words: organizational management, organizational structure, the organization's internal and external environment.

Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyi dedikdə, təşkilatın qarşısına qoyduğu məqsədlərə məhdud resurslardan istifadə etməklə çatması nəzərdə tutulur. Təşkilatın əsas və digər hədəfləri, onun strukturu və fəaliyyəti nələrdən ibarət olursa olsun, təşkilatdaxili dəyişikliklər səmərəliliklərinə görə qiymətləndirilir. Səmərəlilik anlayışı ilə yanaşı məhsuldarlıq məfhumundan da istifadə etmək mütləqdir. Məhsuldarlıq dedikdə, təşkilatdaxili dəyişikliklər zamanı təşkilatın daha az resurslardan istifadə etməklə öz məqsəd və hədəflərinin maksimumlaşdırılması başa düşülməlidir. Səmərəlilik və məhsuldarlıq qarşılıqlı əlaqəli olsalar da, onlar arasında müəyyən fərqlər də mövcuddur. Səmərəli, lakin məhsuldar olmayan fəaliyyətlərin mövcudluğu bəllidir. Məsələn, ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı xərclərin istehsal edilən məhsulun maya dəyərinə əlavə olunduğu halda məhsulun qiyməti o qədər yüksələ bilər ki, onun istehlakının dayandırılması haqda qərar qəbul edilə bilər. Başqa bir misal qismində inhisarçılığı göstərmək mümkündür. Bu halda isə resurslardan qeyri məhsuldar istifadə etməklə yüksək səmərəliliyə – mənfəətin maksimumlaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Beləliklə, səmərəliliyə məqsədlər və resurslar baxımından nəzər saldıqda iki şərt meydana çıxır:

Birincisi, məqsədə çatmaq təşkilatın istehsal fəaliyyətinin zəruri şərtidir. İkincisi isə resurslardan səmərəli istifadə vacib şərt olsa da, səmərəlilik üçün tam kifayət edən amil hesab oluna bilməz. Hər iki məqam cəmiyyətin təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrində maddi marağının olmasından irəli gəlir.

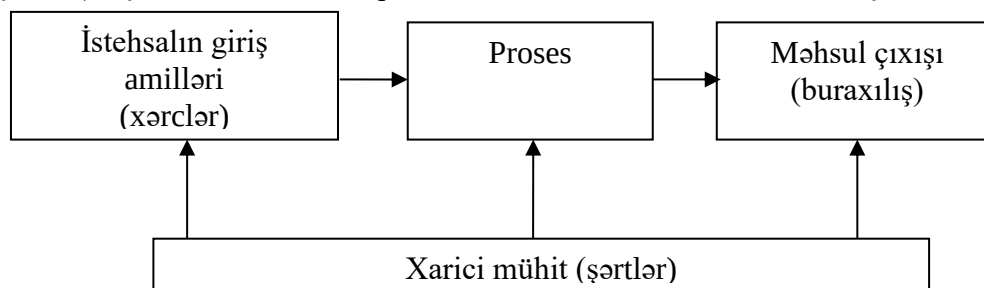
Təşkilatın rəhbərliyi onun fəaliyyətinin nəticələrinə məsuliyyət daşıyır. Bu məsuliyyət və bununla bağlı olan səlahiyyət təşkilatı resurslarla təmin edən ictimai qrupların maraqlarından doğur. Məsələn, mülkiyyət sahibləri işgüzar təşkilatlara, vergi ödəyiciləri isə hökumət təşkilatlarına resurslar verirlər. Təbii ki, bu iki qrup eyni bir təşkilatın inkişafında eyni marağa sahib ola bilərlər, yaxud bu marağı başqa qruplarla paylaşdıra da bilərlər. Məsələn, “Holcim (Azərbaycan)” şirkəti həm səhm sahiblərinin, həm də vergi ödəyicilərinin təminatında ola bilər. Eyni zamanda ölkəmizin dövlət universitetləri həm vergi ödəyicilərinin, həm də təhsil haqqı ödəyən tələbələrin təminatında ola bilərlər. Göründüyü kimi, təşkilat rəhbərləri cəmiyyətlə sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər – son hesabda isə onlar təşkilatı maliyyə və digər resurslarla təmin edən ictimai qruplar qarşısında məsuldurlar.

Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyini təkcə məhdud resurslardan istifadə qaydaları ilə əlaqələndirmək də doğru olmazdı. Bu halda rəhbərin təşkilatın nə zaman və hansı şərtlər daxilində səmərəli fəaliyyət göstərməsini aşkar etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin gerçək prosesi əslində düşünüldüyündən çox mürəkkəbdir. Bu baxımdan rəhbərlərin əsas vəzifəsi təşkilatın idarə olunmasında resurslardan səmərəli istifadə etməklə məqsədləri maksimumlaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Problemin əsas cəhəti isə bunlara necə nail olmaqdan ibarətdir.

Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyi meyar baxımından dəyişkən və qeyri- müəyyən ola bilər. Bəzi rəhbərlər səmərəliliyi əldə olunan mənfəətin həcmi ilə qiymətləndirdiyi halda digərləri onu rəqabət qabiliyyətliliyi, işgüzarlıq aləmindəki nüfuz, cəmiyyətin baxışlarındakı yüksəlişlərlə, yaxud təşkilatın genişləndirilməsi ilə dəyərləndirirlər. Səmərəlilik hansı

meyarlarla ölçülməsindən asılı olmayaraq səmərəliliyin prinsipləri istənilən təşkilatın strukturu və onun dəyişikliklərinin qiymətləndirilməsində əsas rol oynayır. Səmərəliliyin gərəkli meyarının seçilməsi isə konkret fəaliyyət şərtlərindən, təşkilatın təyinatından və strategiyasından, həyata keçirilən dəyişiklikləri doğuran səbəblərdən asılıdır.

Sistem nəzəriyyəsinin kontekstində təşkilat biri digəri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan vəzifələrin bir elementi qismində nəzərdə tutulur. Təşkilatın səciyyələşdirilməsində istehsal amilləri (xərclər) və məhsul buraxılışı axınları əsas rol oynayır. Bəsit formada təşkilat resursları (istehsalın giriş faktorları) böyük sistemdən (xarici mühitdən) qəbul edərək onların emalını həyata keçirdikdən sonra dəyişilmiş formada (məhsul çıxışı) geri qaytarır. Aşağıda təsvir edilən sxemdə (şəkil 1) təşkilatın bir sistemi qismində əsas elementləri təsvir edilmişdir.

Şəkil 1. Təşkilatdaxili dəyişikliklərdə sistem elementlərinin qarşılıqlı əlaqələri

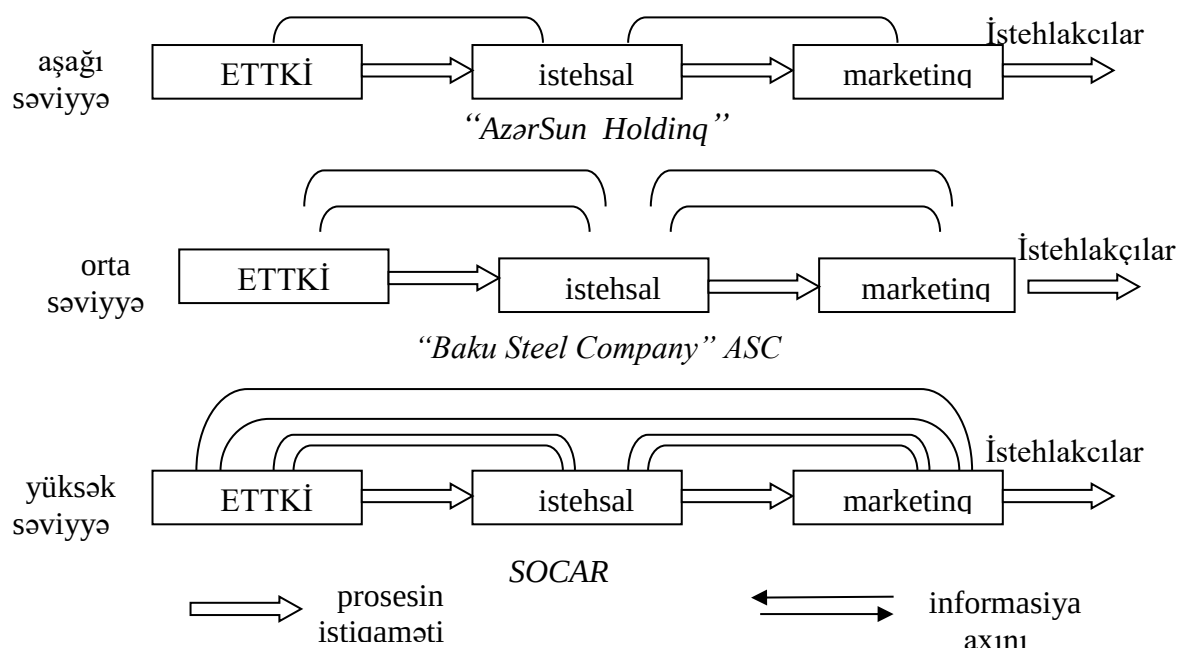
Şəkildən göründüyü kimi təşkilat öz resurslarından məhsul buraxılışını təmin etmək məqsədi ilə məhsuldan istifadə edir. Təşkilatın mövcudluğu onun cəmiyyətin tələblərini hansı səviyyədə ödəməsindən asılıdır. Əgər təşkilat qeyd etdiyimiz tələbatın ödəmək qabiliyyətini itirmişdirsə, demək o artıq səmərəli deyildir. Təşkilat böyük sistemlə qarşılıqlı əlaqədə olduğu üçün geriye əlaqə kateqoriyasını da özündə ehtiva edir. Bundan başqa təşkilat xarici mühitin şərtlərindən də asılıdır. Bu təkcə istehsalın giriş faktorlarını (xərcləri) deyil, eyni zamanda istehsal olunmuş məhsulun çıxışını da (buraxılış) özündə əks etdirir. Qeyd etdiyimiz səbəbdən təşkilat hökmən bazar tələbatının tənzimlənməsi vasitələrindən istifadə etməlidir. Tənzimləmə vasitələri qismində isə informasiya kanalları çıxış edir. Bu kanallar təşkilata istehsal etdiyi məhsula olan tələbatı öyrənməyə imkan yaradır.

Sahibkarlıq təşkilatlarının strukturlarında dəyişikliklər zamanı bazarın tədqiqi mühüm geriye əlaqə mexanizmidir. Daha geniş mənada geriye əlaqə dedikdə hər hansı bir orqanizmin təcrübə yolla xarici mühiti dərk etməsində köməkçi rol oynayan dinamik bir prosesdən istifadəsi başa düşülməlidir. Geriye əlaqə fərdin, qrupun, yaxud təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən informasiyalar qrupuna şamil edilir. Sistemlər nəzəriyyəsi geriye əlaqənin nəticəsində əldə edilən informasiyanın məzmununa reaksiya göstərilməsinin əhəmiyyətini əks etdirir.

Sistemli yanaşma iki mühüm təsəvvürün üzərində diqqəti cəlb edir: a) təşkilatın yaşaması son nəticədə onun xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq qabiliyyətindən asılıdır; b) “giriş amilləri – proses – məhsul çıxışı”nın tam tsikli onun rəhbərlərinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Fəaliyyətin nəticələrinin qiymətləndirilmə kriteriyaları səmərəliliyin təmin edilməsi şərtlərini əks etdirməlidir.

Təşkilatın strategiyası istehsal edilən məhsulun, iş və xidmətlərin hissə-hissə və əsaslı şəkildə dəyişməsi ilə əlaqədar olduğu halda müxtəlif funksiyaların razılaşdırılması, integrasiyası uğur əldə etməyin zəruri şərtinə çevrilir. Bu baxımdan qəbul edilmiş səmərəlilik strategiyasının reallaşdırılması üçün funksional fəaliyyətin geriye əlaqələri mühüm amilə çevrilir.

Aşağıdakı sxemdə (şəkil 2.) qarşılıqlı əlaqələrin üç səviyyəsi əks etdirilir: yüksək, orta və aşağı. Yüksək səviyyə təşkilatın fəaliyyətinin texniki, istehsal və bazar funksiyaları arasında sıx qarşılıqlı əlaqələri tələb edir. Yüksək səmərəlilik üçün dəqiq və detallı bazar informasiyalarının əldə edilməsi zəruri şərtidir. Bu informasiyalar məhsulun işi və xidmətlərin inkişafının planlaşdırılmasında göstəricilər sisteminin əsasını təşkil edirlər.

Şəkil 2. Təşkilatdaxili dəyişikliklərdə səmərəliliyi təmin edən funksiyaların qarşılıqlı əlaqələrinin səviyyəsi

Şəkildən göründüyü kimi, qarşılıqlı əlaqələrin aşağı səviyyəsi “Azərsun Holding” ilə, orta səviyyə “Baku Steel Company” MMC ilə, yüksək səviyyə isə SOCAR-ın fəaliyyəti ilə uyğunluq təşkil edir. ETTKİ (elmi-tədqiqat-təcrübə konstruktor işləri) üzrə layihələrin seçimi istehsal xərclərinin həcmindən, xammal növlərinin mövcudluğundan, marketingin təşkili imkanlarından, habelə rəqiblərin əks fəaliyyətlərinin əhəmiyyətli təsiri altında olduğundan SOCAR-ın dəyişikliklərlə bağlı fəaliyyətinin səmərəliliyi daha yüksək dəyərləndirilməlidir.

Daxili qarşılıqlı əlaqələrin yüksək səviyyəsi ilə seçilən təşkilatlarda rəhbərlik daxili dəyişikliklərin səmərəliliyini yüksəltmək üçün müxtəlif funksional bölmələrin nüfuzları arasındakı mütənasib tarazlılığın qorunmasını təmin etməlidir. Qeyd etdiyimiz tarazlıq əsas etibarilə aşağıdakı vəsilələri əhatə edir: Layihə-konstruktor işləmələri, istehsal və satışdan sonrakı xidmət. Layihə-konstruktor xidmətinin nüfuzu daha çox olduğu halda istehsal qeyri səmərəli, yaxud etibarsız texnoloji proseslər və məhsullar istehsalı ötürüləcəkdir. Texniki xidmət sahəsinin nüfuzu artdığı halda layihə-konstruktor işlərinin perspektiv layihələri qısa müddətli ötürümlər hesabına öz keyfiyyətlərini itirəcəkdir. İstehsal sahəsi isə öz nüfuzunu qorumaq xatirinə yüksək səmərəliliyi sabit saxlamaqdan ötrü bazarda yüksək tələbatla malik məhsul növünün yenisi ilə əvəzlənməsinə əngəl törədəcək, yaxud istehsal tempini yüksəltmək məqsədi ilə avadanlıqların gücündən maksimum istifadə etməklə istehlakçı tələblərinə zərər vuracaqdır.

Qeyd etdiyimiz bu üç funksiyanın arasındakı balans düstür və dinamik olmalıdır. Statik balans isə səmərəlilik səviyyəsini endirəcəkdir.

Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyi resursların əldə edilməsi və istifadəsi üzrə fəaliyyətlərin də optimal balanslaşdırılmasını tələb edir. Təşkilatın dəyişikliklərlə bağlı fəaliyyətlərini əhatə edən funksiyalar aşağıdakıları əhatə edir: 1) resursların əldə edilməsi; 2) istehsalın giriş amillərindən məhsul çıxışına nisbətən məhsuldar istifadə; 3) məhsul, iş və xidmətlər istehsalı; 4) texniki və inzibati tapşırıqların məqsədəuyğun icrası; 5) təşkilatdaxili dəyişikliklərin maliyyələşdirilməsi; 6) davranış qaydalarına riayət edilməsi; 7) cəmiyyətin, qrupların və insanların müxtəlif maraqlarının təmin olunması. Bu fəaliyyət növlərinin hər biri “giriş amilləri → proses → məhsul çıxışı” tsiklinin dayanıqlılığına, təşkilati fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət edir.

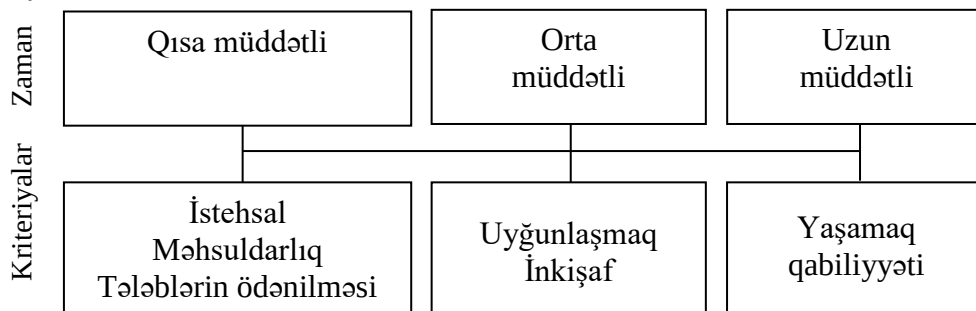
Sistem nəzəriyyəsinə əsasən, təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyi təşkilatın bütün sahələri üzrə qarşılıqlı fəaliyyəti növlərinin hansı ölçüdə optimallaşması ilə ölçülür. Səmərəli-

lik “giriş amilləri → proses → məhsul çıxışı” tsiklini əhatə edən fəaliyyət sahəsinin tərkib hissələrini və onların ətraf mühitə uyğunluğu səviyyəsini əks etdirir. Öz növbəsində işgüzar təşkilatın hər bir komponent (struktur bölməli) – istər istehsalat, satış, heyətin idarə edilməsi, təchizat, layihə-konstruktor işləri, tədqiqat və inkişaf olsun özünün giriş resurslarından, proseslərdən, adaptasiya fəaliyyətindən ibarət bir sistem qismində təqdim olunur. Bu sadaladığımız amillər təşkilati dəyişikliklərin səmərəliliyə yetişməsi üçün hökmən optimallaşmalıdırlar.

Bir sıra ölkələrdə təşkilati dəyişikliklərin səmərəliliyinin tədqiqi üzrə aparılmış nəzəri və təcrübi işlərin ümumiləşdirilməsi bu sahədə geniş fərqli konsepsiyaların və göstəricilərin olduğunu aşkar etdi. Bu müxtəlifliklər səmərəliliyin nəyi ehtiva etdiyini öyrənmək məqsədi ilə fərqli yanaşmaları, elmi baxışları və nöqteyi nəzərləri özündə əks etdirir. Bununla yanaşı səmərəliliyin ümumiləşdirilmiş anlayışı bir sıra bəlli və dəqiqləşdirilmiş tərkib hissələrdən ibarətdir. Təşkilatdaxili dəyişikliklər zəminində onlar arasında optimal balansın saxlanılması isə təşkilat rəhbərlərinin əsas vəzifəsidir.

Təşkilati dəyişikliklərin səmərəliliyinin təhlilinin müasir səviyyəsində təşkilata böyük sistemin (xarici mühitin) elementi qismində yer verilir. Bu zaman vaxt amilinin uçotu diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Belə ki, müəyyən zaman kəsiyində təşkilat böyük sistemdən resursları qəbul edir, emal edir və cəmiyyətə geri qaytarır. Uyğun olaraq təşkilati dəyişikliklərin səmərəliliyinin yekun yoxlanmasının mahiyyəti də dəyişikliklərdən sonra təşkilatın xarici mühitdə özünü saxlamaq imkanında olmasıdır. Buna görə də yaşamaq qabiliyyətini təşkilatdaxili dəyişikliklərin uzunmüddətli ölçüsü hesab etmək olar. Başqa sözlə xarici mühitdə yaşamaq qabiliyyəti məhsuldarlığın, istehsalın və tələblərin ödənilməsinin qiymətləndirilmə indikatoru qismində çıxış edə bilər.

Qiymətləndirmə kriteriyalarından bəhs edərkən uyğunlaşma qabiliyyəti və inkişafı da qeyd etmək vacibdir. Səmərəliliyin meyarları və vaxt amilinin qarşılıqlı əlaqələri şəkil 3-də təsvir edilmişdir.

Şəkil 3. Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəlilik meyarları və zamanın qarşılıqlı əlaqələri

Təsnifləşdirmənin bütün hallarında qısa müddətli, orta müddətli və uzun müddətli kriteriyaların miqdarı arta, yaxud azala bilər. Onların əsas tiplərini nəzərdən keçirək.

İlk olaraq istehsal kriteriyasını nəzərdən keçirək. Tədqiqatımızın kontekstində istehsal təşkilatın hansı həcmdə və hansı keyfiyyətdə məhsul buraxma imkanlarını əks etdirir. Bu imkanlar istehlak bazarının tələbləri ilə uzlaşmalıdır. İstehsal göstəricilərinə mənfəət, satış həcmi, bazardakı pay və digərləri daxildir. Qeyd etdiyimiz kriteriyalar göstəricilər bilavasitə alıcılar və müştərilərin istehlak etdikləri məhsul həcminə uyğun konkret məhsul buraxılışının həcminə aiddir.

Növbəti kriteriya məhsuldarlıqdır. Bu göstərici adi hesablama qaydasında məhsul buraxılış həcmi giriş resursların həcminə olan nisbətini əks etdirir. Məhsuldarlıq kriteriyası qısa müddətli olmaqla “giriş amilləri → proses → məhsul çıxışı” tam tsiklində iştirak edir. Lakin tsiklin “giriş amilləri” və “proses” mərhələlərində bu göstəricidən daha çox istifadə edilir. Səmərəlilik göstəricilərinə kapital, yaxud fond verimi, tullantı və itkilərin, boşdayanma vahidlərinin dəyəri və s. aiddir. Məhsuldarlıq göstəriciləri isə hökmən mənfəətin (dəyər, yaxud məhsul buraxılışının) zaman məfhumuna nisbəti formasında əks etdirilməlidir.

Tələbatın ödənilməsi kriteriyası isə təşkilatın ictimai sistemin bir elementi kimi həm öz

işçi kollektivinin, həm də alıcı və müştərilərin müəyyən qazanc əldə etməsindəki məsuliyyətini əks etdirir. Təşkilatdaxili dəyişikliklər o halda səmərəli hesab edilə bilər ki, o təşkilatın qarşısına qoyduğu hədəflərə daha az arzuolunmaz nəticələrlə, yaxud minimum xərclərlə müşayiət olunur. Məsələn, təşkilatın işçisi üçün səmərəli təşkilati struktur dedikdə - bu struktur itki, yaxud səhvlərə yol vermir, zəhmətdən məmnunluğu təmin edir, təbəçilik və məsuliyyət bölgüsünün dəqiq hədudlarına malikdir, problemlərin həllində iştiraka şərait yaradır, gələcəyə inam doğurur. Xidmət pilləsində yüksəlişə və müəyyən statusa malik olmağa imkan verir, nəhayət əmək haqqının zəruri səviyyəsini təmin edir.

Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəlilik göstəricilərindən biri də daxili və xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğun reaksiya vermək qabiliyyəti – adaptivlikdir. Səmərəlilik göstəricisi qismində adaptivlik istehsal səviyyəsi, məhsuldarlıq, yaxud istehlakçı tələblərinin ödənilməsi göstəriciləri ilə müqayisədə ötürü və abstrakt kriteriya xarakteri daşıyır. Bu kriteriya təşkilatdaxili dəyişikliklərdə rəhbərin daxili və xarici mühitdə baş verən proseslərə rəğmən qabiliyyət və bacarığını əks etdirir. İstehsal səviyyəsi, məhsuldarlıq və istehlak tələblərinin ödənilməsinin aşağı səviyyəsi idarəetmə praktikası və strategiyasında dəyişikliklər edilməsi üçün xəbərdarlıq funksiyasını icra edir. Xarici mühit fərqli məhsul buraxılışını, yaxud fərqli resurslardan istifadə ehtiyacı yaradarsa bununla təşkilatdaxili dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zərurəti meydana çıxacaqdır. Aşağı səviyyəli adaptivlik halında təşkilat xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmağı bacarmazsa, yaxud dəyişikliklər etmək istəyərsə bu vəziyyət təşkilatın yaşayış qabiliyyətinə təhlükə törədəcəkdir.

Qısamüddətli səmərəlilik göstəricilərindən başqa adaptivliyin məxsusi və konkret ölçü müəyyənediciləri mövcud deyildir. Təşkilatdaxili dəyişikliklərin idarə edilməsi dəyişikliklərə hazırlığı təmin edə bilər. Bundan başqa müəyyən idarəetmə təcrübələri də mövcuddur ki, onların tətbiqi dəyişikliklər zamanı adaptivlik səviyyəsini zəruri həddə təmin edir.

Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyini əks etdirən mühüm göstəricilərdən biri də inkişaf göstəricisidir. İnkişafın məqsədi təşkilatın uzunmüddətli perspektivdə yaşamaq qabiliyyətinin artırılmasıdır.

SOCAR-ın “Azərkimya” İstehsalat Birliyinin “Polimir-120” kompleksində 25 ildən artıq istismarda olmuş 6 kilovoltluq yağ açarı müasir tipli vakuum açarı ilə əvəz edilmişdir. Birliyin etilen-polietilen zavodunun “EP-300” və “Polimir-120” istehsal bölmələrinin yarımstan-siyalarında 26 bu tip açarlar tətbiq olunacaqdır.

“Azərkimya” İB-nin elektrik şəbəkəsində əvvəllər istifadə olunan yağ açarları tez-tez sıradan çıxır, boşdayanmalara, qəzalara və məhsul itkisinə səbəb olurdu. Uzunmüddətli inkişaf strategiyasının qəbulu və icrası sayəsində texnoloji avadanlıqların fasiləsiz istismarı təmin olunacaqdır.

Birliyin Mexaniki Təmir Zavodunda ilk dəfə olaraq kompüter sistemi ilə idarə olunan “Laqun” markalı çoxtərtibli emal dəzgahı quraşdırılmışdır. Kiçik və iriqabaritli metal hissələrin mexaniki emalı sahəsində yeni nəsil nümunəsi olan, əvvəlki nəsil dəzgahlardan fərqli, üç koordinat üzrə əməliyyatlar apara bilən “Laqun” həm də çoxfunksionaldır. Bu dəzgah yonma, frezləmə və dəşmə əməliyyatlarını mikron dəqiqliklə yerinə yetirir. Əvvəllər bu əməliyyatlar ayrı-ayrı dəzgahlarda yerinə yetirilirdi. “Laqun”un ən mühüm texniki xüsusiyyətlərindən biri də onun yalnız düzbucaqlı deyil, eyni zamanda yumru, oval səthlərə malik detallarda emal işlərini eyni dərəcədə keyfiyyətlə yerinə yetirməsidir.

Təşkilatdaxili dəyişikliklər səmərəliliyinin yüksəlməsinin inkişaf tendensiyası baxımından “Azərkimya” İB rəhbərliyi təşkilatın daxili və xarici mühitinin tələblərini nəzərə alaraq “EP-300” Kompleksinin 1250 metr uzunluğundakı iri həcmli boru xəttinin çəkilişini 2012-ci ilin I yarımilliyində başa çatdırmışlar. Piroliz şöbəsindən məişət-istehsalat sularının təmizləmə xətinə nəql olunduğu boru xətti demontaj edilərək əvəzlənmişdir. Uzun illər istismar olunduğundan köhnə boruda vaxtaşırı tutulmalar olur, tullantı suların təmizlənməyə ötürülməsində maneələr yaranırdı. Yeni, iri diametrlı su xəttinin çəkilişi təşkilatın istehsal-texnoloji tələbatını ödəməklə yanaşı, boşdayanmaların və ətraf mühitin korlanmasının qarşısının alınmasını təmin etmiş oldu.

Texniki və təşkilati yenidən qurmalara ənənəvi təşəbbüs layihələrində idarəetmə və mühəndis-texniki heyətə xüsusi təhsilin verilməsinə də yer ayrılır. Bununla belə təşkilatın inkişaf sferasını genişləndirmək məqsədilə bir sıra psixoloji və sosioloji yanaşmalardan istifadə etmək də məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Məsələn, 2009-cu ildə yenidənqurma və təşkilatdaxili dəyişikliklərdən sonra açılmış “Baltika-Bakı” şirkətinin Xırdalan şəhərində yerləşən zavodunda yeni pivəsüzmə xətti istismara buraxılmışdır. İtaliya istehsalı olan innovativ KEQ süzmə xətti ölkə bazarında istehlakçıların dəyərləndirdiyi ən yüksək keyfiyyətli çəllək pivəsini istehsal etməyə imkan verəcəkdir. Qeyd etdiyimiz avadanlıq öz segmentinin ən müasir avadanlıqlarından hesab edilir. Onun funksional imkanları pivənin yüksək dayanıqlığı, yüksək germetikliyi və pasterizasiyasını təmin etməyə imkan verir. Azərbaycan bazarına daxil olduğu vaxtdan etibarən istehsalatda innovativ yanaşmaları, yeni texnoloji xətləri, avadanlıqları, habelə müasir idarəetmə strategiyalarını tətbiq edir.

Sahəsinin lideri olan şirkət təşkilatdaxili dəyişikliklər zamanı yeni texnoloji xətlərin qurulması ilə əlaqədar mühəndis-texniki heyətdəki kadrların peşə hazırlıqlarının yüksəldilməsi, təhsil səviyyələrinin artırılması işini günün tələbləri səviyyəsində qurur. Belə ki, bazarda uzunmüddətli lider statusunu qorumaq məqsədi ilə zavodun gənc kadrları Rusiya Federasiyası, İtaliya, Almaniya kimi dünyanın qabaqcıl pivə istehsalçısı ölkələrində xüsusi təhsil alırlar və təcrübə mübadiləsi keçirlər.

Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyinin artırılmasında xarici mühitdə baş verən əlverişli şəraitdən istifadə üzrə rəhbərin fərdi hazırlığının, uzaqgörənliyinin, operativliyinin əhəmiyyətli rolu vardır. Məsələn, son illərdə ölkə iqtisadiyyatında, xüsusilə də xarici iqtisadi əlaqələrdə sürəkli inkişaf müşahidə olunmaqdadır. Ölkə rəhbərliyinin qeyri-neft sektorunun inkişafı strategiyasının tərkib hissəsi kimi bir çox dünya dövlətlərinin işgüzar heyətləri rəsmi dəvətlər vasitəsi ilə ölkəmizə qonaq çağırılırlar. Sənaye, kənd təsərrüfatı, qida sənayesi, tikinti, turizm, səhiyyə, təhsil, elm və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq strukturlarının nümayəndələri ilə ölkəmizin iş adamları arasında mütəmadi görüşlər təşkil edilir. Bu görüşlərdə iştirak etmək, qarşılıqlı münasibətlər qurmaq fürsətindən operativ istifadə istənilən sahibkarlıq strukturu üçün gələcək inkişafa, genişlənməyə imkan yarada biləcək amildir.

Təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyinin vaxt amili ilə əlaqəli olması qısa, orta və uzun müddətli səmərəlilik anlayışlarını da ehtiva edir. Məsələn, bir təşkilat istehsalın səviyyəsi məhsuldarlıq, istehlakçı tələbatının ödənilməsi göstəriciləri baxımından səmərəli hesab oluna bilər. Ancaq həmin təşkilat adaptivlik və inkişaf göstəriciləri baxımından isə səmərəli sayılmaya da bilər. Qeyd etdiyimiz fikri “Azərsun Holding” Şirkətinə şamil etmək mümkündür. Şirkətin istehsal gücü, məhsuldarlığı və istehlakçı tələbatlarının ödəməsi qabiliyyəti hazırda olduqca yüksək səviyyədədir. Müasir inkişaf strategiyalarının işlənməsi, qəbulu və tətbiqinin ləngidildiyi hallarda isə şirkətin adaptivlik qabiliyyətinin hansı səviyyədə olacağı haqda əvvəlcədən inamlı fikir yürütmək isə ancaq ehtimal hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. heydaraliyev.preslib.az/.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları. preslib.az/2013. pdf.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Qanun” jurnalı, Bakı, 1999. s.55.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri www.azstat.org/publications/azfigures/2013/az.
5. Azərbaycan Respublikasında Qanunlar Külliyyatı. 11 Qanun, Xüsusi buraxılış. Bakı, 2001. s. 515.
6. Həsənov H.S. İri sahibkarlıq strukturları. Bakı, Azərnəşr. 2007. s. 276.
7. Meybullayev M.X. Bazar sistemi və iqtisadi artım (dərs vəsaiti). Bakı, ADİU-nun nəşri, 1998. 93 s.
8. Səmədzadə Z.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı XX əsrin inkişaf mərhələləri, problemləri, XXI əsrin birinci onilliyində iqtisadi inkişaf konsepsiyası haqqında düşüncələr. “Azərbaycan XXI əsrin Astanasında” Respublika elmi-praktiki konfransın materialları., Bakı, 1998. s. 71-78.

9. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. "Menecment". Bakı, 2007.
10. Аакер Д.А. Стратегическое рыночное управление. СПб, Питер, 2002, 346 с.
11. www.azstat.org.
12. www.socar.az.
13. www.holcim.az.
14. www.azersun.az.

*Rüstəmov P.H. i.f.d., Rəhmanov S.B.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

TƏŞKİLATDAXİLİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Məqalədə təşkilatdaxili dəyişikliklərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının formalaşdırılması idarəetmənin ən mühüm vəzifələrindən biri hesab edilir. Bu baxımdan, həm özəl, həm də dövlət sahibkarlığı müəssisələri üçün əhəmiyyətlidir. Təşkilati strukturun səmərəlilik kriteriyalarının seçimi üçün əsas olan bu nəzəriyyədən istifadə etməklə geniş fərqli yanaşma spektri vasitəsi ilə səmərəliliyin tədqiqi və ölçülməsini, habelə təşkilati strukturun ümumi səmərəlilik modelini yaratmaq mümkündür. Təşkilatdaxili quruluşun daxili və xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğun formalaşdırılması aktual bir problem olaraq inkişaf imkanlarının, istiqamətlərinin, amillərinin diqqətlə araşdırılmasını tələb edir.

*Рустамов П.Г. д.ф.э.н., Рахманов С.Б.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

ПУТИ К УВЕЛИЧЕНИЮ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Пути улучшения эффективности организационных изменений в формировании статьи считается одним из самых важных задач управления. В связи с этим, как частного, так и государственные учреждения, имеет важное значение для предпринимательской деятельности. Критерии эффективности выбора организационной структуры, которая основана на теории эффективности использования спектра, используя другой подход к широкому кругу исследований и измерений, а также общая организационная структура можно создать модель эффективности. Изменения в организационной структуре с образованием внутренней и внешней среды как актуальная проблема требуют возможности развития, тенденции, тщательно изучить факторы.

*Rustamov P.H. Ph.D. in econ., Rakhmanov S.B.
Baku Business University*

S U M M A R Y

WAYS TO INCREASE EFFICIENCY OF ORGANIZATIONAL CHANGES

The article considers the formation of ways to increase the efficiency of organizational changes as a priority of management. In this regard, both state and private ownership are important for businesses. It is possible to research and measure the efficiency through a wide range of different approaches by using this theory which is essential for choosing criteria of effectiveness of organizational structure, as well as to create a model of its overall effectiveness. Being a crucial problem, the formation of organizational structure compatible with changes in internal and external environment requires careful study of development opportunities, trends and factors.

*Məmmədova E.H. dos.,
Muradova S.R. dissertant
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*

UOT - 658.5

İNVESTİSIYA QOYULUŞUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ METODLARI

Açar sözlər: investisiya, səmərə, sənaye, kapital.

Ключевые слова: инвестиции, выгода, промышленность, капитал.

Key words: investment, benefit, industry, capital.

İnvestisiya yeni maddi, qeyri-maddi və maliyyə ehtiyatların əldə olunmasını xarakterizə edir. Daha geniş mənada isə investisiyalar iqtisadi artımı, həmçinin ölkədə iqtisadi inkişafın əldə olunması məqsədilə zəruri maliyyə ehtiyatlarının formalaşması mexanizmini təmin edən iqtisadi təsir kimi də xarakterizə oluna bilər investisiyanın mahiyyətinin daha dəqiq müəyyən-ləşdirilməsinə yanaşmalar maraq doğurur. Belə ki, mühasibat nöqtəyi nəzərindən investisiya təsərrüfat fəaliyyəti sferasında bütün növ aktivləri, o cümlədən maliyyə və real kapitalı əks et-dirir. Real kapital formasında çıxış edən investisiyalar kapital formalı və ya qeyri-maliyyə ak-tivləri kimi səciyyələndirilir ki, onlar da əsasən əsas fondların təkrar istehsalına və yeniləşdi-rilməsinə istiqamətlənir.[1] Əksər hallarda investisiya dedikdə məhz bunlar nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, real kapital formasında investisiya birbaşa təkrar istehsalə, əsas fondların yaradılmasına və ya yeniləşdirilməsinə yönəldilir. Maliyyə kapitalı formasında çıxış edən in-vestisiyalara gəldikdə isə onlar qiymətli kağızlar və kreditlər formasında təzahür edən maliyyə vəsaitini xarakterizə edir.

Maliyyə kapitalı formasında investisiyaların reallaşdırılmasında onların bir hissəsi dər-hal, digər bir hissəsi isə müəyyən müddətdən sonra real kapitala çevrilir. Lakin, təcrübədə ma-liyyə kapitalının real kapitala çevrilməməsinə rast gəlinir. Alınmış və ya buraxılmış qiymətli kağızlar bu qəbildən olan investisiyalardır. Başqa sözlə, maliyyə kapitalı formasında investi-siya gələcəkdə ölkənin real kapital formasında investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi vasitəsi rolunu oynayır. İnvestisiya həmçinin pul yatırmaqla onun dəyərini saxlamaq, artırmaq və ya gəlirliliyinin təmin olunması üçün istifadə olunan alət kimi də dəyərləndirilir. Belə ki, sərvət pul kütləsi investisiya hesab edilmir. Ona görə ki, inflyasiya nəticəsində nağd pul kütlə-si heç bir gəlir gətirməyi təmin edə bilmədən dəyərini itirə bilər. Əgər eyni məbləğdə pul sə-rbəst, deyil hansısa bankda yerləşdirilmiş olsa, artıq o investisiya kimi dəyərləndirilir və müəy-yən gəlir gətirilməsini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə inkişaf etmiş maliyyə institutlarının real inves-tisiyalarının artım tempinə yüksək təsir imkanları vardır. Lakin bir qayda olaraq bu iki for-mada təzahür edən investisiyalar bir birini tamamlayıcıdır. Məsələn, bir firma yeni istehsal obyektinin tikilməsi məqsədilə müəyyən vəsaitə ehtiyac duyur. O, bu zaman real investisiya-larının maliyyələşdirilməsini qiymətli kağız satışı hesabına həyata keçirir. Bu zaman qiymətli kağızların alınması alıcıların maliyyə investisiyası rolunu oynayır. Onlar sahib olduqları qiy-mətli kağızları digərlərinə satmaqla müəyyən mənfəəti təmin edirlər. Nəticədə əldə olunan və-sait tikilən istehsal obyektinin mülkiyyətçisinə birbaşa mənfəət gətirməyə də, real investisiya-ların artımı üçün cəlbədar stimulyatı yaradır.

Makroiqtisadi inkişafı təmin etmək üçün investisiya ikili rol oynayır. Belə ki,

məcmu xərclərin mühüm komponenti olan investisiyanın dinamikası birbaşa məcmu tələbə böyük təsir göstərir. Qeyd edək ki, məcmu tələbin dəyişməsi isə son nəticədə məşğulluğun səviyyəsinə təsirdə öz əksini tapır. Bununla yanaşı olaraq, investisiyalar kapital yığılmasına gətirib çıxarır. Yəni, əsas fondların artımı son nəticədə ölkənin uzunmüddətli iqtisadi inkişafının təmin edir. Başqa sözlə, investisiya qısa dövrdə məcmu tələbə və kapitalın formalaşması ilə uzunmüddətli iqtisadi inkişafa təsir imkanına malik olmuş olur.

İnvestisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin zərurliliyini müxtəlif amillər şərtləndirə bilər. Ümumilikdə həmin amilləri aşağıdakı üç əsas qrupa ayırmaq mümkündür:

- mövcud maddi- texniki bazanın yenilənməsi;
- istehsal fəaliyyəti sferasının genişləndirilməsi;
- yeni fəaliyyət növlərinin mənimsənilməsi;

Qeyd etmək lazımdır ki, bu faktorlar ayrı-ayrılıqda spesifik xüsusiyyətlərə malik olmalarına baxmayaraq, nəticə etibarilə onlar istehsal fəaliyyətinin cəmiyyətdə artan tələbatın ödənilməsi istiqamətində proporsionallığın təmin olunmasına imkan yaradır.

İnvestisiyaların xarakterinə və mülkiyyətin formasına görə investorlar fərdi və institusional investorlara ayrılır. Fərdi investorlar öz vəsaitləri hesabına investisiya fəaliyyətini həyata keçirməklə öz maddi maraqlarını güdürlər. Onlar malik olduqları sərbəst vəsaitdən istifadə etməklə əlavə gəlir götürmələrini başlıca amal kimi dəyərləndirirlər. Fərdi investorlar öz vəsaitləri hesabına investisiya fəaliyyətini həyata keçirməklə öz maddi maraqlarını güdürlər. Onlar malik olduqları sərbəst vəsaitdən istifadə əlavə gəlir götürmələrini başlıca amil kimi dəyərləndirirlər. Fərdi investorlar öz kapitallarının müstəqil surətdə idarə etməklə investisiya fəaliyyətini həyata keçirdikləri halda, institusional investorlar başqalarının vəsaitlərinin idarə olunması nəticəsində gəlir əldə edənlərdir. Adətən maliyyə institutlarının, yəni bankların, sığorta kompaniyalarının, xüsusi fondların həmçinin bəzi hallarda fiziki şəxslərin təklifləri nəticəsində institusional investorlara fəaliyyəti təşkil olunur. Yəni, institusional investorlara öz kapitallarını cəlb olunmuş müştərilərdən və ya əmanətçilərdən formalaşdırırlar. Onların əsas fəaliyyəti qiymətli kağızlar bazarıdır. Eyni zamanda maddi investisiya fəaliyyətini ilə məşğul olan institusional investorlara da rast gəlinir. Beynəlxalq statistikada bu müştərək və ya səhmdar kapitalının azı 25 faizinə sahibliklə xarakterikdir. Sahibkar kapitalının qalan hissəsi yalnız mənfəət əldə etmək məqsədi daşıyarsa beynəlxalq kredit kimi portfel investisiya adlanır. Başqa sözlə, portfel investisiya investisiyalaşan obyektin idarəedilməsi baxımından iştirak hüququnu təmin etmiş olur. Dar mənada sonuncu qoyuluşlar qiymətli kağızlar, xüsusən istiqraz və səhmlər çeşidini əhatə etməklə müddəti, gəliri və riskləri balanslaşdıran investisiya portfelini formalaşdırır. Daha geniş mənada pul vəsaitləri, kredit, qiymətli kağız, daşınan və daşınmaz əmlak, intellektual mülkiyyət və digər dəyərlər formasında qoyuluşlar bütün aktivləri əhatə edərək mühasibat, əsas fondların yeniləşməsinə və təkrar istehsalını stimullaşdırırlar isə iqtisadi investisiyalar adlanır.

İnvestisiyanın xüsusi əhəmiyyəti istehsalın perspektiv strukturunun formalaşdırılmasında və sosial məqsədlərin həyata keçirilməsində özünü göstərir. Belə ki, dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasəti kapital qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərini müəyyən edir. Məhz bu amil iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsində başlıca rol oynayır. Eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının səmərəli inkişafının, onun ayrı-ayrı regionlarının, sahələrinin və yeni mülkiyyət formalarının yaranması investisiya siyasətinin xarakteri ilə müəyyən olunur. Belə ki, müasir dövrdə investisiya siyasətinin başlıca məqsədi iqtisadiyyatın inkişafının intensiv yolunun, məsrəflərin səviyyəsinin azaldılması ilə müşayiət olunan istehsal potensialının və fəaliyyət göstərən əsas istehsal fondlarının istifadəsinin genişləndirilməsinə qoyuluşların artırılmasıdır.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə investisiyalar müxtəlif kriteriyalara görə də fərqləndirilir.

Bu kriteriyalar arasında ən mühümləri investisiya qoyuluşunun kapitala yönəldilməsinə görə, onun reallaşdırıldığı zaman meydana çıxan risklərin səviyyəsinə görə, həmçinin investisiya tsiklinin davam etməsinə və reallaşdırılma subyektinə (investor kimi çıxış edən) görə olan kriteriyalar hesab edilir.

İqtisadi səmərənin ölçüsü bu və ya digər tədbirin səmərəlilik dərəcəsi ilə ifadə olunur. Məsələn, yeni texnikanın tədqiqinin iqtisadi səmərəliliyi vaxt vahidi ərzində əldə edilən nəticənin, sərf olunan canlı və maddiləşmiş əməyin kəmiyyətinə nisbi kimi müəyyənləşdirilir. Adətən istehsalın iqtisadi səmərəlilik meyarı kimi əmək məhsuldarlığının səviyyəsi götürülür. Çünki onun yüksəldilməsi istehsalın həcmnin artmasına və maddiləşmiş əmək məsrəflərinin ixtisar edilməsinə gətirib çıxarır. Bu onu göstərir ki, əməyə qənaət edildikdə məhsul vahidinə sərf olunan maddiləşmiş əməyin xüsusi çəkisi nisbətən artır və canlı əməyin payı əksinə olaraq azalır.

İnvestisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi konkret metodologiyaya əsaslanır. Hələ SSRİ dövründə iqtisadiyyatda kapital qoyuluşlarının bölgüsünün plan metoduna əsaslanan metodika fəaliyyət göstətmiş və onun əsasında çoxsaylı metodiki sənədlər hazırlanmışdır. Kapital qoyuluşlarının müəyyənləşdirilməsinin geniş yayılmış həmin metodikası müxtəlif istehsal təyinatına və məsrəflərin həcminə əsaslanırdı. Bu metodikaya əsasən kapital qoyuluşlarının ən yaxşı variantı, onun əsasında gələcək müəssisənin illik məhsulunun dəyəri ilə tikintiyə sərf olunan kapital qoyuluşunun həcmnin normativ səmərəlilik əmsalı ilə müəyyən edilirdi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 70-ci illərin axırlarında kapital qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinə yeni yanaşma formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, artıq iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsində qeyri-istehsal sahələrinə əsaslı vəsait qoyuluşlarının, həmçinin digər sahələrin industrial inkişafının ekoloji təsiri hesabatlarının istifadə olunmasına başlanılmışdır. Başqa sözlə, kapital qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin obyektiv müəyyənləşdirilməsinə tam və kompleks yanaşma forması müəyyən edilmişdir. Bu metodika kapital qoyuluşlarının variantlarının seçilməsində müsbət rol oynamışdır.[2] O dövr üçün bu bir o qədər də asan iş deyildi. Lakin, sonralar iqtisadi sistemin xarakterində ortaya çıxan ciddi fərqlər, investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsində qabaqcıl dünya təcrübəsinə yiyələnməyi zərurətə çevirmişdir. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə investisiyaların səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi hər bir dövlət üçün mühüm məsələdir. Belə ki, perspektiv inkişafın təmin olunmasında investisiyaların əhəmiyyətli onların yaratdığı sosial-iqtisadi effektlə sıx bağlıdır. BMT-nin İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatının beynəlxalq investisiyalara dair son hesabatında xarici investisiyaların daxil olduğu ölkəyə səmərəsi aşağıdakı beş əsas qrupda təsnifləşdirilmişdir.

- maliyyə mənbələrinin və investisiya qoyuluşlarının artırılması;
- daha mütərəqqi yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi və inkişaf etdirilməsi;
- ixrac potensialının artırılması;
- məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- ətraf mühitin qorunmasında müsbət təsir.

İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyi həmçinin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində və mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər iqtisadi məsələlərin müsbət həllində əks olunur. Bu baxımdan müasir şəraitdə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin əsasən iki iqtisadi və sosial aspektləri fərqləndirilir [3].

İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi aspektdə səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi zamanı əsas və əlaqəli istehsal məsrəflərinin daha ətraflı nəzərə alınmasına cəhd olunur. Burada ümumi məsrəfdə həm istehsalçıda həm də istehlakçı da yaranan effektin məbləği aydınlaşdırılır və

ümumi iqtisadi səmərəlilik alınan effektin investisiya qoyuluşlarına münasibəti kimi dəyərləndirilir. Bu zaman ümumiləşdirici göstərici kimi məhsulun və ya xidmətin həcmnin artımı təmin olunduqda kapital tutumunun səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı, məhsulun maya dəyəri, məhsulun texniki keyfiyyət səviyyəsi, məhsulun və ya xidmətin material və energitutumu, istehsalın davamlılığı, layihə gücünün mənimsənilməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi və s. müəyyən edilir.

İnvestisiya qoyuluşlarının sosial nəticələrinin müəyyənəşdirilməsi isə onun sosial normalar, standartlar və insan hüquqlarının qorunması ilə uyğunluq dərəcəsinin müqayisəsini əks etdirir. Bu baxımdan investisiya qoyuluşlarının sosial nəticəsini əks etdirən göstəricilərə aşağıdakıları daxil etmək olar:[4]

- iş yerlərinin kəmiyyət dəyişikliyi;
- əhalinin yaşayış və mədəni-məişət şəraitin yaxşılaşması;
- əmək şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- istehsal heyətinin strukturunun dəyişməsi;
- əhalinin sağlamlıq səviyyəsinin yüksəlməsi;

İqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi bir neçə aspektdə, o cümlədən bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı, yəni makrosəviyyədə, eyni texnologiyalara əsaslanan iri müəssisələr qrupu səviyyəsində və yeni yaradılmış müəssisələr səviyyəsində aparılır. Makrosəviyyədə səmərəlilik göstəriciləri ümumi iqtisadi maraqları, həmçinin onun reallaşdırılmasında iştirak edən regionların, sahələrin və firmaların maraqlarını əks etdirir. Bu baxımdan makrosəviyyədə investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakı formulla müəyyən edilir.

$$\dot{I} = \frac{\Delta A}{K} \quad (1)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda əks etdirilmiş formul əsasında makro səviyyədə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin müəyyənəşdirilməsi zamanı bir sıra məsələlər tam əhatə olunmur. Məsələn, əgər investisiya qoyuluşları bir neçə illər ərzində reallaşsa, özünə-məxsus cəhət kimi (haldə əlaqədar olaraq) əldə olunan səmərə müəyyən müddətdən sonra özünü göstərə bilər. Bununla yanaşı olaraq, səmərənin artımına digər amillərindən müsbət təsiri mümkündür. Fikrimizcə, bu baxımdan daha dolğunu nəticənin alınması üçün müvafiq formulun aşağıdakı qaydada olması daha da məqsədəuyğundur.

$$\dot{I} = \frac{\Delta A}{\Delta K} \quad (2)$$

Burada, $\dot{I}$ - investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi;

ΔA - investisiya qoyuluşu nəticəsində əldə olunan iqtisadi səmərənin artımı;

ΔK - bütün maliyyə mənbələri üzrə investisiya qoyuluşunun artımıdır.

İnvestisiya qoyuluşu nəticəsində əldə olunan iqtisadi səmərənin artımı yalnız milli artımını deyil, eyni zamanda investisiya qoyuluşlarının sosial aspektini əhatə edən keyfiyyət dəyişikliklərini də əhatə edir. Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı investisiya qoyuluşlarının müqayisəsi və ən səmərəli olanı seçilməsində üstünlük onlardan daha çox ümumi iqtisadi müsbət effektlərə səbəb olana verilir. Bu zaman investisiya qoyuluşu ilə bağlı olan layihənin nəticələrinin tərkibinə dəyər formasında əsasən aşağıdakı göstəricilər daxil edilir.

Bu göstərici investisiya qoyuluş nəticəsində istehsal olunacaq məhsulun daxili və ya xarici bazarlarda reallaşmasından, investisiya qoyuluşunun tsikli dövründə yerli müəssisələrdən tərəfdaş kimi istifadə edilməsindən və digər fəaliyyətdən əldə olunan gəliri əks etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Холт Р., Барнес С., «Планирование инвестиций», 2004 г.
2. Керимов К.С. и др. «Научно-технический прогресс и морская нефтегазодобыча, Баку, 2001г.
3. В.Г.Золотоголов «Инвестиционное проектирование», Минск ИП «Эко перспектива» 1998г.
4. «Методические указания по оценке эффективности инвестиционных проектов и их финансирования», М. «Информэлектрон», 2000г.

*Məmmədova E.H. dos.,
Muradova S.R. dissertant
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*

X Ü L A S Ə

İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ METODLARI

Müasir şəraitdə təsərrüfat həyatının mühüm elementlərindən biri investisiya qoyuluşları hesab olunur. O, əsasən pul vəsaiti, məqsədli bank qoyuluşları, pay, qiymətli kağız, texnologiya, avadanlıq, lisenziya, ticarət nişanları, kreditlər, mülkiyyət hüquqları, intellektual sərvətlər və sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə yönəldilən digər qiymətlilər formasında təzahür edir.

*Мамедова Э.Г. доц.,
Мурадова С.Р. диссертант
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности*

P E 3 Y O M E

МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИЙ

Инвестиции являются одним из важных элементов в современной экономической жизни. Это в основном наличные деньги с целью инвестиционного банкинга, пай, ценные бумаги, технологии, оборудования, лицензий, торговых марок, кредитов, права собственности, интеллектуальных ресурсов и других ценностей в виде предпринимательской деятельности направленное на объекты.

*Mammadova E.H. assist. prof.
Muradova S.R. cand. for a degree
Azerbaijan State University of Oil and Industry*

S U M M A R Y

METHODS OF DETERMINING THE EFFICIENCY OF INVESTMENTS

Investments are an important element in modern economic life. This is basically the cash for the purpose of investment banking, shares, securities, technology, equipment, licenses, trademarks, credits, property rights, intellectual resources and other values in the form of entrepreneurial activity aimed at objects.

Məmmədov M.Z. dos.
Bakı Avrasiya Universiteti

UOT - 517.98; 519.621.64

MÜƏYYƏN SINIF İKİ TƏRTİBLİ DİFERENSİAL OPERATORLARIN SPEKTRAL AYRILIŞI

Açar sözlər: spektral ayrılış, diferensial operatorlar, funksiya.

Ключевые слова: спектральное разложение, дифференциальные операторы, функция.

Key words: spectral decomposition, differential operators, function.

Bir çox riyazi fizika, kvant mexanikası, hesablama texnikası və s. müxtəlif elmi nəzəri və praktiki məsələlərin həlli diferensial operatorlar dəstəsinin məxsusi funksiyaları üzrə spektral ayrılışının konkret formasının müəyyən olunmasına gətirilir. Məhz bu səbəbdən də belə tip məsələlərin həlli üçün sonsuz intervalda verilmiş, öz-özünə qoşma olmayan sinqulyar diferensial operatorların spektral analizinin daha dəqiq və ətraflı öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edək ki, hələ ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq kəsilməz spektrli xətti diferensial operatorların spektral analizinə aid dünyanın müxtəlif alimləri tərəfindən çoxlu sayda intensiv elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə görkəmli Azərbaycan alimləri M.G.Qasımov, F.Q.Maqsudov, Ə.M.Məhərrəmov və onların davamçılarının elmi tədqiqat işlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Sinqulyar diferensial operatorların spektral analizinin öyrənilməsində kifayət qədər fundamental elmi nəticələr əldə olunsa da, bu gün öz-özünə qoşma olmayan diferensial operatorlar dəstəsinin spektral analizinin bütün problemlərinin tam həll olunduğunu əminliklə söyləmək olmaz. Ona görə də, bu sahənin müasir elmi nəzəri və praktiki əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, hal-hazırda da bu tip məsələlərin həlli istiqamətində müxtəlif elmi tədqiqat işləri aparılır.

Burada iki tərtibli öz-özünə qoşma olmayan elə sinif sinqulyar diferensial operatorlar dəstəsinə baxılır ki, bu operatorlar dəstəsi bütün kompleks müstəvidə deyil, müstəvinin ayrı-ayrı hissələrində spektral parametrdən asılı analitik funksiyalar olurlar. Məsələnin məhz belə qoyuluşu onun mövcud klassik fundamental məsələlərdən əsaslı fərqlərini və aktuallığını göstərir.

Fərz edək ki, $L_2(0; \infty)$ fəzasında

$$\ell_\lambda(y) = y'' + P_1(x, \lambda)y' + P_2(x, \lambda)y = 0 \quad (1)$$

iki tərtibli diferensial tənliyi və

$$U_k(y) = \alpha_{k,0} \cdot y(0, \lambda) + \alpha_{k,1} \cdot y'(0, \lambda) = 0 \quad (2)$$

($k = 1; N$), sərhəd şərtləri ilə təyin olunan L_λ diferensial operatoru verilmişdir. Burada, N ədədi λ spektral parametrinin kompleks müstəvidə yerləşdiyi sektordan asılı olaraq dəyişir. $\alpha_{k,m}$ – lər ($k = 1; N, m = 0; 1$) isə elə qeyd olunmuş kompleks ədədlərdir ki, $U_k(y)$ ifadələri xətti asılı deyillər.

Həmçinin, (1) diferensial tənliyinin əmsalları olan

$P_i(x, \lambda) = \lambda^i P_{i,1}(x) + \lambda^{i-1} P_{i,2}(x) + P_{i,0}(x)$, ($i = 1; 2$) (3) funksiyaları λ kompleks spektral parametrinə nəzərən polinomial çoxhədlilərlər.

Qeyd: Burada, qarşıya qoyulan məsələ, $P_{i,j}(x)$ ($i=1;2, j=0;2$) funksiyalarının hamısının $x \rightarrow \infty$ olduqda, eyni zamanda kifayət qədər sürətlə sıfıra yaxınlaşmadıqları qəbul olunmaqla (fərz edilməklə), araşdırılır. Onu da qeyd edək ki, bu funksiyaların hamısı, $x \rightarrow \infty$ şərti daxilində, eyni zamanda sıfıra yaxınlaşarsa onda bizim apardığımız bütün araşdırmalar və əldə olunan elmi nəticələr bu hal üçün də doğru olur.

Spektral məsələnin daha dəqiq araşdırılmasını və onun aktuallığını nəzərə alaraq λ kompleks müstəvisini $\text{Re}(\lambda\varphi_i) = 0$ ($i = 1; 2$) şərtləri ödənilməklə, d_i ($i=1;2$) düz xətləri vasitəsi ilə müxtəlif sektorlara bölürük. Burada φ_1, φ_2 ədədləri (1) diferensial tənliyə uyğun xarakteristik tənliyin kökləridir. Bu halda aydındır ki, koordinat başlanğıcından keçən hər bir d_1, d_2 düz xətti üzərində müstəvinin həqiqi oxunun müsbət istiqaməti ilə müəyyən bucaqlar əmələ gətirən və başlanğıc nöqtələri koordinat başlanğıcında yerləşən iki şüa olacaqdır. λ kompleks müstəvisini dörd müxtəlif sektora bölən və həqiqi oxun müsbət istiqaməti ilə əmələ gətirdikləri bucaqların qiymətlərinin artma qaydası üzrə yerləşən bu şüaları ℓ_m ($m=0;3$), sərhədləri bu şüalar olan müstəvi sektorlarını isə S_m ($m=0;3$) kimi işarə edək. Məsələnin qoyuluşuna əsasən xarakteristik tənliyin kökləri olan φ_1, φ_2 ədədləri λ kompleks müstəvisinin S_m ($m=0;3$) sektorları üzrə müxtəlif variantlarda yerləşirlər. Biz burada belə yerləşmələrin yalnız bir halına baxırıq. Qeyd edək ki, digər hallar da analoji qayda ilə araşdırılır.

(1) diferensial tənliyinin

$$\lim_{x \rightarrow \infty} (\lambda\varphi_k)^{-v} \cdot y_k^{(v)}(x, \lambda) \cdot e^{-\lambda\varphi_k x} = 1 \quad (4)$$

($v=0;1$) şərtlərini ödəyən fundamental həllər sistemi $y_k(x, \lambda)$ ($k=1;2$) olsun.

Qarşıya qoyulan əsas məsələnin, yəni iki tərtibli diferensial operatorlar dəstəsinin spektral ayrılışının konkret formasının müəyyən olunması məsələsinin həlli üçün araşdırmalar prosesində əldə olunmuş aşağıdakı mühüm elmi faktlardan istifadə olunur. Belə ki, ilk olaraq λ kompleks spektral parametrindən polinomial asılı olan (1) diferensial tənliyinin, $x \rightarrow \infty$ olduqda, əmsallarının heç də hamısı eyni zamanda sıfıra yaxınlaşmadıqda (sonsuz kiçilən olmadıqda), fundamental həllər sisteminin $x \rightarrow \infty$ və $|\lambda| \rightarrow \infty$ şərtləri daxilində asimptotik ayrılışlarının forması (ifadəsi) müəyyən olunur. Bu asimptotik ayrılışların formaları aşağıdakı teoremlərlə verilir.

Teorem 1. (1) diferensial tənliyinin, $x \rightarrow \infty$ olduqda λ parametrinə nəzərən müntəzəm olan, $y_k(x, \lambda)$ ($k=1;2$) fundamental həllər sisteminin özləri və birinci tərtib törəmələri üçün

$$y_k^{(v)}(x, \lambda) = \lambda^v e^{\lambda\varphi_k x} [\varphi_k^v + o(1)] \quad (5)$$

($v=0;1$) asimptotik ayrılışları doğrudur.

Teorem 2. (1) diferensial tənliyinin, $\lambda \in S_m$ ($m=0;3$) və $|\lambda| \rightarrow \infty$ şərtləri daxilində $x \in [0; \infty)$ dəyişəninə nəzərən müntəzəm olan, $y_k(x, \lambda)$ ($k=1;2$) fundamental həllər sisteminin özləri və birinci tərtib törəmələri üçün $y_k^{(v)}(x, \lambda) = (\lambda\varphi_k)^v \cdot e^{\lambda\varphi_k x} [\eta_k(x) + O(1/|\lambda|)]$ (6)

($v=0;1$) asimptotik ayrılışları doğrudur. Burada $\eta_k(x) = \exp \left\{ \frac{1}{M_k} \int_x^\infty P_k(t) dt \right\};$

$$P_k(x) = \sum_{i=1}^2 \varphi_k^{2-i} P_{i, i-1}(x); \quad M_k = \sum_{j=0}^2 (2-j) \varphi_k^{1-j} P_{j, j} \quad (k=1;2) \text{ işarəmələri qəbul}$$

edilmişdir.

Daha sonra, (1) diferensial tənliyi və (2) sərhəd şərtlərinin köməyi ilə, kompleks müstəvinin heç də bütün hissələrində analitik olmayan və λ kompleks spektral parametrindən polinomial asılı, müəyyən sinif xüsusi növ iki tərtibli, öz - özünə qoşma olmayan sinqulyar L_λ diferensial operatorlar dəstəsi təyin edilir.

(1) diferensial tənliyinin tapılmış fundamental həllər sisteminin asimptotik ayrılışlarından istifadə olunmaqla kompleks müstəvinin bölgü sektorları üzrə L_λ spektral diferensial operatorlar dəstəsinin kəsilməz spektrinin strukturu və rezolventasının uyğun forması qurulur.

Nəhayət, son olaraq əldə olunmuş bu elmi fakt və dəlillərə əsasən (1) diferensial tənliyi və (2) sərhəd şərtləri ilə təyin olunan, öz-özünə qoşma olmayan L_λ sinqulyar diferensial operatorlar dəstəsinin, spektral analizlə nəzəri faktlarının praktiki tətbiqlərində mühüm əhəmiyyətə malik, kəsilməz spektrinin məxsusi və qoşma funksiyaları üzrə iqiqat spektral ayrılışının axtarılma forması müəyyən olunmaqla onun müntəzəm yığılanlığı araşdırılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. М.А.Наймарк. Линейные дифференциальные операторы. М, 1969.
2. Ф.Г.Максудов, А.М.Магеррамов, М.З.Мамедов. Спектральный анализ пучков дифференциальных операторов специального вида. ДАН ССР, Том 310 № 1, Москва, 1990., с. 24-28.
3. М.З.Мəmmədov. Xüsusi növ spektral məsələ haqqında. Elmi konfransın materialları. Bakı, 2006. s. 33-38.

*Məmmədov M.Z. dos.
Bakı Avrasiya Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜƏYYƏN SİNİF İKİ TƏRTİBLİ DİFERENSİAL OPERATORLARIN SPEKTRAL AYRILIŞI

Məqalədə öz-özünə qoşma olmayan sinqulyar diferensial operatorlar dəstəsinin spektral analizinin klassik fundamental məsələlərindən fərqli olaraq, kompleks müstəvinin heç də bütün hissələrində spektral parametrdən asılı analitik funksiyalar olmayan iki tərtibli müəyyən xüsusi növ diferensial operatorlar dəstəsi təyin olunur. Sonra isə bu tip diferensial operatorlar dəstəsinin yarım oxda kəsilməz spektrinin məxsusi və qoşma funksiyaları üzrə ikiqat ayrılışının konkret forması tapılır.

*Мамедов М.З. доц.
Бакинский Университет Аврсия*

P E 3 I O M E

СПЕКТРАЛЬНОЕ РАЗЛОЖЕНИЕ НЕКОТОРЫХ КЛАСС ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ОПЕРАТОРОВ ВТОРОГО ПОРЯДКА

В настоящей работе изучены спектральные свойства некоторых класс обыкновенных дифференциальных операторных пучков второго порядка, не являющихся аналитической функцией во всей комплексной плоскости. С помощью фундаментальных систем решений исходного дифференциального уравнения построен явный вид резольвенты и найден двухкратное разложение по собственным и присоединенным функциям непрерывного спектра обыкновенного дифференциального операторного пучка второго порядка.

*Mammadov M.Z. assist. prof.
Baku Evroasion University*

S U M M A R Y

SPECTRAL DECOMPOSITION OF A CERTAIN CLASS SECOND ORDER DIFFERENTIAL OPERATORS

This article deals with the characteristic features of some ordinary operator bundles of the second order, which are not considered to be as analytical function in all complex flat. With the help of gained results in systematical solving the differential equation the obvious view and short decay was built, and connected functions without any intervals of the spectrum of differential operator bundles of the second order were found.

UOT - 657; 311.216; 336.717.6

MÜŞTƏRƏK MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: əmək tutumu, xammal, maliyyə, maya dəyəri, xərclər.

Ключевые слова: трудоемкость, сырые, финансы, себестоимость, расходы.

Key words: labor input, raw materials, finance, cost, expenses.

Müştərək müəssisələrdə tətbiq edilən mühasibat uçotunun o cümlədən də xərclərin uçotunun milli uçot formalarından heç bir fərqi yoxdur. Biz bunu tamamilə düzgün hesab edirik, baxmayaraq ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda bununəleyhinə olan fikirlər də söylənilir. Qərb ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, müştərək müəssisələrdə tətbiq olunan uçot ilə qalan müəssisələrdə tətbiq olunan milli uçot formaları arasında prinsipial fərqlər olmamalıdır. Məsələ bundadır ki, müştərək müəssisələrdə uçotun aparılması prinsipləri milli uçot formalarına uyğun gəlməzsə onda ölkə üzrə vahid vergiqoymadan, maliyyə və audit nəzarətindən və s.-dən söhbət gedə bilməz.

Məlumdur ki, müştərək müəssisələr xarici və yerli investorların investisiya qoyuluşları əsasında yaranan müəssisə formasıdır.

Məsələ bundadır ki, müştərək müəssisələrdə uçotun aparılması prinsipləri milli uçot formalarına uyğun gəlməzsə onda ölkə üzrə vahid vergiqoymadan, maliyyə və audit nəzarətindən və s.-dən söhbət gedə bilməz. Daha sonra, xərclərin uçotunun müxtəlif metodologiya və metodlar əsasında aparılması maliyyə nəticələrinin də müxtəlif qaydada müəyyən olunmasına səbəb olardı ki, bu da vergilərin tutulmasında xeyli çətinliklər yaratmış olardı.

Məlum olduğu kimi, müştərək müəssisələr xarici və yerli investorların investisiya qoyuluşları əsasında yaranan müəssisə formasıdır.

Ümumiyyətlə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarında qəbul edildiyi kimi investorlara aşağıdakı üç münasibət növü nəzərdə tutula bilər:

a) investor kapital qoyuluşları obyektinə tam nəzarət etməlidir. Bu hal investorların baş kompanyon olduqları və kapital qoyuluşu tamamilə onlara aid olduğu vəziyyətinə aiddir;

b) investor kapital qoyuluşları obyektinin ancaq bir hissəsinə nəzarət edir. Bu halda kapital qoyuluşlarının bir hissəsi investora məxsusdur və investor müştərək müəssisənin yaradılmasının iştirakçısıdır;

v) investor kapital qoyuluşları obyektinə nəzarət etmir, onda iştirak etmir və ciddi mərəzlərə malik deyildir. Onda bu, sadəcə olaraq kompaniyadır, yaxud investisiyadır.

Materiallarının əsasında müştərək müəssisəsi “b” bəndində göstərilən münasibət növü nəticəsində yaranmışdır. Ona görə də mühasibat uçotunun obyektini burada investor yox, məhz həmin müştərək müəssisənin özüdür. Müəssisə iştirakçıları müəssisənin malik olduğu aktivlərə nəzarət etmirlər, onlar yalnız mənfəətdən öz paylarını götürürlər.

Deməli, burada xərclər və maliyyə nəticələri də həmin müştərək müəssisənin müstəqil qaydada apardığı mühasibat uçotu və hesabatının tərkib hissəsidir. Başqa sözlə göstərilən müəssisədə mühasibat yazılışları aparılır və maliyyə (mühasibat) hesabatı hazırlanır.

Belə maliyyə (mühasibat) hesabatı Azərbaycan Respublikasının milli uçot və hesabat standartlarına uyğun olaraq hazırlanır və müvafiq ünvanlara təqdim edilir.

Müştərək müəssisələrdə məsrəflərin uçotunun təşkili və aparılması zamanı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq olaraq 16 avqust 1996-cı il 111 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında” Əsasnaməsinə və 3 iyul 1997-ci il 71 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən bəzi xərclərin tənzimlənməsi haqqında” sənədinə əsaslanır. Mühasibat uçotunda müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimatı və digər normativ sənədləri əsas götürülür. Bununla belə

istehsala məsrəflərin uçotunun təşkili və məhsulun maya dəyərinin hesablanması qaydası istehsalın prinsiplərindən, buraxılan məhsulun ayrı-ayrı növlərinin texnologiyasından, istehsalın təşkilindən və bir sıra digər amillərdən, eləcə də müəssisədə istehsal xərclərin uçotunun qurulması prinsiplərindən asılıdır.

Müstəqim məsrəftər, məhsulun (işin, xidmətin) istehsalı ilə bilavasitə əlaqədar olan məsrəflər 20 və 23 nömrəli hesabların debetində əks etdirilir. Məhsulun (iş, xidmət) istehsalı ilə bilavasitə əlaqədar olmayıb, istehsalın idarə edilməsi və ona xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar qeyri-müstəqim xərclər isə əvvəlcə 25 və 26 nömrəli yığıcı-bölüşdürücü hesablarda əks etdirilir və dövrün sonunda 20 və 23 nömrəli hesablara silinir. İstehsalın idarə olunması və ona xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan xərclər, yəni qeyri-müstəqim xərclər, kalkulyasiya obyektləri arasında bu və ya digər baza göstəricisinə əsasən bölüşdürülür. 25 və 26 nömrəli hesablar bağlanır və beləliklə də hazır məhsulun faktiki maya dəyəri kalkulyasiya edilir.

Xərclərin uçotunun ikinci variantı ölkənin uçot nəzəriyyəsi və praktikası üçün yeni sayılır. Bu variantda hesabat dövründə baş vermiş bütün xərclər istehsal xərclərinə, hansılar ki, istehsal prosesi ilə bağlıdır və dövrü xərclərə hansılar ki, hesabat dövrünün davam etməsi ilə bağlıdır, bölüşürlər. Müstəqim istehsal məsrəfləri 20 və 23 nömrəli hesabatların debetində, qeyri-müstəqim məsrəflər isə 25 nömrəli hesabın debetində yığılır. Hesabat dövrünün sonunda ayrı-ayrı növ məhsulların iş və xidmətləri maya dəyərinə müstəqim istehsal məsrəflərindən başqa, hesabat dövrü ərzində 25 nömrəli hesabın debetində uçota alınmış qeyri-müstəqim istehsal məsrəfləri də daxil edilir. Bu zaman 20 və 23 nömrəli hesabların debeti, 25 nömrəli hesabın krediti üzrə yazılış tərtib edilir.

İstehsal xərclərinin (kalkulyasiya maddələrinin) tərkibində əməyin ödənişi üzrə əlaqədar xərclərin uçotunun aparılması üçün müştərək müəssisəsində aşağıdakı maddələr nəzərdə tutulmuşdur:

- "İstehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqı";
- "İstehsal fəhlələrinin əlavə əmək haqqı";
- "Sosial sığortaya ayırmalar";
- "Əhalinin məşğulluq fondu".

Əməyin ödənişi üzrə xərclərin uçotu müəssisədə həmin xərclərin istiqamətləri və baş vermə yerləri üzrə işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə təşkil edilir. Müəssisədə yalnız əmək haqqının vaxtamuzd formasından istifadə edilir. Ayrı-ayrı məhsullar üzrə müstəqim əmək haqqı xərcləri həmin məhsulların faktiki əmək tutumundan, normativ üzrə orta mürəkkəblik dərəcəsi, habelə tarif stavkasından asılı olaraq müəyyən edilir.

Qeyd edildiyi kimi müəssisə aşağıdakı variantlardan birini seçə bilər:

I. Lazımi informasiyanı mövcud hesablarda (20, 23, 25 və 29) toplamaq.

Lakin bunun üçün onlarda aşağıdakı subhesablar açmaq zəruridir:

1. Material məsrəfləri (istehsal təyinatlı);
2. Əməyin ödənişi üzrə xərclər (istehsal təyinatlı);
3. Sosial ehtiyaclara ayırmalar (istehsal təyinatlı);
4. Əsas vəsaitlərin amortizasiyası (istehsal təyinatlı);
5. Sair xərclər (istehsal təyinatlı).

II. Göstərilən subhesabları tətbiq etməklə 35 nömrəli "Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclər" adlı yeni hesab açmaq.

35 nömrəli hesab yuxarıda göstərilən xərcləri əks etdirmək üçün nəzərdə tutulur.

Buraxılan məhsulun kalkulyasiyasını həyata keçirən müəssisələr 35 nömrəli hesabda əks etdirilən bütün xərcləri həmin hesabın kreditindən 20, 23, 25, 28, 29 və 31 nömrəli hesabların debetinə silməlidir. Əgər müəssisələr məhsulun maya dəyərini kalkulyasiya etməzlərsə, onda 35 nömrəli hesabda əks etdirilən xərcləri bilavasitə 46 nömrəli hesaba silməlidirlər. Bu zaman bitməmiş istehsalın qalığı və hazır məhsulun qalığı müvafiq olaraq 20 və 40 nömrəli hesablarda əks etdirilməlidir.

Təklif edilən 35 nömrəli hesabın tətbiqinin mahiyyətini tam başa düşmək üçün aşağıdakı şərti misali nəzərdən keçirək.

Hesabat dövründə müəssisədə fərz edək ki, aşağıdakı təsərrüfat əməliyyatları baş vermişdir:

1. Əsas istehsal işçilərinə əmək haqqı hesablanmışdır.
2. İstehsal fəhləsi tərəfindən əzamiyyət xərcləri haqqında avans hesabatı təqdim olunmuşdur.
3. İstehsal işçilərinə maddi kömək hesablanmışdır.
4. İdarə heyətinin işçilərinə əmək haqqı hesablanmışdır.
5. İstehsalata buraxılan əsas materialların dəyəri silinmişdir.
6. İnzibati binaya köhnəlmə hesablanmışdır.
7. Əsas istehsal avadanlığına köhnəlmə hesablanmışdır.
8. Ümumtəsərrüfat xərcləri silinmişdir.
9. Hazır məhsul daxil olunmuşdur.
10. Köməkçi istehsalatların istehsal fəhlələrinə əmək haqqı hesablanmışdır.
11. Ümumtəsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə olunan qeyri-maddi aktivlərə amortizasiya hesablanmışdır.
12. Köməkçi istehsalatın avadanlıqlarına köhnəlmə hesablanmışdır.
13. Köməkçi istehsalatlar üçün materiallar buraxılmışdır.
14. Köməkçi istehsalatlardan hazır məlumat daxil olmuşdur.

35 nömrəli hesabda xərclər aşağıdakı sxem üzrə əks etdiriləcəkdir. Göründüyü kimi tranzit hesab olan 35 nömrəli hesabda məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclər öz əksini tapmışdır. Başqa sözlə, həmin hesabda məhsulun (işin, xidmətin) istehsal maya dəyərini formalaşdıran istehsal təyinatlı xərclər öz əksini tapmışdır.

35 nömrəli hesabdən istifadə etməklə istehsal maya dəyərinin əks etdirilməsi sxemi.

70 “Əməyin ödəniş üzrə işçi heyəti ilə hesablamalar”		20 “Əsas istehsal”	
	1		1 ^a
	3		2 ^a
	4		5 ^a
	10		8
25 “Ümum istehsalat xərcləri”		10 “Materiallar”	
	7 ^a		5
	11 ^a		
	12 ^a		13
26 “Dövrü xərclər”		40 “Hazır məhsul”	
	3		9
	4		14
	6		

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu, Biznesmenin Bülleteni № 28 (58) 1995, Bakı.
2. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu, Biznesmenin Bülleteni № 26 (56) 1995.
3. Azərbaycan qədəmlərdə, qısa statistik məcmuə, Bakı, 1993-1997.
4. Бакаев Л.С., Шпейдман А.З. Учетная политика предприятия М.Библиотека журнала Бухгалтерский учет. 1995.
5. Безруких П.С. Учет и калкулирование себестоимости продукции М.Финанси 1974.
6. Баканов М.И., Кашаев А.Н., Шеремет А.Д. Экономический анализ М.Финанси 1976.

Cəfərov N.İ. i.e.n
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

X Ü L A S Ə

MÜŞTƏRƏK MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Müştərək müəssisələrdə tətbiq edilən mühasibat uçotunun o cümlədən də xərclərin uçotunun milli uçot formalarından heç bir fərqi yoxdur. Biz bunu tamamilə düzgün hesab edirik, baxmayaraq ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda bunun əleyhinə olan fikirlər də söylənilir. Qərb ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, müştərək müəssisələrdə tətbiq olunan milli uçot formaları arasında prinsipial fərqlər olmamalıdır.

Deməli burada xərclər və maliyyə xərcləri də həmin müştərək müəssisənin müstəqil qaydada apardığı mühasibat uçotu və hesabatının tərkib hissəsidir. Başqa sözlə göstərilən müəssisədə mühasibat yazılışları aparılır və maliyyə hesabatı hazırlanır. Uçotun göstərilən qaydada təşkili hələlik beynəlxalq miqyasda tətbiq olunan metodlara və standartlara tam uyğun gəlmir. Bütövlükdə xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi, onun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə və müvafiq beynəlxalq standartlara uyğun qurulması üçün tədqiqatlar davam etdirilməlidir.

Джафаров Н.И. к.э.н.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

Р Е З Ю М Е

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБ УЧЕТЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ЗАТРАТ В СОВМЕСТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Значит, здесь расходы и финансовые результаты являются составной частью бухгалтерского учета и отчетности, которые, в самостоятельном порядке, проводит совместное предприятие. Другими словами, в указанном предприятии ведутся бухгалтерские записи и подготавливается финансовая отчетность. Организация учета в указанном порядке, не полностью соответствует методам и стандартам, применяемым, пока, в международном масштабе. В целом для совершенствования учета затрат, для его построения в соответствии с требованиями рыночной экономики и соответствующих международных стандартов исследования должны быть продолжены.

Jafarov N.I. c.e.s.
Azerbaijan State Economic University

S U M M A R Y

SOME ISSUES OF COST ACCOUNTING IN JOINT VENTURES

It means expenses and financial results are part of the accounting and reporting that in an independent manner, conduct joint venture. in other words, these enterprises maintain their accounting records and prepare financial statements.

Organization of accounting in mentioned order is not fully meet methods and standards used at the international level yet. in general, to improve cost accounting for its construction in accordance with the requirements of the market economy and the relevant international standards the research should be continued.

Əliyev Ş.T. dos.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

UOT - 332.12: 332.122

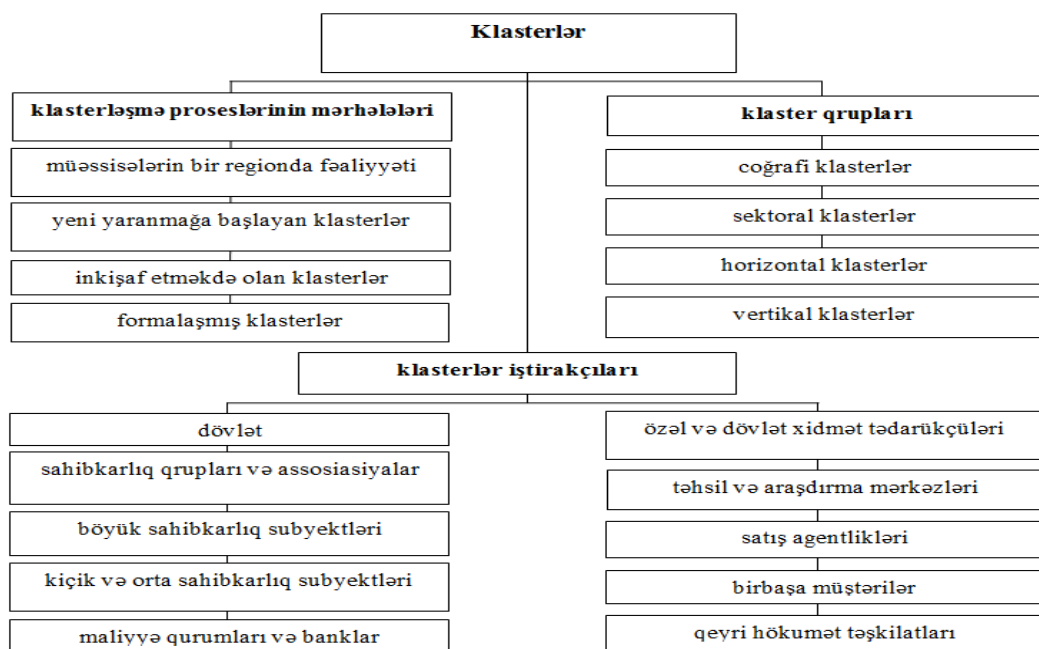
MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ SƏNAYE KLASTERLƏRİNİN TƏTBİQİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf, sənaye, klasterlər, sənaye klasterləri, iqtisadi mexanizmlər, effektivlik.

Ключевые слова: национальная экономика, экономическое развитие, промышленность, кластеры, промышленные кластеры, экономические механизмы, эффективность.

Key words: national economy, economic development, industry, clusters, industrial clusters, economic mechanisms, efficiency.

Milli iqtisadiyyatın sənaye sahələrinin inkişafının davamlı və kompleks təşkilində müxtəlif iqtisadi mexanizmləridən istifadə edilməsi dünya təcrübəsində diqqət çəkir. Belə effektiv mexanizmlərdən biri də klasterlərdir. Klasterlər komplekslik prinsipi əsasında iqtisadi mexanizmlər kimi eyni və ya oxşar sahədə fəaliyyət göstərən, bir-birilə əlaqəli və tamamlayıcı proseslərin tsikl şəklində müəyyənləşdirilmiş bir ərazidə formalaşması, əmələ gəlməsi, infrastruktur şəbəkəsinin qurulması, texnoloji resurslardan, ümumi bazar prinsiplərindən, işçi qüvvəsindən və əmək ehtiyatlarından qarşılıqlı istifadənin təmin edilməsi, bütün tərəflərin maraqlarına cavab verən ticarət əlaqələrinin qurulması və s. amillər baxımından faydalı - əlaqəli fəaliyyət prinsiplərinə söykənmiş sahibkarlıq subyektlərindən ibarət sistemlərdir. Ümumiyyətlə, klasterlərin müxtəlif qruplarının, formalaşması proseslərinin və iştirakçılarının təxmini sxemini aşağıdakı Şəkildəki kimi vermək mümkündür.

Şəkil. Klasterlərin müxtəlif qrupları, formalaşması prosesləri və iştirakçılarının təxmini sxemi.

Şəkildən göründüyü kimi əsas klasterlər qrupları kimi coğrafi, sektoral, horizontal və vertikal klasterlər çıxış edirlər. Klasterləşmə proseslərinin mərhələlərinə isə müəssisələrin bir regionda fəaliyyətinin cəmlənməsi, yeni yaranmağa başlayan klasterlər, inkişaf etməkdə olan klasterlər və formalaşmış klasterlər daxildirlər. Mühüm klaster iştirakçıları kimi dövlət, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, özəl və dövlət xidmət tədarükçüləri, təhsil və araşdırma mərkəzləri, sahibkarlıq qrupları, assosiasiyalar, böyük sahibkarlıq subyektləri, maliyyə qurumları və banklar, qeyri hökumət təşkilatları, satış agentlikləri, birbaşa müştərilər və s. diqqət çəkirlər.

Qeyd edək ki, “klaster” anlayışı 1990-ci ildə Amerika iqtisadçısı Maykl Porter tərəfindən formalaşdırılmışdır və onun fikrincə klaster coğrafi baxımdan qonşuluğu ilə fərqlənən və bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan, ümumi fəaliyyət prinsipləri əsasında xarakterizə olunan və bir-birilərini tamamlayan iştirakçı subyektlərin məcmu qrupu kimi çıxış edir [1]. Bu halda klaster iştirakçıları qeyd etdiyimiz kimi coğrafi baxımdan müəyyən bir ərazidə lokal şəkildə fəaliyyət göstərilir və resurs, texnoloji məhsul istehsalı baxımından ümumi oxşar əlamətlərə malik olurlar. Klasterlərin bu xüsusiyyətləri ilə bərabər, həm də innovativ məhsulların işlənməsi və istehsalı baxımından da onların fəaliyyət istiqamətləri formalaşır. X.Frimen qeyd edir ki, innovasiya işləmələri yönümlü klasterlər ilk növbədə kimya, maşınqayırma və avtomobil sənaye sahələrində yaradılır [2]. Burada tədqiqat mərkəzləri, mühüm istehsalat sahələri və digər yardımçı sahələr qarşılıqlı əlaqəli formada fəaliyyət göstərilir. E.Fezer klaster siyasətinin formalaşdırılması üçün ilk növbədə məqsədli strateji hədəflərin qarşıya qoyulmasını vacib saymışdır [3]. V.Nəcəfov bildirir ki, sənaye baxımından güclü inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, Almaniyada kimya və maşınqayırma sənaye sahələrində, Fransada isə ərzaq məhsullarının istehsalında və kosmetika sahəsində klasterlərin təşkilinə üstünlük verilir [4]. M.Afanasyev və L.Myasnikova milli iqtisadiyyatın klasterləşdirilməsində sənaye klasterlərinə daha çox yer verməyi məqsəduyğun sayırlar [5]. M.Yeqorova regionlarda sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsində klasterləri effektivli müasir iqtisadi inkişaf mexanizmi kimi qiymətləndirmişdir [6]. O.Arxişkin hər hansı bir ölkənin sərhədyanı zonalarında iqtisadi fəallığı artırmaq və burada müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün, həm də çoxlu sayda istehsal və ixrac xidmətlərinin təşkili məqsədi ilə sərhədyanı klasterlərin yaradılmasını da məqsəduyğun hesab edir [7]. K.Savin qeyd edir ki, son onilliklərdə dünyada “klaster strategiyası”nın əhəmiyyəti artmaqdadır. Bu klasterlər hesabına sənayenin, ayrı-ayrı regionların kompleks inkişafına nail olunması əsas hədəflərdəndir [8]. Qeyd olunan müəlliflərin fikir və mülahizələrinə, tədqiqat materiallarına görə klaster institutunun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, ilk növbədə, ölkədə sənaye sahələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, bu sahələrdə yeni iş yerlərinin açılması, qeyri-neft sektorunda sənaye istehsalının genişləndirilməsi, bunlarla bağlı əlaqəli xidmət sahələrinin inkişafına stimulun verilməsi, ümumilikdə, sənaye sahələrində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini dəstəkləməklə onların inkişafının sürətləndirilməsi, sənayenin infrastruktur bazasının modernləşdirilməsi, ölkə üzrə bütövlükdə, o cümlədən, regionların sosial-iqtisadi inkişafı kontekstində kifayət qədər ciddi önəm təşkil edir.

Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf proseslərinin təhlili göstərir ki, yüksək iqtisadi inkişaf, rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyat sektorlarına, çoxlu sayda ixrac yönümlü məhsul istehsal edən müəssisələr şəbəkəsinə, davamlı iş yerlərinə malik olmaq üçün sənayenin kompleks inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, hazırda dünya iqtisadiyyatının ön cərgələrində gedən inkişaf etmiş ölkələrinin hamısının bu səviyyəyə çatmasında sənayenin rolu əvəzedilməz olmuşdur. Məsələn, II Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropanın yenidən

qurulması və sürətli inkişaf etdirilməsi üçün ABŞ və Kanadanın yaxından iştirakı ilə hazırlanan Marşall planının reallaşdırılması nəticəsində XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, burada yerləşən ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının dirçəldilməsi və müvafiq dövrə nisbətdə kifayət qədər yüksək texnologiyalar əsasında sənaye sahələrinin yaradılması və onların inkişafı təmin edilmişdir. Bu proseslərin nəticəsidir ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dünya ölkələrinin payı dünya üzrə ÜDM-in xüsusi çəkisində 54%, dünya ixracında isə - 70%-dən çoxdur. Həmin ölkələrdə sənaye sahələrinin sürətli inkişafı nəticəsində daxili istehlak bazarının tələbatına uyğun yüksək standartlara malik məhsulların istehsalının genişləndirilməsi, bunlarla bərabər, dünya bazarlarına iri həcmdə ixrac məhsullarının çıxarılması mümkün olmuşdur. Bir faktı da qeyd etmək ki, iqtisadi cəhətdən, inkişaf etmiş ölkələr içərisində “yeddiqlik ölkələr” – ABŞ, Kanada, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa və Yaponiya birlikdə dünya ÜDM-də 47% və dünya ixracında isə 51% paya malikdirlər.

Son 20-30 ildə isə dünya iqtisadi proseslərində güclü sənaye potensialı formalaşdıran bir qrup inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya iqtisadiyyatının ön cərgələrinə doğru irəliləməkdədirlər. Bu ölkələrdə dünya əhalisinin 80%-i yaşayır. Çin, Hindistan, Braziliya, Rusiya, Cənubi Koreya, Meksika, İndoneziya, Türkiyə və s. bu kimi ölkələrdə müasir sənaye sahələrinin sürətli inkişafı və innovasiyalaşdırılması hesabına iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi potensialı inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən durmadan yüksəlməkdədir. Dünyada güclü iqtisadi potensial toplamaq tempinə görə lider olan Çin sənaye sahələrinin kompleks və sürətli inkişafı sayəsində dünya iqtisadiyyatında ABŞ-dan sonra 2-ci yerdə möhkəmlənməkdədir və ilbəl bu ölkə ilə öz arasındakı fərqi azaltmaqdadır. Sənaye sahələrinin sürətli inkişafı, əsas etibarilə, klasterləşdirilməsi hesabına belə bir proqnoz vardır ki, artıq 2025-ci ildən başlayaraq Çin dünya iqtisadiyyatında əsas söz sahibi potensialına çevrilmək fazasına qədəm qoyacaqdır. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, son illərdə, Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Meksikanın yeni sənaye sahələrində yüksək texnologiyalara, o cümlədən, informasiya texnologiyalarına çəkdiqləri xərclərin ümumi məbləği illik orta hesabla 680-700 milyard ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur. Bu proseslərdə əsas diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də sənaye potensialının artırılmasında və yüksək rəqabətqabiliyyətli ixracatəyinatlı məhsullarının istehsalının təşkilində sənaye klasterlərindən daha effektivli istifadəyə üstünlük verilməsidir.

Sənaye klasterləri əsas etibarilə XX əsrin 60-cı illərindən sonrakı dövrdə - sənaye sahələrinin inkişafının elmi-texniki baxımdan sürətləndirilməsi dövründə formalaşmağa başlamışdır. ABŞ-da avtomobil sənayesinin texnoloji baxımından yüksəldilməsi və bu sahənin inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsi üçün Detroyt avtomobil klasterinin yaradılması bu ölkədə avtomobil sənayesi sektorunun yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına şərait yaratmışdır. Maraqlıdır ki, bu nəhəng kompleks sənaye klasterinə 3 iri və məşhur Amerika avtomobilqayırma sənaye sahəsi giganları – “General Motors”, “Ford” və “Craisler” daxil olmuşlar. Belə bir innovativ klasterləşdirmə sayəsində ölkənin avtomobil sənayesinin rəqabətqabiliyyəti kifayət qədər artmışdır. Digər bir inkişaf etmiş ölkədə Fransada – xüsusi innovasiya-sənaye klasterlərinin yaradılmasına maraq yüksəkliyi ilə fərqlənir. Bu ölkədə fəaliyyət göstərən “Sofiya Antipolis” və Marsel innovasiya klasterləri yüksək texnologiyaların işlənilib hazırlanması və transferi üzrə irihəcmli layihələri uğurla həyata keçirirlər. Bundan əlavə, Fransada sənaye klasterlərindən ölkənin depressiv şəhər və rayonlarının iqtisadi fəallığının artırılmasında, sosial-iqtisadi problemlərin həllində geniş istifadə olunur. İtaliya özünün ixtisaslaşmış sənaye

naye sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsində klaster modellərindən, xüsusilə, sənaye klasterlərindən səmərəli istifadəyə nail olmuşdur. Bu ölkənin ixrac potensialında mühüm yer tutan bir qrup ixractəyinatlı və yüksək keyfiyyət standartlarına malik sənaye məhsulları əsasən sənaye klasterlərində istehsal olunur. Ölkənin kosmetika və tekstil məhsulları istehsalı ilə ixtisaslaşan sənaye klasterlərində dünyaca məşhur olan bir çox brendlərin – “Gucci”, “Armani”, “Genny”, “Byblos”, “Guigiaro Valentino”, “Yves Saint Laurent”, “Burberry”, “Dizel”, “Christian Dior” və s. istehsalı reallaşdırılmışdır. Digər effektivli italyan klasterləri kimi Prato – yun trikotajı, Trevisio – toxuma, Reggio Emilia – kənd təsərrüfatı maşınqayırması və Bologna – avtomat maşınlar klasterlərini göstərmək mümkündür. Ümumiyyətlə, İtaliyada geniş formada innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsində sənaye klasterlərinin əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilir. Bir sıra italyan klasterləri spesifik sənaye məhsullarının istehsalı ilə məşğul olurlar. Məsələn, Pyemonti və Streniya sənaye klasterlərində 300-dən çox müəssisə su kranlarının və onların klapanlarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışlar. Həmin müəssisələrdə məhsul istehsalının ümumi həcmi orta illik 30 mlrd. avro səviyyəsindədir. Bundan əlavə, Monblan dağının ətəyində yerləşən tekstil klasterlərində dünyaca məşhur olan kaşemir parçalarının istehsalı və bu parçalardan geyimlərin hazırlanması üzrə 1200-yə yaxın tekstil firması məhsuldar fəaliyyət göstərirlər. Qeyd edək ki, İtaliyada Siciliya və Sardiniya kimi zəif inkişaf etmiş regionların iqtisadi fəallığının artırılması məqsədi ilə klaster yanaşmasından uğurlu istifadə diqqət çəkir. 1980-ci illərin əvvəllərində bu regionlarda ABŞ-in “Silikon vadisi” texnoparkının təcrübəsindən istifadə etməklə, elektron komponentlərin işlənməsi, hazırlanması və istehsalı üzrə klaster sistemi formalaşdırılmışdır. Bu kompleksdə 200-dən çox firma bu tip məhsulların istehsalı ilə məşğul olmuşlar. İri investorlar arasında dünya gigantları olan “Nokia” və “Canon” kompaniyaları da yer almışdır. Dünyanın yüksək texnologiyalar baxımından güclü inkişaf etmiş ölkəsi kimi Yaponiyada məişət texnikası, tele-, audio-, video- və foto avadanlıqları, elektron komponentlər, o cümlədən, mikrosxemlər, yaddaş çipləri və s. yüksək texnologiyalar əsaslı dəqiq cihazqayırma sənaye sahələrinin sürətli inkişafına klaster mexanizmi vasitəsilə əsaslı stimül verilmişdir. Hokkaydo adasında klaster sisteminin tətbiqi, əsas etibarlı ilə sənaye klasterlərinin, o cümlədən klasterin bir forması kimi texnopolislərin yaradılması hesabına geniş çeşiddə və iri həcmdə yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalı təmin olunmuşdur. Almaniya da dünya üzrə fəaliyyət göstərən 7 iri yüksək texnologiyalı klasterlərdən 3-cü – Hamburq, Münhen və Drezden şəhərlərində fəaliyyət göstərirlər. Bu klasterlərdə yüksək texnologiyalarının və innovasiya sistemlərinin yaradılması reallaşdırılır. Münhen sənaye klasterlərinin əsas fəaliyyət istiqamətləri biotexnologiyalar ilə bağlıdır. Hamburqda isə daha çox telekommunikasiya və multimedia innovasiya məhsullarına üstünlük verilir. Böyük Britaniyada ABŞ və Yaponiyadan olan investorların iştirakı ilə Nyuport rayonunda iri elektron klasteri formalaşdırılmışdır. 1990-cı illərin ortalarından fəaliyyət göstərən bu klaster sistemində avtomobil istehsalı, elektronlar, informasiya texnologiyalarının və telekommunikasiyaların işləməsi üzrə fəaliyyət sahələri daha prioritet hesab olunur. Kembriçdə isə fəaliyyət göstərən innovasiya klasterində 1500-dən çox kompaniyada 40 minə yaxın insan işləyir. Finlandiyada da sənaye klasterlərinin tətbiqi və fəaliyyəti üzrə səmərəli təcrübə diqqəti cəlb edir [9]. Burada xüsusilə, meşə sənayesində tətbiq edilən klaster modeli ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında ciddi rol oynayır. Bundan əlavə, digər prioritet sahələr - energetika, telekommunikasiya və kimya kimi elm və yüksək texnologiyalar tutumlu sənaye sahələrinin kompleks inkişafında klaster mexanizmlərindən fəal istifadə olunur. Dünya üzrə kağız ixracının 20 %-i fin klasterlərində istehsal

edilir. Dünyanın ən iri telefon korporasiyalarından olan “Nokia”nın inkişafı bu ölkədə telekommunikasiya klasterlərinin uğurlu tətbiqi ilə birbaşa bağlıdır.

Sənaye klasterlərinin yaradılmasının əsas mexanizmlərinin formalaşması prosesləri ardıcılıq və qarşılıqlı fəaliyyət prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Klasterlər çoxlu sayda müxtəlif struktura malik olmaqla bərabər, burada əsas iştirakçılar kimi məhsulların hazırlanması və son məhsul istehsalçıları, ixtisaslaşmış xammal, həmçinin zəruri yarımfabrikatlar, avadanlıq, ehtiyat hissələri və digər vacib komponentlər üzrə təchizatçılar, maliyyə təşkilatları və s. fəaliyyət göstərilir. Bu proseslərin iştirakçıları sırasında kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, özəl və dövlət xidmət tədarükçüləri, təhsil və araşdırma mərkəzləri, sahibkarlıq qrupları və assosiasiyaları, iri sahibkarlıq subyektləri, maliyyə qurumları və banklar, qeyri-hökumət təşkilatları və dövlət statuslu qurumlar, strukturlar yer almışdır. Sənaye klasterlərinin əsas xüsusiyyətlərinə onların yerləşdiyi coğrafi ərazinin lokallığı, bu ərazidə resurslardan və texnologiyalardan istifadənin klaster iştirakçılarının hamısı tərəfindən ümumi oxşarlığı və ya eyniliyi, istehsal olunan məhsulların nomenklaturasının və bununla bağlı yarımfabrikatların yaxınlığı, klaster daxilində firmalar arasında sıx qarşılıqlı əlaqələrin olması aiddirlər. Bu klasterə daxil olan firmalar arasında rəqabət və kooperasiya əlaqələrinin qarşılıqlı vəhdəti daha çox nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri kimi çıxış edir. Belə ki, səmərəli kooperasiya əlaqələri hesabına ayrı-ayrı firmaların uğurlu fəaliyyəti və nəhayət, ümumilikdə, sənaye klasterinin məhsuldar nəticələrlə işləməsi mümkün olur.

Sənaye klasterlərinin yaradılması üçün mühüm amillər kimi coğrafi baxımdan ərazinin əlverişli olması, təbii ehtiyatların bolluğu, elmi bazanın mövcudluğu, peşəkar kadrların və inkişaf etmiş infrastrukturun olması vacib sayılır. Bütün bunlarla bərabər, sənaye klasterlərinin davamlı və etibarlı, eyni zamanda məhsuldar işləməsi üçün dövlətin klaster siyasəti mükəmməl olmalı və işlək mexanizmlərlə təmin edilməlidir. Bu halda, ilk növbədə, dövlət tərəfindən məqsədli klaster strategiyası siyasəti işlənilib hazırlanmalıdır və bu siyasətin əsasında klasterlərə, onların tətbiqi modellərinə konkret yanaşmalar öz əksini tapmalı, məqsəd və vəzifələri, prioritet fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir. Bundan əlavə, klasterlərin yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı dövlət dəstəyi mexanizmləri mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanmalı və milli iqtisadiyyatın strateji iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə adekvat formalaşdırılmalıdır. Digər bir variant kimi – dövlətin klaster strategiyası siyasətinin formalaşmasında mərkəzi dövlət və regional dövlət qurumlarının yaradılması nəzərdə tutulan klasterin fəaliyyətində qismən iştirakı ilə baxıla bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda sənaye potensialının yüksəldilməsi, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası və innovasiyalandırılması, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi məqsədi ilə ardıcıl və davamlılıq prinsipləri əsasında dünya təcrübəsinə söykənmiş və milli iqtisadi inkişaf tendensiyləri nəzərə alınmış dövlət iqtisadi siyasəti həyata keçirilməkdədir. 2014-cü il ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “Sənaye ili” kimi elan edilmiş və həmin ildə ölkədə 230-dan çox müasir sənaye müəssisəsi yaradılmışdır. Sənaye parkları və yüksək texnologiyalar əsaslı texnoparklar şəbəkəsinin formalaşdırılması prosesləri intensivləşməkdədir, aqroparkların və sənaye məhəllələrinin yaradılmasına başlanılmışdır. Bütün bunlarla bərabər, ölkənin sənaye potensialının artırılmasını daha da gücləndirmək məqsədi ilə sənaye klasterlərinin tətbiqinin reallaşdırılması üçün kifayət qədər əlverişli şərait yaranmışdır. Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, sənaye klasterləri yaradılır, yaradılacaqdır. Böyük, nəhəng sənaye obyektləri tikiləcəkdir [10]. Bundan əlavə ölkə Preziden-

tinin 26 dekabr 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nda prioritet sənaye sahələri üzrə ərazi-istehsal klasterlərinin və sənaye klasterlərinin yaradılması, sənaye klasterlərinin təşviqi və inkişafı tədbirlərinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bu amillər bir daha onu göstərir ki, ölkəmizdə sənaye klasterlərinin əlverişli və səmərəli tətbiqinə real şərait yaranmışdır. Qeyd edək ki, ölkə regionlarında və sərhədyanı ərazilərində sənaye klasterlərinin inkişafını şərtləndirən amillər bu zonalarda sənaye müəssisəsi şəbəkəsinin olmaması və ya zəifliyi ilə izah olunur. Ümumilikdə, ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində sənaye klasterlərinin tətbiqini şərtləndirən amillər, prioritet istiqamətlər və perspektivlər diqqəti cəlb edir:

- sənaye klasterləri institutunun tətbiqi milli iqtisadiyyatın inkişafında yeni iqtisadi mexanizm kimi yüksək nəticələrin əldə edilməsində və bütövlükdə, ölkənin sənaye potensialının gücləndirilməsinə əlavə imkanlar yaradacaqdır;

- kompleks sənaye klasterlərinin tətbiqi vasitəsilə regionların, o cümlədən, zəif inkişaf etmiş sərhədyanı ərazilərin yerli təbii və əhali resursları nəzərə alınmaqla inkişaf etdirilməsi prioritetlərinin reallaşdırılması perspektivləri diqqət cəlb edir;

- sənaye klasterləri tərəfindən innovasiya əsaslı məhsulların istehsalı müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinə və iqtisadi regionlara yüksək texnologiyalarla yanaşı, idarəetmə təcrübəsi, yeni investorlar gətirir, əhalinin iqtisadi fəallığını artırır;

- sənaye klasterlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi hesabına ölkədə sosial-iqtisadi problemlərin həlli sürətləndirilir, regionlarda infrastruktur şəbəkəsinin inkişafına, məşğulluğun gücləndirilməsinə və yoxsulluğun azaldılmasında əlavə stimullar yaranır və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Porter, M.E. The Competitive Advantage of Nations. Free Press, New York, 1990.
2. Фримен Х. Инновационный бизнес. Москва, Наука, 2002.- с. 325.
3. Feser, E. Old and New Theories of Industry Clusters, in Steiner, M. (ed) Clusters and Regional pecialisation, Pion Limited, London, 1998.
4. Наджафов В.Н. Обзор зарубежного опыта внедрения кластеров // Вестник МГОУ, № 4. - с. 36-43 - <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/4056>.
5. Афанасьев М., Мясникова Л. Мировая конкуренция и кластеризация экономики // Вопросы экономики.- 2005.-№ 4.- с.75-86.
6. Егорова М.В. Особенности функционирования инновационного кластера в регионе. // «Российское предпринимательство», 2007.- №7.- с.19-24.
7. Архипкин О.В. Особенности кластерной политики приграничных регионов. // «Российское предпринимательство», 2007.-№5.- с.115-119.
8. Савин К.Н. Теоретические подходы идентификации кластера повышения качества процессов жизнеобеспечения. // «Российское предпринимательство», 2008. № 11.- с.143-146.
9. Грачева М.В. Инновационная деятельность в промышленности: теория и практика в странах рыночной экономики и инновационные опросы российских предприятий. Москва, ИМЭМО РАН, 2004.- с. 248.
10. Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunan konfransda İlham Əliyevin yekun nitqi-
<http://www.president.az/articles/14302/print>.

*Əliyev Ş.T. dos.
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ SƏNAYE KLAŞTERLƏRİNİN TƏTBİQİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Məqalədə müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində sənaye klasterlərinin tətbiqini şərtləndirən amillər tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə klaster və klasterləşmə ilə bağlı proseslərin yaranması, formalaşması, bu proseslərin subyektləri, sənaye klasterlərinin mahiyyəti, milli iqtisadiyyatların inkişafında onların əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Dünyaya ölkələrinin sənaye klasterlərindən səmərəli istifadə edə bilməsi prosesləri və bunlarla bağlı onların təcrübəsi təhlil olunmuşdur.

Məqalənin sonunda ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində sənaye klasterlərinin tətbiqi üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Алиев Ш.Т. доц.
Сумгаитский Государственный Университет*

P E 3 I O M E

ФАКТОРЫ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ ВНЕДРЕНИЕ ПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ В УСКОРЕНИЕ РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье исследованы факторы, обуславливающие внедрение промышленных кластеров в ускорение развитие национальной экономики в современных условиях. С этой целью анализированы процессы создания и формирования кластеров, субъекты этих процессов, сущность промышленных кластеров и их важность в развитии национальной экономики. Дан опыт мировых стран по рациональному использованию промышленных кластеров в качестве эффективного экономического механизма.

В конце статьи даны предложения и рекомендации по внедрению в стране промышленных кластеров в ускорение развитие национальной экономики.

*Aliyev Sh.T. assist. prof.
Sumgait State University*

S U M M A R Y

FACTORS THAT CONTRIBUTE TO THE INTRODUCTION OF INDUSTRIAL CLUSTERS TO ACCELERATE THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

The factors that contribute to the introduction of industrial clusters to accelerate the development of the national economy in modern conditions are investigated. The processes of creation and formation of clusters, the subjects of these processes, the essence of industrial clusters and their importance in the development of the national economy are analyzed with this purpose. The experience of the world countries on the rational use of industrial clusters as an effective economic mechanism is given too.

The article ends with suggestions and recommendations for the implementation of the country's industrial clusters to accelerate the development of the national economy.

*Акперова С.С. старший преподаватель
Азербайджанский Государственный Экономический Университет*

УДК - 658

ОЦЕНКА СИСТЕМЫ МАРКЕТИНГОВОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННО – СБЫТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Açar sözlər: marketing fəaliyyətinin idarə edilməsi, marketing, istehsal-satış fəaliyyəti, marketingin idarə edilməsinin təşkilati quruluşunun formaları.

Ключевые слова: управление маркетинговой деятельностью, маркетинг, производственно-сбытовая деятельность, типы организационных структур управления.

Key words: marketing menecment, marketing, production - sales activity, types of organizational structures of management.

В современных рыночных условиях, когда предложение господствует над спросом и компании вынуждены конкурировать, борясь за покупателя и за завоевание большей доли рынка, возникает необходимость в новых подходах и методах маркетингового управления производственно-сбытовой деятельности предприятия. Во главе угла современной системы маркетингового управления стоит анализ рынка, а производство ориентируется на результаты этого анализа. Современные экономические условия, характеризующиеся высокой динамичностью и неопределенностью, предъявляют к хозяйствующим субъектам все более жесткие требования. Таким образом, компании должны изучать желания и потребности своих потребителей уметь быстро реагировать на их запросы, т.е. стараться управлять ими. Это диктует необходимость клиентоориентированного подхода к маркетинговому управлению производственно-сбытовой деятельности предприятий на основе интеграции положений производственной, маркетинговой и логистической концепций.

Многим азербайджанским предприятиям, сегодня, необходимо лучше овладевать теорией маркетинга и его важнейшими методами и инструментами, так как широкий ассортимент выпускаемой ими продукции и невозможность снижения цен без ущерба для качества диктует необходимость поиска новых способов лучшего удовлетворения рыночных потребностей и переориентации производственно-сбытовой деятельности на потребности клиентов. Это предопределяет готовность предприятий к активизации маркетинговой деятельности, связанной с сегментированием рынков, разработкой адекватных стратегий позиционирования продукции, формированием брендинговой политики, использованием интегрированных маркетинговых коммуникаций. И это обеспечивается благодаря наличию маркетинговых служб в данных компаниях. Отделы маркетинга в производственном отделении должны координировать все аспекты производственно-сбытовой деятельности отделения по каждому продукту или группе закрепленных за ним продуктов. Функции отделов маркетинга тесно увязаны с функциями других подразделений производственного отделения: отделов внутрифирменного планирования, финансирования и цен, а также с центральной службой маркетинга, координирующей деятельность всех производственных отделений фирмы. Оценка системы маркетингового управления производственно-сбытовой деятельности предприятия основывается на его комплексном анализе. Целью маркетологов является стремление соединить в последовательную систему разработку и производство товаров, их продвижение на рынке и послепродажное обслуживание.

Применение отечественными предприятиями концепций управления производством Just-in-time Manufacturing (производство точно в срок), Total Quality Management (TQM), японской системы «канбан», Business Process Reengineering (реинжиниринг бизнес-процессов) позволят синхронизировать процессы производства и сбыта продукции, приспособить системы производства к непрерывным изменениям рыночного спроса, дадут возможность управления производственной и сбытовой деятельностью предприятия как единым и неразрывным процессом [1].

Маркетинг как концепция управления производственно-сбытовой деятельностью предприятия имеет ряд общих функций, присущих любому типу управления, а именно: целеполагание (планирование), организацию, координирование, учет и контроль, т.е. предполагает разработку маркетинговых стратегий и программ, формирование структур маркетинговых служб, координацию их деятельности с остальными подразделениями фирмы, контроль маркетинговой деятельности и оценку ее деятельности [4].

Проведем оценку системы маркетингового управления производственно – сбытовой деятельности отечественного предприятия Az-Granata. Az-Granata – это современное, оборудованное по последнему слову техники предприятие с производственной мощностью 12 тонн фруктовых соков и 3 тонн вина в час. Годовая производительная мощность завода равна 50000 тонн фруктовых соков или 65 миллионов условной упаковки. В лаборатории предприятия проводятся все необходимые исследования (химическое, микробиологическое, дегустация вкуса) для соответствия стандартам. Компания Az-Granata представляет потребителям 16 видов фруктовых соков под брендом Vital1000 и является экспортером натурального гранатового сока и концентрата в Австрию, Чехию, Германию, Польшу, Россию, США, ОАЭ, Венгрию и Казахстан [5].

Отдел маркетинга в производственном отделении компании Az-Granata координирует все аспекты производственно-сбытовой деятельности отделения по каждому продукту или группе закрепленных за ним продуктов. Он имеет в своем составе секторы: комплексного изучения рынка; разработки программ маркетинга; организации сбыта; рекламы; технического обслуживания.

Как известно, имеются несколько основных типов организационных структур управления [3]: линейная; функциональная; линейно-функциональная; матричная; дивизиональная; множественная. А для плодотворной работы предприятия и умения своевременно реагировать на постоянно изменяющиеся микро- и макро-факторы для каждого предприятия является актуальным вопрос выбора эффективной структуры управления, которая способна со временем видоизменяться и модернизироваться. Компания Az-Granata использует функциональную управленческую структуру управления. Функциональная структура управления может применяться как организациями с относительно ограниченной номенклатурой продукции, стабильным спросом, относительной низким уровнем конкуренции и неизменной технологией. Также функциональная структура управления используется предприятиями, занятыми массовым производством, как в случае компании Az-Granata. Данная структура управления маркетинга наиболее эффективна при стабильной конъюнктуре рынка. Компания Az-Granata использует данную структуру управления, в силу того что, она строит свои конкурентные преимущества на технологическом превосходстве в большей степени, чем на возможности раньше других удовлетворять потребности рынков. Применение этой системы управления является эффективным до тех пор, пока высшее руководство в состоянии осуществлять межфункциональную координацию и контроль над выполнением ключевых видов деятельности организации [2, с. 89]. При достижении определенного предела, в некоторых случаях следует пересмотреть существующую функциональную организационную структуру, оценить ее эффективность и при необходимости внести соответствующие изменения – например, преобразовать в линейно-функциональную.

Так же, в целях повышения сбытовой деятельности компанией AzGranata в конце марта 2015 года был проведен ребрендинг, принадлежащего ей бренда сока, Vital1000. Согласно новой концепции FruitTalk, яркая упаковка с говорящими фруктами сообщает покупателям о местности, где был выращен.

Следовательно, управленческие функции маркетинга предполагают комплексный подход к решению задач маркетинга, включая управление производством, сбытом, финансами, кадрами, коммуникационной системой; адаптируя технологии производства к современным требованиям рынка.

Следовательно, менеджмент регулируется законами развития рыночной системы хозяйствования и направлен на гибкое приспособление производственно-сбытовой деятельности фирмы к изменяющимся рыночным условиям.

Список использованной литературы

1. Белякова С.Б. Использование системного подхода в управлении производственно-сбытовой деятельностью промышленного предприятия // Саранск, 2004.
2. Брасс А.А. Основы менеджмента: Курс лекций. – Мн.: АупПРБ, 2004. – 222 с.
3. Гольдштейн Г.Я. Основы менеджмента: Учебное пособие, изд 2-е, дополненное и переработанное. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2003.
4. Дорошев В.И. «ВВЕДЕНИЕ В ТЕОРИЮ МАРКЕТИНГА». Для студентов высших учебных заведений. Москва, ИНФРА-М 2000
5. <http://azgranata.az/>.

*Əkbərova S.S. baş müəllim
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ ŞİRKƏTİN İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNİN MƏRKETİNG İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Bu məqalədə bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən şirkətin istehsal-satış marketing idarəetmə sisteminin konseptual əsasları öyrənilmişdir. Həmçinin, yerli olan Az-Granata şirkətinin ümum-firma marketing idarə etməsinin funksional növünün təşkilati strukturunun analizi yolu ilə bu şirkətin istehsal-satış fəaliyyətinin marketing idarəetmə sisteminin qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

*Акперова С.С. старший преподаватель
Азербайджанский Государственный Экономический Университет*

P E Z Y O M E

ОЦЕНКА СИСТЕМЫ МАРКЕТИНГОВОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННО – СБЫТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье были рассмотрены концептуальные основы маркетингового управления производственно - сбытовой деятельности предприятия, функционирующего в условиях рыночной экономики. Также была проведена оценка системы маркетингового управления производственно - сбытовой деятельности отечественного предприятия Az-Granata, проанализирован функциональный тип общеширменной организационной структуры маркетингового управления, применяемый на данном предприятии.

*Akberova S.S. head teacher
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

ASSESSMENT OF MARKETING MANAGEMENT OF PRODUCTION - SALES ACTIVITY OF THE COMPANY IN A MARKET ECONOMY

In this article conceptual basics of marketing management of production - sales activities of enterprises operating in conditions of market economy were reviewed. Also we carried out an analysis of marketing management of production - sales system activity of local company Az-Granata by careful study of functioning type of all-company's organizational structure of marketing management, used in this enterprise.

Rzayev V.R. dissertant

*Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi,
Əmək və Sosial Problemlər üzrə
Elmi Tədqiqat və Tədris Mərkəzi*

UOT - 331.36; 658.336

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ YERLƏŞƏN KARYERA MƏRKƏZLƏRİNİN DÜNYA PRAKTİKASI

Açar sözlər: ali məktəblər, karyera mərkəzləri, tələbələr, ali təhsilli mütəxəssislər, kadr mütəxəssisləri, peşəyönümü, Azərbaycan, Rusiya, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Türkiyə, Aleksandr fon Humbold adına Fond, Alman Akademik Mübadilə Xidməti (DAAD).

Ключевые слова: высшие учебные заведения, карьерные центра, студенты, специалисты высшего учебного заведения, кадровые специалисты, консультирование, Азербайджан, Россия, Великобритания, Германия, Франция, Турция, Фонд имени Александра Хумбола, (ДААД).

Key words: high schools, career centers, students, highly educated professionals, human resources professionals, career, Azerbaijan, Russia, Great Britain, Germany, France, Turkey, named after Alexander von Humboldt Foundation, the German Academic Exchange Service (DAAD).

Ali təhsilli gənclərin əmək fəaliyyətlərini, peşə və iş yeri axtarışı, seçimlərini izlədikdə məşğulluq mərkəzlərinin, karyera mərkəzlərinin fəaliyyətlərini nəzərdən qaçıрмаq olmur. Gənclər arasında işsizlik bütün dünya üçün xarakterik problemdir. Məsələn İspaniya, Yunanıstan, İtaliya, Türkiyə kimi ölkələrdə hər beş gəncdən biri işsizdir. Əmək bazarında özünə yer tapa bilməyən və ya bunu bacarmayan mütəxəssis özünə qapılaraq cəmiyyətdən uzaqlaşır. Bu psixoloji gərginliklərə və cəmiyyətə zərərverən cinayətkarlıq, narkomaniya, zorakılıq kimi mənfi halların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Hazırda insan resursu və intellektual potensialın zənginləşdirilməsi ehtiyacı respublikamızdakı elm və təhsil ocaqlarında əmək bazarındakı tələbə uyğun kadr hazırlığı məsələsini də aktuallaşdırıb. Əmək bazarının ehtiyacı olan insan resursunun təmin olunmasında isə karyera mərkəzlərinin fəaliyyəti danılmazdır. Çünki, ali təhsil müəssisəsi məzununun əmək bazarı haqqında kifayət qədər informasiyasının olmaması onun karyeraya ilkin addımlarını zəiflədir. Əmək bazarında baş verən dəyişikliklər, təbii olaraq kadrlardan tələb olunan keyfiyyət göstəricilərinə də təsirsiz ötürmüşür. Ona görə də ali təhsil müəssisələri əmək bazarının tələblərinə, doğru təkliflər vermək üçün onu yaxından öyrənməlidir. Eyni zamanda kadr hazırlığını da bu tələblər istiqamətində qurmalıdırlar. Dünya təcrübəsi göstərir ki, əmək bazarının yaxından araşdırılması və məzunun işlə təminatını həyata keçirilməsi üçün yeni bir struktur bölməsinə ehtiyac vardı.

Avropa ölkələrində, Rusiyada, ABŞ və dünyanın bir çox böyük dövlətlərinin universitetlərində də təhsilin səmərəliliyi onun məzunlarına olan tələbatın çoxluğu və peşə karyerası ilə müəyyənləşir. Əmək bazarındakı insan resursu ehtiyacını yüksək səviyyədə təmin edən Universitetlərin reytingi daima yüksək olmuşdur. Bu kriteriyaları mütəxəssis hazırlanmasında, ali məktəbin düzgün seçimində, onun sənaye sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin səviyyəsində aparıcı amil hesab etmək olar.

Karyera mərkəzləri haqqında dünya təcrübəsi. Karyera mərkəzinə aid dünya Universitetlərinin bir neçəsindən nümunələr göstərmək olar. Məsələn Rusiyanın Miçurinsk Dövlət Aqrar Universiteti 24 ixtisas və 7 istiqamətdə ikisəviyyəli hazırlıq sistemi, o cümlədən ali məktəbi bitirdikdən sonra 21 ixtisas üzrə mütəxəssislər hazırlayır. Burada eyni zamanda əla və peşə təhsilində almaq olar. Universitetdə işə düzəltməyə kömək üzrə sistem də mövcuddur ki, onun vasitəsilə kafedra və fakültələrin öz məzunları və işəgötürənlərlə münasibətlərini aydınlaşdırmaq olar. 2009-cu ildən etibarən İxtisasartırma və kadrların yenidən hazırlanması İnstitutunun nəzdində işə düzəltmə üzrə şöbə yaranmışdır. 2011-ci ildə isə o, tam müstəqil şəkildə Əmək bazarının proqnozlaşdırılması və işə düzəltməyə kömək mərkəzi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Həmin mərkəz Miçurinsk Dövlət Aqrar Universitetinin tələbələrinə və məzunlarına işlə təmin olunmalarına köməklik edir. Mərkəz əmək bazarının və təhsil xidmətlərinin marketinq tədqiqatlarını aparır; təhsil müddətində tələbələrə müvəqqəti olaraq işə düzəlmələrinə yardım edir; məzunların əmək bazarına adaptasiyası məqsədilə psixoloji hazırlıqlarını, o cümlədən gənc məzunların yenidən ixtisas dəyişiminə kömək məqsədilə peşə hazırlığını həyata keçirir; işəgötürənlər və aparıcı mütəxəssislərlə görüşlər, kompaniyaların prezentasiyaları, karyera günləri, seminarlar, əmək yarmarkaları keçirilir. [8, s.61]

Moskva Dövlət Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunun nəzdində 2005-ci ildən etibarən Karyera Mərkəzi yaradılmışdır. Bu Mərkəz beynəlxalq profil üzrə hazırlanan mütəxəssislərə və məzunlara həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq əmək bazarında işə düzəlmələrinə kompleks şəkildə kömək edilməsinə yönəldilmişdir. O, aşağıdakı istiqamətlərdə işini həyata keçirir:

1. Tələbə və məzunların işə düzəlmələri məqsədilə əmək bazarının vəziyyəti və burada olan tendensiyalar haqqında məlumatlandırılması.

2. Əhalinin əmək və məşğulluq orqanları ilə vakansiyalar haqqında məlumat və rezyumelərin mübadiləsi.

3. Maliyyə, sənaye, xidmət və sosial sahələrdə işləyən təşkilatlarla kadrların hazırlanması və təcrübənin keçirilməsinə dair müqavilələrin bağlanması [7, s.48].

Karyera Mərkəzinin müraciət etdiyi və birlikdə çalışdığı işəgötürənlər və kompaniyalar arasında Rusiyanın nazirlik və idarələri, o cümlədən məşhur ölkə və beynəlxalq kompaniyalar vardır.

Avropanın ən tanınmış ali məktəb müəssisələrindən bir sayılan Liverpool Universiteti də öz tələbə və məzunlarının işlə təmin olunmasına, əmək bazarında bilik və bacarığına layiq iş tapmalarına maraqlıdır. Liverpool Universiteti Böyük Britaniyanın ən qədim təhsil ocaqlarından biridir. Bu universitetin Karyera və məşğulluq xidməti tələbələrinin əmək bazarında üstünlük qazana bilmələri üçün ekspert məsləhətləri və məlumatlar verir. Onun məzunlarına işəgötürənlər tərəfindən daima tələb vardır. Böyük Britaniyanın aparıcı kompaniyaları işə tələbələr sırasından seçim etmək üçün məhz bu ali məktəbə üz tuturlar. 2013-cü ildə universitet Karyera Mərkəzindən istifadəyə görə ölkədə ikinci yeri tutmuşdur.

Karyera Mərkəzi istiqamətlərdə işini davam etdirir:

1. Ümumi karyera saytı və Böyük Britaniyada karyera qurmaq məqsədilə ən böyük yaşayış rayonunda iş yerlərini göstərən xəritə hazırlanaraq tələbə və məzunların ixtiyarına verilməsi.

2. Əcnəbi tələbələrin karyera qurması üzrə məsləhətlər.

3. Tələbələrə yerli, regional və dövlət tərəfindən işəgötürənlərlə münasibətlər qurmağa imkan verən unikal təcrübə proqramı.

4. Ölkədaxilində, hətta xaricdə həm tam iş günü, həm də yarım iş günü müddəti üçün nəzərdə tutulan vakansiyaların geniş seçimi.

5. Liverpul universitetinin məzunlarına maraq göstərən şirkətləri tapmaq imkanı.

6. Karyeranın qurulması məsələləri üzrə professional məsləhətçilərə dəstək vermək [9].

Britaniya Dizayn Məktəbinin Karyera Mərkəzi mühüm quruluş vahididir. Onun yaradılmasında məqsəd məzunlarının yüksək maaşlı və perspektivli işlə təmin edilməsidir. Bu yüksək səviyyəli mütəxəssislərə maraqları olan kompaniyalarla əməkdaşlıq nəticəsində mümkün olmuşdur. Tələbələr təhsil aldıkları müddət ərzində real vəzifələrin yerinə yetirərkən təcrübə əldə edir və mütəxəssislərlə əlaqələr qururlar. Tez-tez xarici və ölkə dizaynerləri ilə görüşlər keçirilir, mühazirələr təşkil olunur.

Daha təkmilləşmiş və inkişaf etmiş peşəyönümü sistemi Fransada mövcuddur. Bu sistem ali və orta təhsil sistemini əhatə edir. Fransa Universiteti karyera mərkəz buna nümunə göstərmək mümkündür. Gənc mütəxəssis təhsil haqqında qanunlar məcəlləsinə uyğun olaraq müəyyən peşəni seçərkən təhsil prosesinin quruluşu, məşğulluq perspektivləri, təhsilin profilinin dəyişdirilməsi imkanları haqqında məlumatlandırılır. Tələbələrə kömək məqsədilə dövlət və özəl ali məktəblərdə Karyera mərkəzləri, hər departamentdə isə tədris və peşəyönümü mərkəzləri yaradılır. [10]

Almaniyada Aleksandr fon Humbold adına Fond, karyeranın inkişafı idarəsi ilə birlikdə Universitetlərin tələbə və məzunlarına, o cümlədən Braziliya, ABŞ, Rusiya, Çindən olan potensial kadrlara ölkədə öz layihələrini həyata keçirməyə imkan verir. Fond Almaniya federal hökuməti tərəfindən təsis edilmişdir və Almaniya Xarici İşlər nazirliyi, Təhsil və Tədqiqatlar Nazirliyi, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf, habelə digər milli və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyələşdirilir.

Hər il Fond müsabiqə ilə təbiət elmləri (riyaziyyat da daxildir) və humanitar sahə üzrə 700 tədqiqat mövzusu təsdiq edir. Bu təqaüdlərə Humboldt professorları və Sofya Kovalevs-kaya adına mükafat kimi tanınmış mükafatlar daxildir. Almaniyada Humboldt Fondu mükafatları çox nüfuzlu hesab edilir, bu siyahıya 130 ölkədən 26 000 laureat, o cümlədən 50 Nobel mükafatçısı daxildir.

Alman Akademik Mübadilə Xidməti (DAAD) təxminən 300 alman universitetinin birliyi olan qeyri-dövlət təşkilatıdır. O, həmin universitetləri xarici ölkələrdə təmsil edir. DAAD-ın əsas məqsədi Almaniya ilə tərəfdaş ölkələr arasında akademik münasibətlərin inkişafı, xüsusən elmin inkişafına yardım, alman təhsil sisteminin, ümumiyyətlə, akademik təcrübənin ölkə hədudlarından kənarda yayılmasıdır.

Bu gün DAAD dünyanın, demək olar ki, əksər ölkələrində təmsil olunur. Təşkilatın təqribən 200 milyon ABŞ dolları həcmində illik büdcəsi vardır ki, bu da Almaniyanın vergi gəlirləri, müəyyən miqdarda isə Avropa Birliyindən gələn mənbədən formalaşır. Bu büdcə Almaniya ilə dünyanın digər ölkələri arasında mübadilə və kooperasiya proqramlarına sərf olunur. Təşkilat hər il 60 minə yaxın təqaüd ayırır ki, bununla da almanların xaricdə, əcnəbilərin isə Almaniyada təhsil almalarına və tədqiqat aparmalarına geniş imkanlar açılır. DAAD bir çox milli və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq şəraitində Almaniya və xarici ölkələrdə islahat layihələrini dəstəkləyir. Bu qurum Almaniyada müxtəlif təsisatlar, birliklər, firma və xarici ölkə nümayəndəlikləri ilə əməkdaşlıq edən ən böyük təşkilatdır. DAAD-ın üç əsas fəaliyyət sahəsi vardır: 1. İnformasiya; 2. Yardım; 2. Maliyyələşdirmə. Bu fəaliyyətləri ilə təşkilat Universitetlərdəki Karyera Mərkəzləri ilə sıx əməkdaşlıq edərək, məzunların əmək bazarına hazırlığında Almaniyada yerləşən Universitetlərdə təhsilin inkişafına köməklik göstərir.

Bolqarıstanda yerləşən, texniki sahə üzrə ixtisaslaşan ali təhsil ocaqlarından biri olan Qabrovo Texniki Universitetində də eyni zamanda elmi araşdırmalar və texnologiyalar, infor-

masiya sistemləri və texnologiyalar, əlavə ixtisaslaşdırma, peşəkar təhsil, beynəlxalq və milli proqramlar və layihələr, elektron təhsil və karyera mərkəzləri yaradılıb. Bu mərkəzlər əlavə təhsil və peşəkar ixtisaslaşma, partnyor universitetlərdə təhsil və təcrübə kimi faydalı imkanlar təklif edir. [11]

Çexiyada ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrinin tələbələri və məzunları arasında məşğulluq probleminin həlli sahəsində bir sıra kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Buraya dövlət müəssisələrinə və fərdi işə qötürənlərə güzəştlərin verilməsi, sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyən gənclərə maddi yardımın verilməsi, gənc məzunlara iş yerləri açanlar üçün vergilərin azaldılması və s. tədbirlər daxildir.

Polşada gənc məzunlar işə düzəldiyi andan bir ilə qədər müddətdə bir sıra vergilərdən azad olunurlar. Bunları İş Fondu üçün nəzərdə tutulan dotasiyalar daxilində dövlət ödəyir. Eyni zamanda öz bizneslərini açmış məzunlar da ilk bir il ərzində müəyyən vergiləri ödəmirlər. Ucuz kreditlər, kredit zamanətləri və faiz tutulmaları üzrə əlavələrin edilməsi proqramını İş və Sosial Siyasət Nazirliyi, o cümlədən Xalq təsərrüfatı Bankı tərəfindən həyata keçirilir.

Karyera mərkəzləri təcrübəsi qonşu Türkiyədə də geniş yayılmışdır. Burada yerləşən bir çox özəl və dövlət ali təhsil müəssisələrində məzunların əmək bazarına hazırlanması istiqamətində karyera mərkəzi qurulmuşdur. Məsələn Türkiyənin ən nüfuzlu ali təhsil ocaqlarından olan Sabancı Universitetində məzun ofisi adlı struktur bölməsi vardır. Bu bölmənin əsas fəaliyyəti buradan məzun olan gəncləri əmək bazarı ilə yaxından tanış etmək və iş dünyası ilə universitet arasında sıx əlaqələr quraraq məzunların işlə təminatına yaxından köməklik göstərməkdir. Bir başqa nümunə isə Boğaziçi Universitetindən göstərmək olar. Burada fəaliyyət göstərən Karyera Mərkəzi mütəmadi olaraq əmək bazarında baş verən dəyişiklikləri izləyərək məzunların karyera planlanmasını bu istiqamətdə formalaşdırırlar. Əgər bu gün əmək bazarındakı işverənin tələbi dəyişirsə bu universitetin məzunları karyera mərkəzi tərəfindən, lazım olan istiqamətdə inkişaf etdirilir. [12]

Türkiyənin ən böyük və məzunlarının əksəriyyətinin yerli və xarici şirkətlərdə işləyən Fatih Universitetində Karyera Mərkəzi 1996-cı ildən etibarən fəaliyyət göstərir. Burada məzun olacaq tələbələrin fərdi karyera planları qurulur. Daha sonra bu plan əsasında məzunun gələcək karyera strategiyası müəyyən olunur. Buna görə də, universitetin məzunları birinci ildən etibarən ixtisası üzrə işlə təmin olunurlar. [13]

Hazırda, karyera mərkəzlərinin müasir təcrübəsinin təhlili ali təhsilli gənc mütəxəssislərin adaptasiya edilməsinin idarə olunması üzrə həyata keçirilən bir sıra tədbirləri müəyyənləşdirdi. Məhz bu mərkəzlərinin köməyiylə kadr texnologiyasının həyata keçirilməsi ilə yanaşı gənc mütəxəssisin ilk iş yerinə uyğunlaşması yaxşılaşır, təşkilatdaxili standartların, təşkilati mədəniyyət elementlərinin ardıcılığı təmin olunur, onun peşə bacarığı yaxşılaşır, əmək məhsuldarlığı yüksəlir, peşə borclarının yerinə yetirilməsi üzrə məsuliyyəti yaranır. Yuxarıda qeyd olunan təcrübədən Azərbaycanda yerləşən ali təhsil müəssisələri də istifadə etməlidir. Bu gün ölkəmizdə əmək bazarında kifayət qədər iş yeri olmağına baxmayaraq, ali təhsilli məzunların işlə təminatı işində problemlər nəzərə çarpacaq qədərdir. Bu ilk növbədə əmək bazarının tələblərinin yaxından öyrənilməsi ilə bağlı olsa da, kadrların iş dünyası ilə bir başa təmaslarının olmaması ilə də bağlıdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əgər dünya təcrübəsini istifadə edərək Universitetlər və digər ali təhsil ocaqları karyera mərkəzləri strukturunu qurmaları zəruri hal almışdır. Bu struktur bölməsi həm məzunun işlə təminatına kömək edəcək, həm də əmək bazarındakı tələbə, daha real təkliflərin verilməsində ali təhsil müəssisəsinə köməklik göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İ.Abbasov, R.Sadiqov Menecment: Dərs vəsaiti. Bakı, Biznes Universiteti, 2013, 205 s.
2. Avropa ali təhsilinə integrasiya: problemlər, perspektivlər”: Tətbiqi Tədqiqatlar Fondu və Azərbaycan Turizm İnstitutunun birgə keçirdikləri elmi praktik konfransın materialları.- Bakı, Fəxrım-film studiyası, 2011-181 s.
3. M.Əliyev, H.Həmidov İnsan resurslarının idarə edilməsi: Dərs vəsaiti. Bakı, Nurlan, 2002, 206 s.
4. M.Mərdanov Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış // Azərbaycan müəllimi. 12 mart. 2010. s. 3.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Elmin İnkişafı Fondu. (www.sdf.gov.az).
6. А.Аресеев “Демистификация” новой экономики и проблема безработицы в США 1. и Евросоюзе в условиях глобального кризиса // Социология: теория, методы и маркетинг, 2010. № 2. с. 28-48.
7. Морозов В.М., А.А.Куницкий, С.А.Овсянников. Обновленная концепция работы Центра Карьеры МГИМО //Актуальные проблемы трудоустройства и адаптации выпускников высших учебных заведений: сборник статей Всероссийской научно-практической конференции. Тюмень: Издательство Тюменского Государственного Университета, 2013. 244 с.
8. Симбирских Е.С., Федоряк Н.И., Брянских И.В. Организация мониторинга трудоустройства выпускников в Мичуринском Государственном Аграрном Университете //Актуальные проблемы трудоустройства и адаптации выпускников высших учебных заведений: сборник статей Всероссийской научно-практической конференции. Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2013, 61-65 с.
9. <http://www.liv.ac.uk>.
10. <http://www.topuniversities.com/where-to-study/europe/france/guide>.
11. <http://www.tugab.bg/english>.
12. <http://www.kariyerpenceresi.com>.
13. <http://www.fumed.fatih.edu.tr>.

Rzayev V.R. dissertant

Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi,

Əmək və Sosial Problemlər üzrə

Elmi Tədqiqat və Tədris Mərkəzi

X Ü L A S Ə

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ YERLƏŞƏN KARYERA MƏRKƏZLƏRİNİN DÜNYA PRAKTİKASI

Hazırda ölkəmizdəki, intellektual potensialın zənginləşdirilməsi ehtiyacı ali təhsil müəssisələrində karyera mərkəzlərinin qurulması işini aktuallaşdırıb. Karyera mərkəzləri məzunun iş təminatına kömək etməklə yanaşı, əmək bazarının tələblərini də yaxından öyrənir və ona uyğun kadr hazırlığı işində ali təhsil müəssisəsinə kömək edir. Artıq bu sahədə dünyanın ən nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində qabaqcıl təcrübə mövcuddur. Onların təcrübəsi sübut edir ki, karyera mərkəzləri məzunların işlə təminatına bir başa kömək etməklə, həm ali təhsil müəssisəsinin nüfuzunu qaldırır, həm də ölkənin inkişafını sürətləndirir və ona yeni ixtisaslı kadrlar verir. Məqalədə bir neçə dünya təcrübəsindən nümunələr araşdırılmış, onların Azərbaycanda tətbiqinə dair tövsiyələr verilmişdir.

*Рзаев В.Р. диссертант
Министерство Труда и Социальной Защиты Населения
Научно-Исследовательского и образовательного
Центра по Труд и Социальным Проблемом*

Р Е З Ю М Е

МИРОВАЯ ПРАКТИКА РАЗМЕЩЕНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАРЬЕРНЫХ ЦЕНТРОВ

В данное время, в нашей стране нуждающихся в высших учебных заведениях, активизируется развитие потенциального интеллектуального карьерного центра. Карьерный центр, помогает выпускникам не только в обеспечении работы, но и изучает требования трудового рынка, и помогает высшим учебным заведениям в подготовке кадров. Уже на данное время, в этой деятельности в мировом масштабе самые влиятельные высшие учебные заведения имеют огромную практику. Их практика подтверждает, что карьерный центр не только помогает выпускникам в обеспечении работы но и повышает авторитет высшего учебного заведения, а также наряду с этим ускоряет тем развития страны и выпускает новых кадровых специалистов.

В статье были изучены несколько экземпляров мировых практик, а также рекомендации их применений в Азербайджане.

*Rzayev V.R. cand. for a degree
The Ministry of Labor and Social Protection of Population
Scientific Research and Training Center on Labor and Social Problems*

S U M M A R Y

WORLD EXPERIENCE OF CAREER CENTERS IN HIGHER EDUCATIONAL INSITUTIONS

Today, our country's needs of enrichment of potential intellectual actualized the establishment of work of career centers in higher education institutions. In addition, career centers provide graduates to find job learning about the demands of the labor market and helps to higher education institutions training of personnel. Now, in this field the best practice is available in the world's most prestigious higher education institutions. Their experience proves that career centers helping the provision of employment of graduates, both it raises the prestige of higher education institution, but also accelerates the development of the country and provides him a new qualified personnel. In the article examined a few examples of world experience, recommendations are given on implementation of them.

*Hüseynli F.F. doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 339.72.053:336.22 (479.24)

TƏDİYYƏ BALANSININ QEYDİYYAT XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: tədiyyə balansı, bazar qiyməti, statistik fərqlər hesabı, rezerv ehtiyatlar.

Ключевые слова: платежный баланс, рыночная цена, счет статистических различий, резервные остатки.

Key words: balance of payments, the market price, account no statistically differences, reserve balances.

Məqalədə tədiyyə balansının tərtib edilməsi qaydaları, əməliyyatların qeydiyyat xüsusiyyətləri, təsnifləşdirilməsi, qruplaşdırılması məsələləri geniş şəkildə araşdırılmış, tədiyyə balansı hesablarının düzülüşünün əsas prinsiplərinə ayrı-ayrılıqda toxunulmuşdur. Tədiyyə balansının qeydiyyat məsələlərini ön plana çəkməklə Beynəlxalq Valyuta Fondu və müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda istifadə olunan təcrübə təhlil edilmiş, qeydiyyat və təsnifləşdirmə ilə bağlı əsas xüsusiyyətlər göstərilmişdir.

1. Milli iqtisadiyyatın xarici bazarlarla olan iqtisadi əlaqələri, xarici ticarət balansı kimi qeyd olunan bir terminlə birgə anılmaqdadır. Xarici ticarət balansı bir ölkənin valyuta mədaxil-məxaric fəaliyyətlərini illik formada göstərməkdədir.

Bir ölkənin tədiyyə balansı, müəyyən bir zaman çərçivəsində bu ölkədəki rezident şəxslərlə digər ölkələrdəki rezidentlər arasında meydana gələn iqtisadi əməliyyatların nəticəsini göstərməkdədir.

Tədiyyə balansı bir iqtisadiyyatda rezident şəxslərin digər iqtisadiyyatlardakı rezidentlər ilə müəyyən bir zaman çərçivəsində etdikləri iqtisadi əməliyyatların sistemli qeydiyyatını əldə etmək üzrə hazırlanan statistik hesabatdır.

Yuxarıda tədiyyə balansına fərqli anlayışlar verilmişdir. Bundan yola çıxaraq tədiyyə balansını, bir il və ya müəyyən müddət çərçivəsində bir ölkə daxilində yerləşən bütün iqtisadi subyektlər ilə digər ölkələrdə olan iqtisadi subyektlər arasında meydana gələn iqtisadi, maliyyə və ya bir öhdəlik doğurmayan əməliyyatların, müəyyən valyuta ilə qeydiyyatla alınaraq göstərildiyi və ölkə daxilindəki iqtisadi vəziyyət haqqında məlumat verən və ehtimalların tapılmasına kömək edən bir cədvəl olaraq göstərə bilərik.

Tədiyyə balansının xüsusiyyətləri.

Tədiyyə balansının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. “Rezident olma”, “alacaqlı və borclu əməliyyat”, “beynəlxalq əlaqələrin ikili prinsipi” kimi xüsusiyyətləri haqqında açıqlamalar ediləcəkdir. Beləliklə tədiyyə balansı və bununla əlaqədar anlayışların qavranılması təmin ediləcəkdir.

Yuxarıdakı tədiyyə balansı açıqlamalarında əksəriyyətində tədiyyə balansının müəyyən bir vaxt üçün hazırlandığından bəhs edilməkdədir. Bu müddət ümumilikdə bir il olmaqla birlikdə, bəzi ölkələr tədiyyə balanslarını müəyyən edilmiş müddətdə cəmiyyətlə paylaşmaqdadır.

Bir çox ölkələr tədiyyə balanslarını illik olaraq tərtib edirlər. Hər bir ölkənin tədiyyə balansının illik olaraq hazırlanmasının bir faydası vardır. Beləliklə eyni müddət aralığı əsas götürülərək hazırlandığı üçün bir ölkənin öz tədiyyə balansı ilə digər ölkələrin tədiyyə balanslarının daha asan bir şəkildə qarşılaşdırma şansı əldə edilməkdədir.

İqtisadi əməliyyat və rezident olma.

Rezident dedikdə ev təsərrüfatı və ya hüquqi şəxs olaraq ölkə daxilində 1 ildən çox ol-

maq şərti ilə iqtisadi maraqlarının mərkəzi yeri olması nəzərdə tutulur. Fiziki şəxs isə ölkənin iqtisadi ərazisində bir ildən artıq və həyat mənafehlərinin mərkəzi olmaqla rezident hesab olunur. Turistlər, mövsümi işçilər, sərhədyanı işçilər, beynəlxalq təşkilatların işçiləri, xarici səfirliklərin personalı, gəmi komandası və təyyarənin ekipaj üzvləri gəldikləri ölkənin rezidenti hesab olunur.

Aktivdə olan artma və azalmalar bütün hallarda passivdə dəyişməyə gətirib çıxarmır. Aktiv bir hesabın artımı digər aktivin azalmasını şərtləndirə bilər. Məsələn ABŞ firması məhsulu 100 000 dollar dəyərində kreditlə alman firmasına verməklə əməliyyat təşkil edilir. Nə vaxt ki, ABŞ firması krediti dollarla verirsə Almaniya tədiyə balansında ticarət kreditləri ixtisar edilir, lakin valyuta ehtiyatlarında artım olur. Almaniya tədiyə balansında bu əməliyyat aşağıdakı şəkildə olacaqdır.

Cədvəl 1.**Aktiv hesabda qeydiyyat**

	Kredit	Debet
Aktiv (ticarət krediti)	100	
Aktiv (xarici valyuta)		100

Analoji şəkildə bir passiv əməliyyat eyni zamanda passiv hesabın kredit və debetində qeyd ediləcəkdir. ABŞ firması öhdəlik götürərək Almaniya bankından kredit əldə edir. Tədiyə balansında qeydiyyat aşağıdakı formada olacaqdır.

Cədvəl 2.**Passiv hesabda qeydiyyat**

	Kredit	Debet
Passiv (bank depoziti)	100	
Passiv (ticarət krediti)		100

Bir ölkədə daimi məskunlaşmaq məqsədi ilə yaşayan vətəndaşlıq və ya pasport statusu o ölkəyə bağlı olaraq yaşayanlar, o ölkədə məskunlaşdırılmış sayılmaqdadır. Bu şəxslər yaşadıkları yerdə keçərlı olan valyutanı istifadə etməkdədirlər.

Tədiyə balans, qeydiyyat xüsusiyyətləri

Tədiyə balansını düzgün şəkildə anlamaq və analiz etmək üçün hər şeydən əvvəl tədiyə balansı hesablarının düzülüşünün əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tədiyə balansında əməliyyatlar ikili qeydiyyat prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bütün əməliyyatlar iki hissəyə qeyd edilir. Bu qeydlərin biri kredit əməliyyatı kimi + işarə ilə, digər isə - işarəsi ilə debet əməliyyatı kimi qeyd edilir. Yəni tədiyə balansına mühasibatlığın əsas qaydalarına görə ikili qeydiyyat sisteminə görə qeyd edilərək, aktiv və passivin cəmi bir-birinə bərabər olacaqdır. [2, s.127]

Tədiyə balansında debetə qeyd edilən bütün əməliyyatlar əks işari ilə kreditə qeyd ediləməlidir. Götürək ki, Rusiya ABŞ hökumətindən səhm alır və ABŞ bank hesabına 100 milyon dollar idxal üçün ödəniş edir. Bu halda Rusiya öz hesabında aktiv əldə etməklə bərabər eyni zamanda passivə ABŞ qarşısında götürdüyü öhdəliyi qeyd edirik. Rusiya tədiyyə balansında qeydiyyat aşağıdakı formada verilməlidir. [2, s.128]

Cədvəl 3.

	Kredit	Debet
Aktiv		100
Passiv	100	

Hesab vahidi, tədiyə balansı hazırlanan zaman valyuta növü seçilməli və daxili əməliyyatlarda da o istifadə edilməlidir. Bu zaman milli valyutanın dollar və yaxud da digər valyuta qarşısında məzənnəsi müəyyən edilərək tədiyə balansına qeydiyyatı aparılır. əgər ölkə bir neçə valyuta ilə əməliyyat edərsə bu zaman hər biri üzrə əməliyyatlar ayrılıqda hesablanır və hər bir halda bir valyutada tədiyə balansında əks etdirilir. [2, s.129]

Tədiyə balansında 2 əsas hesab cari əməliyyatlar və kapital hesabı olduğu görülməkdədir. Qısa cari hesab real mənbələrlə (mal, xidmət, gəlir) əlaqəli əməliyyatları və cari transfertləri (qarşılıqsız transfertlər), kapital hərəkətləri də real qaynaq axınlarının maliyyələşdirməsini (ümumi şəkildə investisiya transferi ya da maliyyə əməliyyatları ilə əlaqədar əməliyyatlar) göstərir.

Cari əməliyyatlar hesabı bir ölkə iqtisadiyyatının ümumi gedişatı haqqında dəyərləndirmələr edilməsinə, nəticə çıxarılmasına və proqnozlar verilməsinə xidmət etdiyini deyə bilərik.

Xarici ticarət statistikasında ixracat FOB (free on board) qiymətləri ilə göstərilməkdədir. İxrac ediləcək olan mal, istehsal edildiyi yerdən xarici ölkəyə yollanacağı çatdırılma vəsi-təsinə qədər gətirilir və orada təslim edilir. İxrac malının vahidinin qiyməti, nəqliyyat vəsi-təsinə qədər edilən çatdırılma xərclərini də əhatə etməkdə lakin bu qiymətin formalaşmasında sığorta xərclərinə daxil edilməməkdədir.

Ömtəələrə adi idxal-ixrac əməliyyatı tədiyə balansına aşağıdakı cədvəldə kiumi qeyd edilir [2, s.133].

Cədvəl 4.

	İxracatçı ölkəsi	İdxalatçı ölkəsi
Ömtəə	Kredit	Debet
Maliyyə hesabı	Debet	Kredit

Misal olaraq Azərbaycan 100 000 dollar dəyərində Rusiyaya mal ixrac edir. Azərbaycan tədiyə balansında qeydiyyat aşağıdakı formada ediləcəkdir.

Cədvəl 5.

	İxracatçı ölkəsi	İdxalatçı ölkəsi
	Kredit	Debet
Ömtəə	100	
Maliyyə hesabı		100

Rusiya tədiyə balansında qeydiyyat isə aşağıdakı formada olacaqdır

Cədvəl 6.

	İxracatçı ölkəsi	İdxalatçı ölkəsi
	Kredit	Debet
Ömtəə		100
Maliyyə hesabı	100	

Beynəlxalq xidmətlər və gəlirlər.

Cari əməliyyatlar hesabının digər bir alt hesabı xidmət idxal və ixracıdır. Xidmətlər hesabı gözlə görülməyən bir məna daşımaqdadır. Xarici investisiyaların gəlir və xərcləri, dividend və faiz ödəmələri günəmuzdlu görünməz alt hesabların böyük bir qismini təşkil etməkdədir.

Xidmətlərlə adi idxal-ixrac əməliyyatı tədiyə balansına aşağıdakı sxem əsasında qeyd edilir.

Misal olaraq götürək ki, yükdaşımanın dəyəri CİF qiymətləri ilə 100 000 dollar, hansı ki fraxt və sığorta 10 % yəni 10 000 dollar təşkil edir. Bu çatdırılma və sığorta xidmətini qeyri-rezident təşkil edir. Tədiyə balansında qeydiyyat aşağıdakı formada olacaqdır.

Cədvəl 7.

	Kredit	Debet
Əmtəə		90
Fraxt və sığorta		10
Maliyyə hesabı	100	

Əgər çatdırılma və sığorta xidməti rezident tərəfindən həyata keçirilərsə tədiyə balansında qeydiyyat bu şəkildə olacaqdır.

Cədvəl 8.

	Kredit	Debet
Əmtəə		90
Fraxt və sığorta	10	
Maliyyə hesabı	80	

Misal olaraq baxaq ki, Azərbaycan rezidenti Türkiyə altı aylıq istehsalat təcrübəsinə gəlir və bu müddət ərzində 10 000 dollar əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsinə xərcləyir, bunun da 5000 dollarına maşın alır hansı ki, Azərbaycana qayıtdıqda özü ilə gətirir. Bu müddət ərzində qohumlara təqdim edilməsi nəzərdə tutulan 1000 dollar dəyərində hədiyyələr alır. Türkiyədə qaldığı müddət ərzində kirayə haqqı olaraq 6000 dollar türkiyə rezidentinə ödəyir.

Cədvəl 9.

	Kredit	Debet
Əmtəə		1
Səyahət	16	
Cari köçürmələr		
Dövlət idarəetmə sektoru		6
Digər ödənişlər	1	
Maliyyə hesabı		10
	17	17

Avtomobil alışı və otele görə ödənilən ödəniş səyahət bölməsinin kredit bölməsində, cari köçürmələrin debetində qeyd edilir. Hədiyyə alışı adi idxal kimi debetə, eyni zamanda kredit hesabı kimi isə cari transferlərə köçürülür.

Misal olaraq Türkiyəli işçi 3 ay müddətində Azərbaycanda yerləşən müəssisədə işləmişdir. Bu müddət ərzində işçi 500 əldə etmişdir və bu pullar banka depozit hesaba köçürülmüşdür. Bank depozitindən gəliri isə 50 təşkil etmişdir. Ev haqqı olaraq aylıq 200 xərcləmişdir. Türkiyəli işçinin digər xərcləri isə aşağıdakı kimidir. Qidalanma-110, paltar-100, əmlak vergisi-40, gəlir vergisi-50 təşkil etmişdir. Türkiyə tədiyyə alanında əməliyyatlar aşağıdakı kimi olacaqdır.

Cədvəl 10.

	Kredit	Debet
Səfər		210
Gəlir		
Əmək ödənişi	500	
İnvestisiyadan gəlir		
Digər investisiyalar	50	
Cari köçürmələr		
Dövlət idarəetmə sektoru		50
Maliyyə hesabı		290

Qarşılıqsız transferlər.

Cari əməliyyatlar hesabının tərkibinə daxil olan bu hesab, ölkənin mal-xidmət-maddi varlıq qarşılığı olmadan, digər ölkələrə etdiyi və ya tam əksinə digər ölkələrin qarşılıqsız şəklində bu ölkəyə etdikləri ödəmələri nəzərdə tutmaqdadır. Qarşılıqsız transferlərin pozitiv olması ölkələrdən edilən transferlərin, ölkədən edilən transferlərdən daha böyük olduğunu bizlərə göstərməkdədir.

Ölkələr arasında yardım şəklində edilən əməliyyatlar bu qrupa girməkdə və qarşılığında heç bir ödəmə edilməsi gərəkmediyi üçün bu cür əməliyyatlar tək tərəfli qarşılıqsız transferlər deyilməkdədir. [6, s.390]

Əgər mal və xidmət ticarəti ilə transfer ödəmələrindən əldə edilən gəlirlər, bu hesabdakı xərclərdən çox isə cari əməliyyat hesabında bir əlavənin olduğu, tam tərsi halında isə cari əməliyyatlar hesabında bir kəsir meydana gəlməkdədir. [6, s.393]

Cari əməliyyatlar hesabından sonra ikinci əsas hesab olan, kapital hesabını və bu hesabı əmələ gətirən subhesablar haqqında açıqlamalar ediləcəkdir.

Kapital əməliyyatları ümumi olaraq bir ölkədə məşkunlaşmış şəxs və qurumların xarici ölkədə etdikləri fiziki investisiyalar ilə xaricə köçürülən maliyyə fondlarından təşkil edilməkdədir. [6, s.393]

Tədiyyə balansının ikinci hesabı olan **investisiya hesabı** haqqında ilk öncə müddətinə görə bölgü aparılacaq və bu bölgü edildikdən sonra bunlarla əlaqədar açıqlamalar ediləcəkdir.

Müddəti bir ildən az olan özəl və rəsmi beynəlxalq investisiya axınları olmaqla birlikdə 30, 60, 90 gün kimi müddətləri əhatə edən ticarət, maliyyəçidirmə alətləri, ixrac kreditləri, qısamüddətli bank hesabları bu hesabda yer almaqdadır. [7, s.416]

Qısamüddətli investisiya iqtisadiyyatın inkişaf potensialına görə deyil, ümumilikdə maliyyə aktivlərindəki yüksək gəlirlilikdən faiz-kurs arbitrajından yararlanmaq məqsədi ilə gələ bilməkdədir.

Müddəti bir il və daha uzun bir zamanı əhatə edən kapital axını olub, ölkələr arası yüksək gəlir dərəcəsi, faiz dərəcəsi, fərqliliklərdən yararlanma, ölkələr arasındakı ticarətlə əlaqədar maneələri dəf etmək və ya xarici xammal ehtiyatlarına çatmaq kimi səbəblərdən ortaya çıxmaqdadır.

Müddətləri ümumilikdə bir ilin üzərində olan depozit, səhm və istiqrazların və sairəni xarici ölkə vətəndaşlarına satarsaq bunun nəticəsi olaraq xəzinənin əldə etdiyi valyuta ölkəmi zi bir investisiya girişidir.

Rəsmi investisiya axını.

Rəsmi investisiya inkişaf etmiş ölkələrin, az inkişaf etmiş ölkələrə yardım və kredit şəklində etdikləri ödənişlərdir. Yardımlar bağışlama şəklində olarsa beynəlxalq bir transfer, kredit şəklində isə dövlətlərarası bir borclanma formasında olacaqdır.

Kredit və bağışlama şəklindəki bu yardımların verilməsində iqtisadi, sosial və siyasi amillər təsirli ola bilməkdədir. Ümumilikdə xarici ölkələr, Dünya Bankı kimi maliyyə qurumları ya da Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi regional inkişaf bankları tərəfindən

reallaşdırılan bu yardımlardan faydalanan ölkələr bu yardımlarla valyuta kəsirlərini bağlayaraq daha yüksək bir inkişaf sürətinə çatmağa çalışmaqdadırlar. [6, s.121]

Statistik fərqlər.

Tədiyyə balansı hesablarında ümumilikdə bir xəta və əksikgəlmə ehtimalı vardır. Bu xətlər, qeydiyyatda düşməyən xətalardan, səhv və əksik bəyanlardan, dəqiq rəqəmlərə nail olmaq çətin olduğu hallarda ehtimallara dayanan rəqəmlərin müəyyən edilməsi kimi səbəblərdən qaynaqlana bilməkdədir. Yaranan bu fərqlər “net xəta və nöqsan” hesabıyla bağlanaraq tədiyyə balansı tarazlığına gətirilməkdədir. [6, s.42]

Rezerv ehtiyatlar.

Tədiyyə balansının hazırlandığı zaman içərisində Mərkəzi bankın valyuta rezervlərindəki meydana **gələn** dəyişməni göstərməkdədir. İMF-dən ölkəmizin stand-by müqavilələri çərçivəsində aldığı məbləğ Mərkəzi bankın rezervlərindən çıxılır. Müəyyən bir proqram çərçivəsində İMF-ə ödənilən miqdar qədər rezervlər hesabına cəmlənməkdədir.

Cari əməliyyatlar hesabı ilə kapital axını balansının cəmi nəticəsi tədiyyə balansının ümumi kəsirini göstərməkdədir. Bu nəticəyə görə bir ölkənin xarici qüvvələrə qarşı borc və ya alacaqları dəyişmiş olacağından aradakı fərq, rezerv hərəkətləriylə bağlanılmaqdadır.

Mərkəzi bankın və idarəetmə strukturuğun əlində olan və tədiyyə balansında ortaya çıxan disproporsiyaları maliyyələşdirmək üçün istifadə edilən bir hesabdır.

Rezerv ehtiyatlara monetar qızıl-qızılın probu 995/1000-dən aşağı olmayan, Mərkəzi Bankın nəzarəti altında və yaxud da hökumətin müəyyən etdiyi yerdə qorunan, hansı ki istənilən vaxt dünya bazarında xarici valyutaya çevrilmə gücündə olan yerləşən rezerv ehtiyatlarıdır. [2,s.146]

Qeyri- monetar qızıl istənilən rezidentdə ola bilər və rezerv ehtiyat hesab olunmur.

SDR-Xüsusi iqtibas hüququ isə BVF tərəfindən buraxılan və ölkənin BVF-də səsvermə hüququnu göstərən rezerv aktivləridir.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların ayrı olduğu düşünüləməz. İnkişaf edən elm-texnologiya sayəsində elmi axın gedərək sürətlənməkdə, beynəlxalq mal, xidmət və investisiya axınlarının sıxlığı hər gün daha da artmaqda, global rəqabət gücü yüksək ölkələrlə, neft və neft məhsulları kimi strateji əhəmiyyətə malik ehtiyatları olan ölkələr bu əməliyyatlardan müsbət baxımdan yararlanmaqda və xarici ticarət balans tarazlığında mühüm bir problemlə qarşılaşmazkən, rəqabət gücü aşağı bəzi ölkələrin mühüm xarici ticarət kəsirləri verdiyi və bu kəsirlərin asanlıqla aradan qaldırılmadığı bilinməkdədir.

Bir ölkənin tədiyyə balansındakı vəziyyəti o ölkənin iqtisadi vəziyyəti haqqında da vacib bir məlumat verməkdədir. Bu səbəblə bəzi qurum və təşkilatlar əldə etdikləri iqtisadi məlumatlarla birlikdə, əlaqəli ölkələrin tədiyyə balanslarını analiz edərək o ölkə haqqında məlumat əldə etməyə və bu mövzuda ən yaxşı nəticəyə çatmağa çalışmaqdadır. Bundan irəli gələrək tədiyyə balansı hər bir ölkədə diqqətlə araşdırılması vacib olan bir mövzu olaraq qarşımıza çıxmaktadır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. www.cbar.az - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi saytı.
2. Алексей Киреев (2001). “Международная Экономика”. Москва, 151 с. (*Aleksey Kirev (2001). “Beynəlxalq İqtisadiyyat”. Moskva,.*)
3. Михайлушкин А.И., Шимко И.Д. (2002). “Международная Экономика”, Москва, стр.174-213. (*Mixayulishkin A.İ., Şimko İ.D., (2002). “Beynəlxalq İqtisadiyyat” Moskva, s. 174-213.*)
4. Хасбулатова Р.И. (2006). “Мировая экономика и международные экономические отношения”, часть I, Москва, стр. 147-148. (*Xasbulatova R.İ., (2006). “Dünya İqtisadiyyatı və Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər” hissə I. Moskva, s.147-148.*)

5. Хасбулатова Р. И. (2006). “Мировая экономика и международные экономические отношения”, часты II, Москва, стр. 224-240 (*Xasbulatova R.İ., (2006). “Dünya İqtisadiyyatı və Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər” hissə II. Moskva, s.224-240.*).

6. Seyidoğlu H. (2007). Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama, XV Baskı, İstanbul. s. 310- 344.

7. Rıdvan KARLUK, Uluslararası İktisat, Bilim ve Teknik Basımevi, 5. Bakı, Kasım 2003.

8. Balance of payment manual. Conceptual framework. International Monetary fund, fourth edition, s. 7-104. (*Tədiyə balansı üzrə tədris vəsaiti. Konseptual əsaslar, Beynəlxalq Valyuta Fondu, 4*).

*Hüseynli F.F. doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

TƏDİYYƏ BALANSININ QEYDİYYAT XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ

Araşdırmada Azərbaycan Respublikası və dünya ölkələrinin təmsalında tədiyə balansında əməliyyatların qeydiyyatı və təsnifləşdirilməsi ilə bağlı fərqli əməliyyatlara toxunulmuş və bunların günümüzdə də praktiki əhəmiyyəti böyükdür. Tədiyə balansında əməliyyatların qeydiyyat xüsusiyyətlərini və təsnifləşdirilməsini araşdırmaq və Azərbaycan Respublikasında bu sahədə aparılan işləri araşdırmaqla keyfiyyətin yüksəldilməsi ilə əlaqədar fikirlər ortaya qoymaqladır.

*Гусейнли Ф.Ф. докторант
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

УЧЕТНЫЕ СВОЙСТВА И КЛАССИФИКАЦИЯ ПЛАТЕЖНОГО БАЛАНСА

В исследовании затронуты уникальные операции связанные с классификацией и учетом операций платежного баланса на примере Азербайджана и стран мира. Исследование классификации и учетных свойств операций платежного баланса и изучение работ, проделанной в этой области в Азербайджане для улучшения качества.

*Huseynli F.F. Ph.D. candidate
Azerbaijan State University of Economics*

S U M M A R Y

ACCOUNTS PROPERTIES AND CLASSIFICATION OF THE BALANCE OF PAYMENTS

Discussed unique operations related to the accounts properties and classification of the balance of payments in the example of Azerbaijan and countries of the world. The study of classification and accounting properties of the balance of payments and the study of the work done in this field in Azerbaijan to improve the quality.

*Allahverdiyeva T.A. Ph.D. candidate
Baku Business University*

UDC - 339.9:338.1; 339.9:330.34

THE ROLE OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS IN THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN DEVELOPING COUNTRIES

Açar sözlər: transmilli korporasiyalar, kiçik və orta sahibkarlıq, beynəlxalq iqtisadiyyat, qloballaşma, inkişaf etməkdə olan ölkələr, dünya iqtisadiyyatı.

Ключевые слова: транснациональные корпорации, малый и средний бизнес, международная экономика, глобализация, развивающиеся страны, мировая экономика

Key words: transnational corporations, small and medium enterprises, international economics, globalization, developing countries, world economy.

As the TNCs are growing up, their importance and even necessity are also increasing considerably in the economies of developing countries. Today the number of TNCs amount approximately 82.000 with more than 810.000 subsidiaries around the world. (World Investment Report, 2009) If we look at the World Investment Report by UNCTAD (2015), we can see that TNCs are playing a great role increasingly with their FDI inflow to the developing countries, such as in Asia while FDI was \$22,907.5 million in 1990, it reached to \$465,285.2 in 2014 almost soared more than 20 times in 24 years. Likewise in Azerbaijan it rocketed from \$22 million in 1994 to \$4,430 million in 2014. Taking into consideration all these advances, we can evaluate how TNCs contribute to the development of small and medium enterprises in the host countries. The question here is mostly in which fields do they contribute and how SMEs take benefit from them. The paper will mainly focus on these questions and will try to evaluate the most appealing fields, such as outsourcing, employment, practice, and management know-how, access to the market, professionalism and capital inflow. Better linkages with Transnational Corporations can and does in most cases enhance development of small and medium groups and consequently increase employment level in Developing countries. “A recent Wall Street Journal analysis showed, thirty-five big U.S.-based multinational companies added jobs much faster than other U.S. employers in the past two years, but nearly three-fourths of those jobs were overseas”(Alex Lach, 2012). Researches prove that TNCs promote small and medium enterprises’ development and growing, wherever they establish their branches.

Literature review.

According to the UNCTAD definition “Transnational corporations (TNCs) are incorporated or unincorporated enterprises comprising parent enterprises and their foreign affiliates” (www.unctad.org). Some other authors defined TNCs as “Transnational corporations (TNC) are considered one face of globalization, and its emergence is a consequence of globalization and the cross-border interdependence, moreover it is considered, nowadays, the fastest growing form of transactional relationships(Held and McGrew, 2008; Scholte, 2005; Ravenhill, 2005)” TNCs are sometimes referred as Multinational Corporations (MNC) since by a majority their branches and subsidiaries are located in a wide range of countries (nations). Wherever they are located, it is believed that they foster and promote local Small and Medium sized enterprises (Botelho& Fernandes, 2011). The economists are trying to answer the question if the

influence of TNCs are positive or negative for SMEs, how they contribute to them and which fields basically. Although most of the researches done on this topic have found that SMEs get benefit from the relations with TNCs in many fields, however in some cases they might end up with a negative situation. According to Tilman Altenburg (2002) the relations between TNCs and SMEs sometimes might be distributed unevenly in favor of TNCs. If information and bargaining power is not equal between partners, then the benefits of weaker part (usually SMEs) will turn to negative and it will be one-sided beneficial game of TNC. The different expectations might lead conflicts between partners; however on the other side most researches have proven that SME-TNC linkages are two-sided auspicious for both sides. Geoffrey Bakunda has emphasized in his study that firstly strong outsourcing to SMEs is the major source for competitiveness and growth for them (2014), second benefit for SMEs are learning international management know-how practice as “SMEs are required to exhibit positive business culture and workstyles that are consistent with international business practices (Miller, 2010).” The third contribution of TNCs to SMEs in the host countries is guessed to be FDI inflow, in which Dirk Willem (2002) has mentioned four advantages for SMEs of FDI inflow to the host country: 1. More employment and higher income in SMEs 2. Improved market access 3. Capital investment 4. Technology transfer. The article has mainly focused on the issues elaborating, discussing and understanding the effects of these elements on SMEs in developing countries.

Outsourcing.

First, TNCs play a potential customer role in the host countries for most Small and Medium Enterprises located there. Since they cannot do every field of production or operation by themselves, they are in need of professional suppliers to cooperate and work with. At this point, the huge demand for small and medium enterprises appears in the market and following this process they gain access to the market and struggle to gain the customer. TNCs have to diversify their activities between themselves and suppliers in order to use resources effectively such as time, money, technology and labor. For suppliers, an array of diverse opportunities come out such as outsourcing services as TNCs outsource their activities and sign contracts with suppliers that are mostly called as “subcontracts” (Dirk Willem te Velde, 2002). Outsourcing process has a great role on the development of SMEs, as they hire more employees, try to be more professional and supply their clients with high quality required services on time. “SMEs can profit from this situation in a number of ways. The large enterprises, being the customers, open up new markets for them, often facilitate a regular receipt of payment, and relieve them of development and marketing tasks. Moreover, SMEs may be given important impetuses for modernization and growth”(Tilman Altenburg, 2000) In fact, it is mutual beneficial trend for both sides, such as transnational company saves time and develops its business by not wasting time on administrative and other non-business work, and SMEs make money and get practice by serving TNCs. Let's look at the Nike company case, the one who uses outsourcing in an effective way. “Nike's supply chain includes more than 660,000 contract manufacturing workers in more than 900 factories in more than 50 countries, including United States” (Anna Tsing, 2009) and this company outsources 100 percent of its production process (Quinn & Hilmer, 1995). The headquarters is located in the United States, while manufacturing factories are located in the Far East, and in the headquarters people are only engaged with new designs, research and development, marketing and seek ways how to compete effectively in the market, how to find new markets and the ways to develop the company. On other hand, outsourcing presents opportunity to the suppliers in the Eastern countries to emp-

loy more, to benefit the whole economy of the country, to increase life standards and to get management know-how and manufacturing practice. According to the Statistic Brain Research Institute (SBRI), in 2015 US outsourced 2, 283.000 jobs in 2001 3,200.000 jobs was outsourced to China and in this case China SMEs enjoyed more employment.

Table 1.**Percent of Companies that outsource by Sector**

Percent of Companies that outsource by Sector	Percent of Companies
Manufacturing	54%
IT Services	43%
R&D	38%
Distribution	26%
Call of Help Centers	12%

Source: Statistic Brain Research Institute (SBRI), October 6th, 2015

As we can see from the Table 1, 54% of manufacturing companies and 43% IT Services utilize outsourcing services. SBRI shows the results of survey which asked the companies the reasons of outsourcing. 44% of the respondents answered they outsource to reduce or control costs, 34% to gain access to IT resources unavailable internally, 31% to free up internal resources, 28% to improve business and customer resources and so on.

Professionalism and Management.

Second contribution of TNCs to SMEs development is standards of quality, production process, methods and practice which TNCs require SMEs to apply the highest standards while operating the task they gave. Not to lose the customer, suppliers are trying to do their best to deliver high quality service to TNCs which subsequently leads to their professional development gradually. It is called “Demonstration Effect” which means TNCs will launch a good example of efficient ways of doing things and suppliers will develop by copying them and applying to their management, production, labor, and techniques. We can show Guatemala as an example, apparel exporters started with experienced Korean investors but then more than 90 companies learnt how to do from the Koreans and commenced to produce by themselves” (Tilman Altenburg, 2000). While TNCs enjoy the high quality job of suppliers, in its turn the suppliers get benefit and earn money and techniques, and earn more and more. Dark Willem to Velde’s ideas about it are also interesting to mention “TNCs depend on good quality supplies, and sometimes TNCs locate where such supplies are available – so called sticky places in slippery places (Markusen, 1996).” (Dirk Willem te Velde, 2002) In the table below, we can see that major foreign partners contributed on process technology 74% and most importantly management know-how 59%. It means foreign partners (mostly TNCs) taught local suppliers management skills, presented them international reputation, provided them with product and process technology.

Table 2.

IFC survey on joint ventures

Major Foreign partner contributions	Percent
Process technology	74%
Product technology	72%
International reputation	70%
Provision of finance	65%
Management know-how	59%

Source: Millet et al. (1996)

Foreign Direct Investment.

Third contribution of TNCs to Small and Medium Enterprises is Foreign Direct Investment (FDI) which means more employment, higher incomes, capital investment and technology transfer for SMEs. In terms of technology transfer, we can show as an example of extractive TNCs in oil and mining sector in developing countries. As developing countries often do not have necessary technology and capital to extract the oil or land resources from the deep of the ocean or land, TNCs provide host countries with these technologies. "FDI flows to developing economies reached a new high at \$778 billion, accounting for 54 per cent of global inflows, although the growth rate slowed to 7 per cent, compared with an average growth rate over the past 10 years of 17 per cent" (World Investment Report, 2014). All these capitals were and are being used within the cooperation of small and medium enterprises in host countries, leading subsequently reduction of poverty. As we can see from the chart, while in 1995 FDI in developing countries represented about \$100 billion dollars, after 21 years it reached \$778 billion increasing more than 7 times.

FDI in these countries provide more opportunities to sustain and improve peoples' life standards and better conditions through encouraging and developing the work of small and medium enterprises. In developing countries FDI rose from 18% in 1980s to in 42% in 1998. (Tilman Altenburg, Page 7). Many developing countries including Azerbaijan are interested in attracting Foreign Direct Investment to the country and welcome TNCs' opening branches by reducing tax, customs and other procedures, as flow of capital and technology will advance the economy of the country. On the other hand, TNCs are the most practical instructors for SMEs in terms of management, effective, timely and industrious working, professional representation, marketing and practice which in future SMEs are going to use all these tools effectively and improve the whole economy of the country.

Abbreviations.

1. TNC – Transnational Corporations.
2. MNC- Multinational Corporations.
3. SME- Small and Medium Enterprises.
4. FDI – Foreign Direct Investment.
5. SBRI- Statistic Brain Research Institute.
6. UNCTAD- United Nations Conference on Trade and Development.

Literature

1. Alex Lach, Center for American Progress, “5 facts about Overseas Outsourcing” , July, 2012.

Online Articles.

2. Anna Tsing, Supply Chains and the Human Condition, rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture and Society, 21;2, 148-176, 2009.

3. Dirk Willem te Velde, Promoting TNC-SME linkages: the case for a global business linkage fund., Overseas Development Institute, 5 December, 2002.

4. James Brian Quinn & Frederick G Hilmer, Strategic Outsourcing, The McKinsey Quarterly 2000, Number 1.

5. Milber Fernandes Morais Bourguignon, Fostering Linkages between Transnational Corporations and Small to Medium-Sized Enterprises in Brazil, BAR, Curitiba, v. 8, n. 3, art. 2, pp. 247-265, July/Sept. 2011.

6. Tilman Altenburg, GERMAN DEVELOPMENT INSTITUTE, Linkages and Spillovers between Transnational Corporations and Small and Medium-Sized Enterprises in Developing Countries – Opportunities and Policies, 2002.

Book.

7. World Investment Report, BOPCOM 14/27, UN Conference on Trade and Development, 2014.

8. World Investment Report, World Investment Report. Transnational Corporations, Agricultural Production and Development, UNCTAD, New York and Genewa 2009, s. 17.

9. Journal of Business and Economics, ISSN 2155-7950, USA July 2014, Volume 5, No. 7, pp. 1164-1173 DOI: 10.15341/jbe (2155-7950)/07.05.2014/019. Academic Star Publishing Company, 2014 <http://www.academicstar.us> .

10. Miller H. (2010). “Culture and work styles in the BRIC countries: A research summary”, unpublished.

11. Held D. and McGrew A. (eds.) (2003) The Global Transformations Reader: An Introduction To The Globalization Debate, Cambridge: Polity Press.

*Allahverdiyeva T.A. doktorant
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏ KİÇİK VƏ ORTA BİZNESİN İNKİŞAFINDA TRANSMİLLİ MÜƏSSİSƏLƏRİN ROLU

20-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq Transmilli Korporasiyaların (TMK) əhəmiyyətli rolu Dünya İqtisadiyyatında, Beynəlxalq Ticarətdə, İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrin (İEOÖ) iqtisadiyyatında və dövlətlərarası münasibətlərdə dramatik şəkildə artmış və nəticədə onlar Qloballaşma prosesinin və Beynəlxalq İqtisadiyyatın əsas lokomotivlərinə çevrilmişlər. Bu nəhəng korporasiyalar yerli hökumətlər və onların iqtisadiyyatları üçün tədricən daha da zəruri hal aldığına görə, onların yerli ölkələrdəki Kiçik və Orta Sahibkarlarla (KOS) əlaqələrinin inkişafı qaçınılmaz olmuş və hətta zərurətə çevrilmişdir. Əksər hallarda TMK-ların KOS-ləri inkişaf etdirdiyi, onlarla bir çox sahələrdə əməkdaşlıq etdiyi və onların biznesinə töhfə verdiyi müşahidə olunur. Məqalə TMK-ların İEOÖ-lərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafındakı rolunu və ən çox töhfə verdiyi üç sahəni analitik araşdırmağa çalışacaq. Məqalənin məqsədi TMK-ların KOS-lərə necə və ən çox hansı sahələrdə töhfə verdiyini araşdırmaq, onların bir birləri ilə əlaqəsinin yığcam şəkildə rəsmini vermək və bu əlaqələrin KOS-lər üçün müsbət və ya mənfi effekti olub olmadığını araşdırmaqdır.

*Аллахвердиева Т.А. докторант
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

РОЛЬ ТРАНСЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ В РАЗВИТИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАНАХ

В начале 20-го века резко возросла роль транснациональных корпораций в мировой экономике, экономике развивающихся стран и в международных отношениях, в результате они стали основным локомотивом в процессе глобализации и международной экономике.

Так как эти гигантские корпорации постепенно становятся все более и более необходимым в органах местного управления и их экономики, было неизбежным и даже необходимостью для развития отношений малых и средних предпринимательств в местных странах.

В большинстве случаев наблюдается что ТНК развивают средний и малый предпринимательства, сотрудничества во многих областях и вклад в бизнес.

В статье будут рассмотрены роль среднего и мелкого предпринимательства в развивающихся странах и изучение в трех наиболее рекомендованных областях. Цель этой статьи исследовать как и какой вклад внесен транснациональными корпорациями в мелкие и средние предпринимательства, так же изучить и дать картину отрицательного и положительного эффекта этих отношений на мелкое и среднеепредпринимательства.

*Allahverdiyeva T. Ph.D. candidate
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE ROLE OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS IN THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN DEVELOPING COUNTRIES

Since the beginning of 20th century, the role of the Transnational Corporations (Hereafter referred as TNC) in World Economy, International Trade, economies of developing countries and interstates relations have been rising dramatically and in fact these TNCs have become major driving forces of International Economics and Globalization process. As these huge corporations become more and more important for the local governments and their economies, their relations with local Small and Medium Enterprises (hereafter referred as SME) appears inevitable and even necessity. In most cases, TNCs are observed to promote development of Small and Medium Enterprises and have immense relations with them in many fields. This paper will try to do analytic and critical research on the impact on below- mentioned three greatest fields and the role of Transnational Corporations in the development of SMEs in developing countries, and their interrelations with each other. The purpose is to understand how TNCs contribute to the small and medium enterprises, to draw a concise picture of their linkages, and to reach a conclusion whether these linkages have positive or negative effects on SMEs in host countries.

*Ахмет Алпаслан Мехмет Нусрет оглы докторант
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет*

УДК - 330.158

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ КАПИТАЛЬНЫХ ВЛОЖЕНИЙ В СТРОИТЕЛЬНЫЕ МАШИНЫ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ВРЕМЕНИ ЭКСПЛУАТАЦИИ

Açar sözlər: iqtisadiyyat, inşaat maşınları, əsaslı qoyuluşlar, xidmət müddəti, maşınların istismarı, xərclər, inşaat.

Ключевые слова: экономика, строительные машины, капитальные вложения, срок службы, эксплуатация машин, затраты, строительство.

Key words: economy, construction machines, capital investments, service life, operation of machines, expenses, construction.

При расчете эффективности механизации применительно к конкретным условиям определенной строительной организации с использованием машин и оборудования из состава существующего парка взамен капитальных вложений учитывается балансовая стоимость активной части основных производственных фондов, включающей фактические затраты на приобретение и доставку на базу тех средств механизации, которые участвуют в рассматриваемом производственном процессе.

В остальных случаях в основу расчета принимают инвентарно-расчетную стоимость машины, которая складывается из оптово-отпускной цены и остальных затрат, определенных расчетом.

Для вновь осваиваемых машин и оборудования, по которым отсутствуют утвержденные цены, последние определяют расчетом применительно к уровню действующих цен на ранее освоенные аналогичные или сходные по конструкции и назначению машины с учетом серийности, сложности конструкции и степени надежности.

Расходы по первоначальной доставке машин и оборудования, включаемые в инвентарно-расчетную стоимость при расчетах для конкретных условий той или иной строительной организации, определяют по действующим тарифам, исходя из принятых способов и фактических расстояний транспортирования.

При аналогичных расчетах по строительству в целом расходы по первоначальной доставке с включением заготовительно-складских и снабженческих расходов исчисляют в процентах от отпускных цен на машины и оборудование в следующих размерах: для машин и оборудования, стационарных и самоходных по безрельсовым дорогам – 7% для территориальных районов 1 – 13 и 17 – 19 и 12% для районов 14 – 16; [1, с. 32, 33].

Для машин на железнодорожном ходу – соответственно 3 и 5%. Для особо мощных и сложных по конструкции машин (карьерные и вскрышные экскаваторы и др.), а также оборудования, установленного стационарно на фундаменты, в составе капитальных вложений учитываются затраты на первоначальный монтаж машин и оборудования, а также на устройство фундаментов под оборудование.

Если приобретаемые машины требуют при их перебазировании с объекта на объект и в процессе эксплуатации применения специального оборудования и инвентарной оснастки (пневмоколесные скаты для перевозки башенных кранов, вспомогательные мачты, лебедки и стрелы для демонтажных и монтажных работ, звенья инвентарных

рельсовых путей и т.д.), то стоимость этого оборудования и инвентарной оснастки в той части, в которой оно относится на долю рассматриваемой машины, должно быть учтено в составе капитальных вложений или стоимости основных производственных фондов [2, с. 103 – 105].

В тех случаях, когда рассматриваемый вариант механизации предусматривает замену существующей машины до окончания ее нормативного срока службы, то в составе капитальных вложений необходимо учитывать помимо стоимости приобретаемой новой машины также убытки $K_{уб}$ от ликвидации или досрочного списания существующей машины:

$$K_{уб} = C_m \left(1 - \frac{H_{a.в} T_m}{100} \right) - L \quad (1.1) \quad [2, \text{стр. 103}]$$

где C_m – стоимость машины балансовая или инвентарно-расчетная; $H_{a.в.}$ – норма годовых амортизационных отчислений на восстановление стоимости машины, %; T_m – число лет, отработанных машиной (оборудованием); L – ликвидационная стоимость машины (оборудования).

Исследования показывают, что если рассматриваемые варианты механизации требуют разновременных капитальных вложений в приобретение средств механизации или на возведение вспомогательных устройств (эстакад для размещения кранов и др.), то капитальные вложения приводят по времени к одному периоду, как правило, начальному.

Суммарную величину, приведенную к начальному периоду капитальных вложений ($K_{прив}$), определяют по формуле

$$K_{прив} = \sum_{i=1}^n \frac{K_i}{(1+E_{н.п})^{t_i}}, \quad (1.2) \quad [2, \text{стр. 112}]$$

где K_i – стоимость средств механизации (вновь приобретенных или из состава существенного парка), периодически включаемых в производственный процесс через отдельные отрезки времени, при числе этих включений, равном n ; $E_{н.п}$ – норматив приведения разновременных затрат, принимаемый равным 0,08; t_i – отрезок времени в годах между моментам включения в механизированный процесс очередной машины (или группы машин) и периодом приведения.

При сопоставлении новой и эталонной машин с разными сроками службы необходимо капитальные вложения будущих лет на приобретение дополнительных комплектов машины, имеющей меньший срок службы, привести к капитальным вложениям года покупки первой машины. Так как годовая производительность новой и эталонной машин, как правило, различна, лучше производить приведение по времени не общих капитальных вложений на приобретение машины, а удельных, определяемых по формуле (1.2).

Если срок службы одной машины T_1 меньше срока службы другой T_2 в m раз, то приведенные удельные капитальные вложения по машине с меньшим сроком службы $K_{прив.уд}$ определяют по формуле [1, стр. 113 – 115]

$$K_{прив.уд} = K_{перв.уд} \left[\frac{1 + \frac{1}{(1+E_{н.п})^{T_1}} + \frac{1}{(1+E_{н.п})^{2T_1}}}{1 + \dots + \frac{1}{(1+E_{н.п})^{aT_1}} - \frac{a+1-m}{(1+E_{н.п})^{mT_1}}} \right], \quad (1.3) \quad [2, \text{стр. 113}]$$

где $K_{перв.уд}$ – первоначальные удельные капитальные вложения по машине с меньшим сроком службы, равным T_1 ; a – целое число лет, удовлетворяющее условию $a < m < (a+1)$.

Исследования показывают, что при эксплуатации машин учитываются и затраты. Затраты, связанные с эксплуатацией машин, обычно рассчитываются на машино-час.

Себестоимость машино-часа строительных машин и оборудования включает вы-

раженные в денежной форме и отнесенные к 1 ч смены затраты на подготовку машины к работе на данной площадке, содержание ее в работоспособном состоянии и на ее эксплуатацию.

На основе данных о себестоимости машино-часа могут быть рассчитаны затраты на эксплуатацию машины, отнесенные к смене и к любому другому отрезку времени.

Поэтому затраты на эксплуатацию машин распределяют на три группы.

К первой относят единовременные затраты E_o , которые, как правило, являются предварительными, поскольку имеют место до начала использования машины на данной площадке. Размер этих затрат, отнесенный к 1 ч, устанавливают путем деления их общей суммы на число часов работы машины на объекте $T_{o,ч}$.

Ко второй группе затраты, которые вначале исчисляют 1 год, в связи с чем они получили название годовых.

Годовые затраты G для включения в себестоимость машино-часа делят предварительно на число часов работы машины в году $T_{год}$.

Третью группу составляют затраты, которые имеют место в процессе каждого часа смены, в течение которого машина используется в технологическом процессе, в связи с чем эти затраты получили название текущих эксплуатационных $C_{т.э.}$.

С учетом указанных групп затрат себестоимость машино-часа строительных машин и оборудования может быть определена по формуле

$$C_{м.ч} = \frac{E_o}{T_o} + \frac{G}{T_{год}} + C_{т.э.} \quad (1.4) \quad [2, \text{стр. 114}]$$

Единовременные затраты на эксплуатацию машин E_o включают расходы:

- на доставку машины на территорию строительства, ее монтаж, пробный пуск и демонтаж;

- на возведение и при необходимости разработку вспомогательных устройств (фундаментов под оборудование, подкрановых путей и дорог для передвижения самоходных машин в пределах рабочей зоны, подводку электроэнергии и др.);

- на перестановку в пределах территории строящегося объекта несамоходных машин (подъемников, растворо и бетононасосов, растворо- и бетономешалок и др.).

Годовые затраты G включают амортизационные суммы, а также затраты на содержание и ремонт в течение года вспомогательных устройств, в основном путей и дорог под самоходные машины в пределах рабочей зоны.

В состав текущих эксплуатационных расходов, исчисляемых непосредственно на 1 ч смены работы машины с заданной производительностью, входят затраты на технические обслуживание $ТО$ и текущий ремонт $ТР$, на покрытие износа и ремонт сменной оснастки машин (троса, автошин, транспортных лент, траверс и строп для подъема сборных элементов и др.), на энергоматериалы, смазочные и обтирочные материалы.

Особое место в текущих эксплуатационных затратах занимает заработанная плата персонала, управляющего работой машины и осуществляющего ежедневный текущий уход за ней P .

Методы расчета отдельных элементов затрат, учитываемых в составе единовременных, годовых и текущих эксплуатационных расходов изложены д.т.н., профессором Конторер С.Е. [3, с. 139-140].

По формуле (1.4) можно рассчитать и затраты труда на машино-час. При этом в составе единовременных затрат учитывают трудоемкость в человеко-часах доставки машин на монтаж и демонтаж, а также возведение вспомогательных устройств; в годовые затраты включают затраты труда на содержание и ремонт в течение года вспомога-

тельных устройств и сооружений; в составе текущих эксплуатационных затрат учитывают затраты труда на производство всех видов ремонта, кроме капитальных, а также персонала, управляющего работой машин и осуществляющего уход за ними в процессе эксплуатации (машинисты, помощники машинистов, смазчики).

Затраты на эксплуатацию машин можно исчислять для конкретных условий использования машин с привязкой к определенной строительной площадке и строящемуся на ней объекту и для усредненных условий работы машин без привязки к конкретной строительной площадке и к объекту строительства.

Себестоимость машино-часа, исчисленная применительно к определенным производственным условиям, используется при планировании деятельности строительной организации и выявлении фактических затрат на эксплуатацию машин.

Калькуляции себестоимости машино-часа, составленные с учетом усредненных условий, необходимы для определения сметной стоимости строительства.

В соответствии с этим различают производственные калькуляции себестоимости машино-часа, учитывающие определенные конкретные условия использования машин, и сметные, составляемые с учетом усредненных условий использования машин.

Производственные калькуляции себестоимости машино-часа подразделяют на плановые и отчетные.

Плановые калькуляции составляют исходя из планов калькуляций стоимости энергетических, смазочных, обтирочных и других материалов, а также плановых расчетов различных видов затрат: на монтаж, демонтаж, ремонты, износ и ремонт сменной оснастки и др.

За основу плановых калькуляций себестоимости машино-часа применяется плановая эксплуатационная производительность машины, которая, как правило, предусматривает известное перевыполнение производственных норм выработки.

При составлении плановых калькуляций должно учитываться проведение организационно – технических мероприятий по снижению себестоимости строительно-монтажных работ в сравнении со сметными затратами.

Отчетные калькуляции себестоимости машино-часа отражают фактические расходы по эксплуатации строительных машин и служат для того, чтобы путем сопоставления установить причины отклонения фактических затрат от плановых и наметить организационно – технические мероприятия, которые позволяют снизить эти затраты.

Так как сметная себестоимость машино-часа отражает усредненные условия использования машин, то при ее определении производится усреднение расстояний и способов транспортирования машин, числа часов работы машины на площадке, в течение года и др.

В сметной себестоимости машино-часа текущие эксплуатационные расходы рассчитывают применительно к нормам эксплуатационной среднечасовой (сметной) производительности машины.

Наряду с единовременными, годовыми и текущими эксплуатационными затратами, которые могут быть определены расчетом на основе действующих нормативов, тарифов, справочных и иных данных по каждой машине в отдельности, существуют затраты, имеющие непосредственное отношение к эксплуатации машин. Вместе с тем величина этих затрат устанавливается не по отдельно взятой машине, а по всему парку в целом.

К ним относят расходы на содержание персонала, на который возложена забота о своевременном перебазировании машин с объекта на объект, их техническом обслужи-

вании и ремонте, снабжении ремонтных мастерских и машин ремонтными мастерских и машин ремонтными и эксплуатационными материалами, о своевременной загрузке машин работой в порядке субподряда, услуг, аренды и др. [4, с. 48-49].

Кроме того, имеют место затраты на охрану труда, технику безопасности, социальное страхование для рабочих, управляющих машинами; ремонтных и других рабочих, связанных с эксплуатацией машин; а также связанные с хранением и обслуживанием машин во внесменное время.

Все эти расходы в отличие от прямых затрат, которые исчисляют расчетом по каждой машине в отдельности, носят название косвенных расходов, размер которых устанавливают путем начисления на заработную плату всех эксплуатационных и ремонтных рабочих 25%, и на все прочие затраты по эксплуатации машин – 10%.

Сметные затраты на эксплуатацию средств механизации рассчитывают всегда на машино-смену, а затем на принятую единицу с строительно-монтажных работ путем умножения сметной стоимости себестоимости машино-смены на число машино-смен, приходящихся согласно сметных норм на указанную единицу работ (1000 м^3 грунта, 100 м^3 сборных железобетонных конструкций и др.).

Поэтому при калькуляции плановых затрат на эксплуатацию машин целесообразно их расчет производить на машино-час и в ряде случаев на время эксплуатации машины на том или ином объекте и в течение года.

Исходя из плановой себестоимости машино-часа устанавливают планово-расчетную цену машино-часа, которую берут за основу расчетов строительных управлений и управлений механизации.

Расчет затрат на эксплуатацию машин на объекте необходим для определения величины показателей при сравнении вариантов механизации.

Исследования показывают что годовые затраты на эксплуатацию машин позволяют в сопоставлении с годовой выработкой выявить среднюю себестоимость единицы работ и размер приведенных удельных затрат при выполнении тех или иных работ разными видами и типами машин одного назначения.

На основе этих показателей имеется возможность установить наиболее целесообразные варианты обновления и пополнения машинного парка и оптимальный по составу парк машин того или иного назначения.

Плановая себестоимость машино-часа находится в зависимости от часовой производительности машины, числа часов ее работы на объекте и в году, возраста машины и других факторов.

Для определения себестоимости и трудоемкости механизированных работ следует различать себестоимость (трудоемкость) механизированных работ расчетную и фактическую, устанавливаемую по отчетным данным или применительно к ним.

Расчетная себестоимость (трудоемкость) механизированных работ может определяться на основе:

а) сметных нормативов затрат труда, использования машин и расходов на их эксплуатацию. В результате получаем сметную себестоимость;

б) соответствующих плановых норм, составленных с учетом организационно-технических мероприятий по снижению себестоимости (трудоемкости) механизированных работ по сравнению со сметной. В этом случае получаем плановую себестоимость (трудоемкость).

В то время как сметная себестоимость механизированных работ отражает усредненные условия производства работ, плановая и фактическая себестоимости всегда учитывают конкретные условия определенной строительной организации и местные

условия строительной площадки.

В некоторых случаях сравнивают варианты механизации, по которым отдельные элементы затрат имеют одинаковую величину. Для упрощения расчетов в подобных случаях обычно повторяющиеся затраты не учитывают. В результате данные таких калькуляций позволяют выявить экономическую эффективность того или иного варианта и установить размер экономии, получаемой при применении более эффективного варианта, но не характеризуют полной себестоимости механизированных работ.

При определении экономической эффективности внедрения механизации применительно к условиям территориального района или района сосредоточенного строительства, а также при оценке эффективности новых машин рассчитывают сметную себестоимость (трудоемкость) механизированных работ с учетом усредненных условий использования машин.

При расчетах экономической эффективности внедрения механизации в конкретных условиях определенной строительной организации, при выборе оптимальных вариантов механизации и оценке эффективности рационализаторских предложений в условиях конкретного производства должна определяться плановая себестоимость (трудоемкость) механизированных работ, привязанная к конкретным условиям строительной организации и площадки [4, стр. 209 – 213].

Возраст машины учитывают при выборе оптимального варианта механизированных работ. Это связано с тем, что с увеличением времени нахождения машины в эксплуатации возрастают затраты на техническое обслуживание и ремонты, на энергомастериалы, смазочные и обтирочные материалы и, как правило, снижается годовая выработка машин.

Степень облегчения труда рабочих, участвующих в механизированном процессе, трудно выразить числом. Наилучшим является вариант, при котором полностью устраняют вредные или опасные для здоровья рабочих условия, в наибольшей степени отпадает тяжелый ручной труд, применяют машины, управление которыми не требует значительных физических усилий рабочих, а производительность их труда к концу смены не снижается в результате переутомления.

При оценке машин нового типа степень облегчения труда рабочих, управляющих машиной, может быть определена условно, путем сопоставления работы или мощности, затрачиваемой на включение того или иного рабочего органа и выполнение рабочих движений машиной новой конструкции и эталонной, а также частоты включения, необходимой для достижения новой и эталонной машиной расчетной производительности.

Список использованной литературы

1. Алексеев А.Н. «Методика определения оптимальной структуры парка строительных машин строительных организаций». ВНИИГИМ, Москва, 1975 г., с. 33.
2. Абрамов С.И. «Эффективность использования строительных машин». Стройиздат. Москва, 1977 г., с. 135.
3. Контерпер С.Е. «Методы обоснования эффективности применения машин в строительстве». Стройиздат. Москва, 1969 г., с. 520.
4. «Рекомендации по расчету экономической эффективности технических решений в области организации технологии и механизации строительных работ». Москва 1985 г., с. 384.
5. Фиделев А.С. «Подъемные транспортные машины и механизации». «Будевельник». Киев, 1967 г., с. 321.

*Əhməd Alpaslan Məhməd Nusrət oğlu doktorant
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

X Ü L A S Ə

İSTİSMAR VAXTINDAN ASILI OLARAQ İNŞAAT MAŞINLARINA ƏSASLI QOYULUŞLARIN İQTİSADI ƏSASLANDIRILMASI

Bu məqalədə əvvəllər istifadə edilən və ya konstruksiyası və təyinatına görə oxşar maşın və mexanizmlər üçün qüvvədə olan qiymətlərin səviyyəsinə uyğun olaraq, onların seriyalılığı, konstruksiyanın mürəkkəbliyi və etibarlılıq sistemləri nəzərə alınmaqla hesablama metodları tədqiq edilmişdir.

Maşınların əlavə dəstlərinin əldə edilməsi üçün gələcək dövrdə əsaslı qoyuluşlardan asılı olaraq, müxtəlif xidmət müddətli yeni və etalon maşınlar müqayisə edilmişdir. Daha kiçik xidmət müddətli maşınlar üçün xüsusi əsaslı qoyuluşlar üzrə hesablamalar aparılmışdır.

*Ахмет Алпаслан Мехмет Нусрет оглы докторант
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет*

P E 3 Y O M E

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ КАПИТАЛЬНЫХ ВЛОЖЕНИЙ В СТРОИТЕЛЬНЫЕ МАШИНЫ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ВРЕМЕНИ ЭКСПЛУАТАЦИИ

В данной статье исследованы методы расчета применительно к уровню действующих цен на ранее освоенные или сходные по конструкции и назначению машин и механизмов с учетом серийности, сложности конструкции и системы надежности.

Сопоставлены новые и эталонные машины с разными сроками службы, в зависимости от капитальных вложений на будущий период для приобретения дополнительных комплектов машин. Проведены расчеты по удельным капитальным вложениям по машинам с меньшим сроком службы.

*Ahmet Alpaslan Mehmet Nusret oglu Ph.D. candidate
Azerbaijan Architecture and Construction University*

S U M M A R Y

ECONOMIC JUSTIFICATION OF CAPITAL INVESTMENTS IN CONSTRUCTION MACHINES DEPENDING ON OPERATION TIME

In this article calculation methods with reference to level of established prices on earlier mastered or similar on a design and appointment machines and mechanisms taking into account seriality, complexity of a design and reliability system have been investigated.

New and reference machines are compared with different service life depending on capital investments for the future period for acquisition additional complete sets of machines. Calculations on specific capital investments on machines with smaller service life have been carried out.

*Sadiqov R.F. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 658; 005

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏ PROSESİNİN FORMALAŞMASI TEXNOLOGİYASI

Açar sözlər: strategiya, idarəetmə, təşkilat, planlaşdırma, inzibatçılıq, strateji qərarlar, texnologiya.

Ключевые слова: стратегия, управление, организация, планирование, управление, стратегические решения, технологии.

Key words: strategy, management, organization, planning, administration, strategic decisions, technology.

Strateji idarəetmə prosesi idarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqədar idarəetmə münasibətlərində rəhbər və işçi arasında ən nümunəvi davranışları və hərəkətləri özündə əks etdirir. Strateji idarəetmə təşkilatların fəaliyyətinin idarə edilməsinin ali sistemi olub, onun uzun müddətli inkişafının perspektivlərini müəyyən edir. Həmçinin strateji idarəetmə prosesi subyektin obyektə təsiri ilə əlaqədar fəaliyyət sistemidir. Strateji idarəetmə texnologiyası idarəetmə funksiyaları, metodları və prinsiplərinin qarşılıqlı və ardıcıl formada elə mütəşəkkil formada tətbiqidir ki, nəticədə strateji məqsədlərə nail olunması yüksək səviyyədə gerçəkləşir, müəssisə strateji dövrdə özünün iqtisadi-səmərəlilik göstəricilərinə nail olur. Strateji idarəetmənin həyata keçirilməsi həmçinin strateji qərarların qəbulu ilə əlaqədardır ki, bu cür qərarlar məqsədlərə nail olmanın reallığını artırır və təşkilatın fəaliyyət istiqamətlərinin düzgün müəyyən olunmasında böyük rol oynayır. İdarəetmə texnologiyası idarəetmə fəaliyyətinin səmərəli formada həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən biridir.

Strateji idarəetmə müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin idarə edilməsinin ali sistemi olub, onun inkişafının perspektiv cəhət və istiqamətlərini müəyyən edir. Bu cür inkişaf istiqamətləri sənaye sferasında onun inkişafını şərtləndirən əsas məsələlərdən biri olub, ölkənin makroiqtisadi inkişafına təsir göstərən başlıca amillərdən biridir. Strateji idarəetmə prosesi müəssisənin fəaliyyətinin inkişafının bütün tərəflərini əhatə edir. Çünki strategiya ona nail olunmasına xidmət edən bütün alt sistemləri, taktika, cari və operativ fəaliyyət proqramlarını da özündə birləşdirir.

Strateji idarəetmə prosesi rəhbərlər, liderlər, menecerlər və idarə edən şəxslər tərəfindən öz səlahiyyətlərinə aid olanların çox qabaqcadan müəyyən olunması, icrasının təşkili, həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yerinə yetirilən hüquqi, təşkilati və inzibati prosesdir. Bu cür proseslər qeyd etdiyimiz alt proseslərin icrası üçün daha funksional idarəetmə prosesi sayılan taktiki və cari idarəetmə proseslərinin həyata keçirilməsini tələb edir.

İnzibati proses özü hüquqi proses olaraq təşkilatda nəinki idarəetmə fəaliyyətinin, həmçinin müəssisənin əsas və yardımçı fəaliyyət sferalarının, onun strukturun, həyata keçirilməsinin tənzimlənməsini təmin edir. Ümumiyyətlə, inzibati sözü lüğəti mənasına görə təşkilətmə, tənzimləmə, nizamlama anlamında başa düşülür. İnzibatçılıq subyektin obyektə təsirini, onun müvəffəqiyyətli şəkildə istismarını özündə əks etdirir. Lakin burada sözügedən məfhum əsasən tənzimləmək, təmin etmək, tabe etdirmək mənasını daşıyır. Deməli, inzibatçılıq müvafiq qaydalar və normalar əsasında subyektin obyektə təsiri ilə, fəaliyyətin və onun ayrı-ayrı sahələrinin tənzimlənməsinə yönəldilmiş proses kimi, idarəçilik işlərinin müvəffəqiyyətli icrasına və müsbət nəticələr əldə edilməsinə xidmət edir. Ümumiyyətlə idarəetmə bir proses kimi subyektin obyektə təsir münasibətlərini formalaşdırmaqla onlar arasında inzibati proseslərin həyata keçirilməsini özündə birləşdirir.

Bütövlükdə götürdükdə strateji idarəetmə prosesi idarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqədar idarəetmə münasibətlərində rəhbər və işçi arasında ən nümunəvi davranışları və hərəkətləri özün-

də əks etdirir. Strateji idarəetmə prosesinin bir sıra xüsusiyyətləri də vardır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Strateji idarəetmə proses olaraq strateji planların tərtibi və həyata keçirilməsini təmin edir.
2. Strateji idarəetmə prosesi strateji məqsədlərə nail olunması ilə əlaqədar fəaliyyətin təşkilinə yönəldilir.
3. Strateji idarəetmə həmçinin, proses kimi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin nəzarət mexanizmlərindən ibarətdir.
4. Strateji idarəetmə prosesi təşkilatda hakimiyyət səlahiyyətlərinin formalaşdırılması və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar inzibati təsir mexanizmlərini özündə birləşdirir.
5. Strateji idarəetmə proses olaraq taktiki məqsədlərin icrası ilə əlaqədar tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Strateji idarəetmə prosesinin əsas məqsədi işçi qüvvəsini və əmək vasitələrini elə işlətməkdir ki, bu zaman resursların elə qənaətli sərfini təmin etmək lazımdır ki, çox gəlir əldə edilməsi təmin olunmaqla son məqsədə çatmaq mümkün olsun. Strateji idarəetmə bir proses olaraq alt proseslərdən ibarətdir ki, həmin proseslər öz növbəsində aralıq mərhələlərdən ibarətdir.

Biz qeyd etdik ki, strateji idarəetmə prosesi subyektin obyektə təsiri ilə əlaqədar fəaliyyət sistemidir. Təsir vasitələri strateji idarəetmə prosesinin məhsuldar icrasının şərti hesab edilir. Bu cür təsirlərin formalaşdırılması və ya onların mümkün olması üçün idarəetmə aparatının yaradılması, bu strukturun əsasında əmək bölgüsünün aparılması, üfqi və şaquli təsir vasitələri ilə zənginləşdirilməsi şərtidir. Hakimiyyət və səlahiyyət idarəetmə prosesində və onun həyata keçirilməsində olduqca vacib amillərdən hesab edirlər. Hakimiyyətin formalaşması və mövcudluğunun aşağıdakı şərtlərini qeyd edə bilərik.

1. Hakimiyyətin rəhbərdə cəmlənməsi.
2. Hakimiyyətin idarəetmə strukturlarına səlahiyyət formasında ötürülməsi.
3. Fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün idarəetmə heyətinin məsuliyyətləndirilməsi.

Yuxarıda qeyd olunan hakimiyyət, səlahiyyət və məsuliyyət məfhumları strateji idarəetmənin həyata keçirilməsinin 3 əsas şərtidir. Biz bu 3 amilin bir-birindən asılılığı və onların əlaqəsinin izahını aşağıdakı kimi nəzərinizə çatdırmaq istəyirik. Bu 3 əsas şərt təşkilatı özünün təsir gücü ilə qidalandırır və onun istifadə olunmasının nəticələrinə dair məsuliyyət sisteminin formalaşmasını təmin edir.

Bildiyimiz kimi idarəetmə prosesinin təsir və güc aparatı hakimiyyət verilmiş idarəetmə heyətidir. İdarəetmə aparatının zirvəsində isə rəhbər dayanır. Müəssisəni idarə etmək üçün isə rəhbər hakimiyyətə malik olmalıdır. Bəs hakimiyyət nədir, o inzibati heyətə nə üçün lazımdır. Müəssisə və təşkilatlarda idarəetmə fəaliyyəti təşkilati quruluşun üst sistemi sayılan idarəetmə aparatı tərəfindən həyata keçirilir. Hakimiyyət adamların davranışına təsir etmək imkanına malik olan qanuni qüvvədir. Hakimiyyətə malik olma ondan lazımı səviyyədə və istiqamətdə istifadə etmək idarəetmənin əsas xassələrindən biridir. Hakimiyyət maddi deyil mənəvi imkanlardır. Hakimiyyət–müəyyən məqsədə nail olmaq üçün istifadə olunan sosial-inzibati idarəetmə alətidir. Hakimiyyətə malik olan şəxs həmin hüquqlardan istifadə etməklə, idarəetmə obyektlərinə və subyektlərinə təsir göstərir. Deməli hakimiyyət tabeçilikdə olanların davranışına təsir etmək hüquqlarının, imkanlarının, səlahiyyətlərinin, funksiyalarının məcmusudur.

Hakimiyyətin gücü təkcə səlahiyyətin azlığı və çoxluğu ilə deyil, həm də rəhbərin və ya liderin şəxsi keyfiyyətlərindən də asılıdır. Yəni rəhbər hakimiyyətə təkcə qanunların, dövlət qərarlarının ona verdiyi hüquqlarla yiyələnir. O bu zaman özünün şəxsi qabiliyyətlərini, bacarıqlarını, bir-sıra keyfiyyətlərini işə salmaqla, kollektivdə nüfuz qazanmaqla özünün hakimiyyətini artırır və ya gücləndirə bilər.

Təşkilatda strateji idarəetmənin müəyyən olunması və tətbiqindən danışarkən ilk növbədə fəaliyyətin texnoloji əsaslarını bilmək lazım gəlir. Strateji idarəetmənin tətbiqi texnologiyası onun uğurlu qaydada həyata keçirilməsinin nəzəri və təcrübi əsaslarını özündə əks etdirir. Bəs strateji idarəetmənin texnologiyası dedikdə nə başa düşülür?

Texnologiya ümumiyyətlə yunan sözü olub, fəaliyyətin həyata keçirilməsinin üsul və vasitələrinin məcmusunu özündə birləşdirir. Əslində texnologiya fəaliyyətin həyata keçirilməsinin mədəniyyətidir. Yəni bu sahədə əldə olunmuş təcrübənin təkmilləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi və tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır. Harada iş, əməl, fəaliyyət varsa, orada texnologiya və texnoloji üsullar mövcuddur. Çünki bu cür üsullar fəaliyyətin həyata keçirilməsini asanlaşdırır, vaxta qənaət edilməsinə imkan verir, maddi və əmək resurslarından səmərəli istifadə olunması üçün şərait yaradır.

Bütün sahələrdə olduğu kimi idarəetmə sahəsində də texnoloji üsul və vasitələr mövcuddur. Bu üsul və vasitələrin son təsir hədəfi istehsalın təkmilləşdirilməsi, gəlirin yüksəldilməsi, mənfəətin artırılması olsa da, onun birbaşa təsir hədəfi idarəetmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsindən, səmərəli üsul və vasitələrdən istifadə olunmasından ibarətdir. İdarəetmə fəaliyyəti sistem kimi strateji idarəetmə sistemlərindən və onun alt sistemlərindən ibarət olduğu üçün həmin texnoloji üsul və vasitələr strateji fəaliyyət sferasında xüsusi yer tutur.

Strateji idarəetmənin təşkili və həyata keçirilməsinin texnologiyası strategiyanın bir məfhum və sistem kimi dərk edilməsini tələb edir. Qeyd etdiyimiz kimi, strategiya uzun dövr üçün qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunması üçün həyata keçiriləcək uzunmüddətli hərəkətlərin ümumiləşdirilmiş modelidirsə, bu dövr ərzində o, müəssisə və təşkilatın zəif və güclü tərəflərini, onların biznes fəaliyyəti üçün mövcud imkanlarını araşdırmalı və ətraf mühitdə gözlənilən təhlükələri müəyyənləşdirməlidir. Strategiya təşkilat üçün ətraf və daxili mühitin subyektidir. Yəni daxili mühitdə formalaşır, daxili imkanların genişləndirilməsi məqsədini daşıyır, bunun üçün xarici mühitə uyğunlaşmağa və dəyişikliklərə reaksiya verməyə məcbur olur. Çünki hazırkı bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişafın mənbəyi təkcə daxili mühit deyil. İnkişafa nail olmanın amillərini həmçinin xarici mühitdə görməyi, dərk etməyi və qiymətləndirməyi bacarmaq lazımdır ki, bu da strateji idarəetmənin mövcudluğunu çərtləndirən əsas amillərdən biri hesab olunur.

Strategiya sənaye müəssisələrinin, şirkətin hansı biznes fəaliyyəti ilə məşğul olacağını və bu istiqamətdə həyata keçirəcəyi vəzifələri özündə əks etdirir. Bütün bunlar biznes vahidinin daxilində strateji planlaşdırma prosesində müəyyən olunur, özünün alt sistemlərinin mövcudluğunu isə marketinq, maliyyə, investisiya, innovasiya, informasiya, nəzarət proseslərinin təşkili və həyata keçirilməsi ilə şərtləndirilir. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, strategiya bir sıra strateji məqsədlərin qoyulduğu ilə başlayır və davam edir: Fəaliyyət istiqamətlərinin seçilməsi, istehsal olunacaq məhsul növünün seçilməsi, kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi, mövcud istehsalın təkmilləşdirilməsi, perspektivlərin müəyyən olunması, təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi.

Əgər strategiya uzun müddətli fəaliyyəti özündə birləşdirir və bəyaz dediyimiz kimi təşkilatın bu günkü mövcudluğunu və gələcək perspektivlərini özündə əks etdirsə, onun müəyyən olunması təşkilat üçün ən məsuliyyətli məsələlərdən biri hesab olunur. Strateji qərarlar dedikdə nə başa düşülür? Hər bir fəaliyyət qərarların qəbul olunması ilə başlayır. Yəni insan əmək fəaliyyətinə başlamazdan qabaq özünün sosial tələbatlarını ödəmək üçün əmək münasibətlərinə girməyi məqsəd kimi qoyur. Bu cür məqsədlərin formalaşması insanın əmək fəaliyyətində motivləşməsi üçün ilkin sosial-psixoloji akt hesab oluna bilər. Lakin onu da nəzərdə tutmaq lazımdır ki, məqsədlərin özünün formalaşmasında qərar qəbulu əsas amildir. Çünki insan fəaliyyət göstərmək üçün bir neçə fəaliyyət istiqamətləri haqqında düşünür. Onlardan hansı biri ilə məşğul olmaq isə fərddən məqsədli qərar qəbul olunmasını tələb edir. Deməli məqsədlərin qəbul olunmasında rol oynayan qərarlar idarəetmə prosesi üçün fəaliyyət başlamamışdan öncə mövcud olur. Lakin yenə də fəaliyyətlərə, məqsədlərə, gəlir əldə etməyə, cəmiyyətin mənafeyinə yönəlsə idarəetmə xarakteri daşıyır. Strateji qərarlar uzun müddətə istiqamətləmir. Bu cür qərarlar qarşıya uzunmüddətli məqsədlərin qoyulması, həmin məqsədlərə nail olmaq yollarının müəyyən edilməsi, bu sahədə problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə qəbul edilir. Deməli strateji qərarlar idarəetmə fəaliyyəti başlamamışdan öncə mövcud olur, idarəetmə fəaliyyətində davam edir, gələcəyi və onun inkişafını təmin edir.

*Sadiqov R.F. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏ PROSESİNİN FORMALAŞMASI TEXNOLOGİYASI

Məqalədə strateji idarəetmə bir proses kimi təqdim olunur. Strateji idarəetmə prosesi idarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqədar idarəetmə münasibətlərində rəhbər və işçi arasında ən nümunəvi davranışları və hərəkətlərin məcmusu kimi qeyd edilir. Çünki strateji idarəetmə təşkilatların fəaliyyətinin idarə edilməsinin ali sistemi olub, onun uzun müddətli inkişafının perspektivlərini müəyyən edir. Qeyd edək ki, idarəetmə texnologiyası idarəetmə fəaliyyətinin səmərəli formada həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Strateji idarəetmə texnologiyası idarəetmə funksiyaları, metodları və prinsiplərinin qarşılıqlı və ardıcıl formada elə mütəşəkkil formada tətbiqidir ki, nəticədə strateji məqsədlərə nail olunması yüksək səviyyədə gerçəkləşir, müəssisə strateji dövrdə özünün iqtisadi-səmərəlilik göstəricilərinə nail olur.

*Садыгов Р.Ф. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

В статье стратегическая управления представлена как процесс. Процесс стратегического управления отражает в себе управление отношений в связи с административной деятельностью. Стратегическое управление - это высшая система управления деятельности организаций. Также, процесс стратегического управления это система деятельности в связи влияния субъекта на объект. Технология стратегического управления это функции управления, методы, взаимное и последовательное воплощение для достижение стратегических целей.

*Sadiqov R.F. assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

TECHNOLOGY OF FORMATION OF STRATEGIC MANAGEMENT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

The article is presented as a process of strategic management. The process of strategic management reflects the associated management relations in management activities. Strategic management is a high system of management of the organizations' activities. In addition, the process of strategic management is a system of activities in relations of effects of subject to object. Technology of strategic management is application of functions and methods of management.

**BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.

2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.

3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.

4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.

5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.

6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.

7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УДК) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.

8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.

9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc edə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.

10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi verilməlidir.

11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.

12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.

13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.

14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 8-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 1 intervalla yazılmış diskdə də təqdim olunmalıdır.

15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub - olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.

16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.

17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.

18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rübədə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

Korrektor:	İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı:	ƏMRULLAYEVA H.C.
Kompüter operatoru:	MƏMMƏDOVA V.X.
Texniki redaktor:	BAĞIROV Ə.N.

Yığılmağa verilib:	14.11.2015
Çapa imzalanıb:	19.12.2015
Kağız formatı:	A3
Tirajı:	1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.